

Астрономия

2

Blank label

НБ ОНУ імені І.І.Мечникова

~~1-3~~
~~77.0x.~~

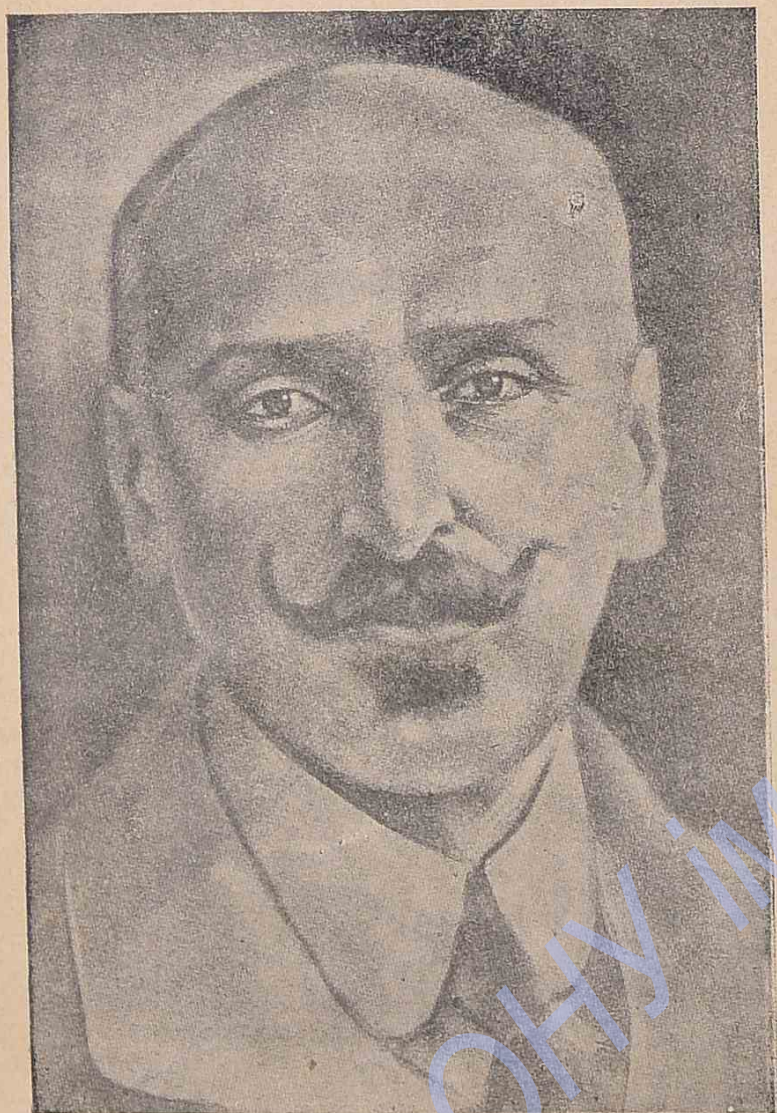
CA

НБ ОНУ імені І.І.Мечникова

НБ ОНУ імені І.І.Мечникова

А

А

УЧЕНИИ И МЕНЕДЖМЕНТИ

~~X-3~~
~~И. П. В.~~

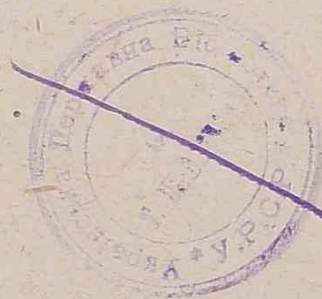
ХУДОЖНЯ БІБЛІОТЕКА МОЛОДОГО РОБІТНИКА

Книжка 2

М. КОЦЮБІНСЬКИЙ

ВИБРАНІ ТВОРИ

FATA MORGANA ТА ІНШІ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ

1930

ТОВ. «СІМОН»
ХАРКІВ

9104.

24
1845

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Щопної Укр. Друку“, „Картковому репертуарі“ та інш. покажчиках Української Книжкової Палати

Укрголовліт № 5673. 1/1 1930.
Зам. № 796. Тираж 40000.
В. — 7 арк.

FATA MORGANA
(З сільських настроїв)

ЧАСТИНА ПЕРЩА

Коли Андрій Волик проходив повз головний будинок погорілої сахарні, з стін руїни з галасом знялось вороння, а в середину з лускотом посипались тинк і цегла. Хоч сахарня, давно вже закинена, розсипалася і заросла травою, в порожніх будинках її раз - у - раз вчувався шум, немов гомін машин і робітників лишився на старому житлі. Минаючи купи битої цегли, білі плями вапна, напівприкриті молодими бур'янами, гнилі трухляві жолоби і чорні діри - вікна, з яких немов щось виглядало, — Андрій згадував колишнє. Яканебудь шина, що блищала з трави, мов плазуюча гадюка, або чавунне колесо, до половини загрузле в землю, викликали перед його очі картину шумливого життя фабрики, і він бачив себе коло вагонеток з цукром, або біля апарату. Тоді він брав тринадцять карбованців на місяць!..

— То були часи, пане добродзею! — казав він уголос до себе і гладив білого вуса.

Андрій прямував до старого береста, що ріс на вершечку горба. Звідти злазили вниз фабричні будинки.

Вліво од Андрія грав на сонці срібними брижками ставок, немов риби купались у ньому, а за ним, на другому горбі, ховалася поміж деревами церква. За берестом лежала долі широка й зелена лука, порізана закрутами синьої річки. Верби й верболози сіро - зеленим туманом котилися по луці і закривали подекуди воду. На виднокрузі, в далеких околишніх селах, біліли дзвіниці.

Був соняшний ранок провідної неділі. По церквах

В

дзвонили. Далекі дзвони гуділи в ясному повітрі тихо й мелодійно, і здавалося, що то дзвенить золоте сонця.

Андрій поглядав на розвалені кам'яниці і радісно хитав головою.

— Га! вже воно так довго не буде!.. вони як візьмуть в свої руки, то швидко пустять пару...

„Вони“ — були німці чи чехи, а може й жида, що перед шістьма роками приїздили оглядати згорілу сахарню. Хоч по тому ніхто вже не цікавився руїнами, Андрій не покидав надії, що ось - ось невидко, як наїдуть пани, усе полагождать і пустить фабрику.

Ну, а тепер він певний, бо панський пастух Хома Гудзь шепнув йому ту новину. Хома хоч ходить біля товару, а все ж ближче допанів, бо третєся коло них. Буде фабрика, буде!..

Бо то, „пане добродзею“ чиста загибель тепереньки чоловікові: заробити нема де, землі зроду не було, комірне плати, кругом злидні, а їсти мусиш! Та! велике щастя — латочка землі!.. Крутиться оден з одним на своїй скибці, а сам ходить чорний, як земля... а їсть не краще за того, що нічого не має... Хазяї!..

Андрій з презирством чвиркнув крізь зуби.

От фабрика, то вже щось інше. Не страшна тоді ані посуха, ані дощі. Робота чиста, рівна. Прийде термін — бери гроші...

І він тоді пив пиво... На готові... Чисте, золоте, холодне пиво... Тьфу!.. аж слина котиться...

Думка була: підросте Гафійка, найметься на фабрику. Де б вона заробила стільки?! І швидше віддалася б. Авжеж... Таке то гурт, — знайшовся б такий, що по-сватав. Апаратчик або слюсар... Нехай стара не дурить голови ні собі, ані дівці; хазяйський син не візьме убогої, — не такий світ тепер. Авжеж...

Його думки пливли далі. Такі легкі, такі прозорі, як весняне повітря...

Нема руїн. Скрізь нові будинки. Гук машин, сичання пари, тиск людей, ціле пекло роботи. Все рушається, все

живе, все таке принадне. І він чує силу у своїх руках, а в роті має смак холодного пива.

Останні дзвони завмерли в повітрі. З церкви виходять. З гори аж до греблі суне поволі хмара народу. Гупають сільські чоботи, лопотять підтички і тріпотять на вітрі стрічки в дівчат.

Он іде Маланка. Мала, суха, чорна, у чистій сорочці, в старенькій свитці. Андрій не бачить її обличчя, але знає, що у неї спущені додолу очі й затиснені губи. Ми хоч бідні, але чесні. Хоч живемо з пучок, а проте й для нас є місце в церкві. Коло неї Гафійка. Наче молода шепка з панського саду. У Андрія під вусом блукає усмішка. Він знає, що в селі немає кращої дівчини. Сімнадцятий рік пішов, саме з Пилипівки.

— Га - га - га! Ось де він править службу богу. Здоров!..

Грубий голос іде знизу, й старий безвусий вид панського пастуха Хоми Гудзя виглядає з - за похилого баркану.

— А ви ж думали — де? Дай, боже...

— На дідька б лисого сидів я тут — вже краще у Менделя... Цапин син, привіз свіже пиво, коли не бреше... Я таки казав йому — бодай тобі, кажу, така болячка у печінки, і твоїй Сурі, і всьому кодлу твому!..

— От купіть, тоді й розкушаємо, яке воно...

— Бодай ви всі повиздыхали по такій правді, як держите свіже пиво... А що, думаєте, не куплю? Ходім, вип'ємо, бий його тряся...

— Але купите? А з волами ж як? Сам пан догляне?

— Хай вони виздыхають йому до ночі... Він думає, сто сот крот, що я й у проводи пожену товар на пашу? Луснеш, а не діждеш... Щось маю казати вам...

— Ну? Ну?

— Приходьте з полудня до Менделя, тоді скажу...

— Ну, ну!

— Побалакаємо, нап'ємось пива, стонадцять... Кінець фрази згинув за тином.

Андрій поспішавсь додому. Перед ним лежав шлях, курний вже, хоч була рання весна. Над шляхом біліла його халупка, мов, ішла кудись з села і зупинилась спочити. По дорозі тяглись люди з ціпками, з клунками. Ось Гафійка винесла одному води. Стали й розмовляють. Знов надходить купка... Ще рядок... Проходять та й проходять. А той стоїть. Еге - ге! Таж то цілий ключ журавлиний. Ідуть та й ідуть. Десь у Таврію, або на Кубань. От тобі й хазяйські сини, хлібороби... Своя земля просить рук, а він знявся та й... А що ж робитиме один з другим на своїй латочці? Намножилося вас. Нема на вас війни або холери. Одні з села, а другі в село, як отой Марко Гуша, що недавно привели, як арештанта... Брав, „пане добродзею“, на фабриці сімнадцять карбованців у місяць і почав бунтувати. Плату йому давай більшу, роботи йому багато, бач, начальство йому одно, а він йому друге... Ну, не хочеш, то маєш: попарили нагаями та й гайда додому під калавуром... Та я б такому бунтареві...

А той стоїть. З ким це вона забалакалась? Либонь Прокіп Кандзюба? Таки він. Он вийшла на поріг Маланка та й сховалась назад... Хай дівка постоїть з хазяйським сином... Гляди, щоб не засватав. Ха!.. А як же!..

Андрій підійшов до хати. Крива, похилена халупка, з чорною стріхою й білими стінами, стояла поміж закинутих, з забитими вікнами осель, колись побудованих фабрикою для робітників, і здавалась чимсь живим і теплим серед холодних мерців. Біля хати сіріли скопані грядки, од воріт до порога вела стежечка.

Зате сусідні городчики були повні сміття й грузу; необроблена земля їжилась торішнім бадиллям, і на чорних руїнах завжди сиділо вороння.

Андрій застав Маланку покірливу й ласкаву, як завжди по службі божій. Значить, вона лаятиме його сьогодні не так, як в будень, а з солодкою усмішкою й ніжними словами. Поглядаючи скоса на щільно стулені жінчині уста, він з побільшеною жвавістю скинув з себе свиту і розсівся на лаві, як пан. Га! Хіба він не господар

у своїй хаті! Проте Андрій плекав таємну надію, що все минеться якось і жінка не зачепить.

Та саме в той мент, здіймаючи з мисника миску, Маланка скинула на нього оком.

— Найнявся?

О! Таки починається! — подумав він, але удав невинно о.

— Що?

— Чи найнявся в економії, питаю? —

„Ач, невірна баба: і знає, що не був я там, а питає“.

— Ат, дай мені ти спокій з тою економією... не те у мене на мислі тепер. Он, казав Гудзь, швидко сахарню будуватимуть.

— Слухай, серце, Гудзя, слухай, Андрійку... якраз начепиш торби, та й мені доведеться...

Вона стулила сухі губи і зняла очі до стелі. Що ж? вона мовчить, бо у свято гріх лаятись, але коли б усім тим, що плещуть про фабрику покорчило язика, то це було б дуже добре. Фабрика, фабрика, а де вона? Ну, була фабрика, а хто мав користь з неї? Мендель. Може, неправда? Може, не в Менделя лишав він заробіток? Що вони мають, чим живі? У неї вже руки посохли од праці, вона вже жила висотала з себе, аби не здохнути, прости господи, з голоду...

І вона совала йому перед очі сухі і чорні, немов залізні руки, голі до самого ліктя.

— Бо чоловік не заробить, ой не заробить, серце моє. Він думає гро пива, а проте ні гадки, що...

І пішло. Вона йому вичитувала, вона його сповідала, вона кропила його, підкурювала і садила чортами так обережно, так делікатно, як тільки можна було в неділю, по службі божій, а він, червоний, як варений рак, спочатку відмовчувався, а далі й собі почав верещати тонким і надірваним голосом.

Таки перемиг.

— Тьху, тьху, тьху! Тричі тьху на твою землю! Хай вона тобі западеться! Не наймуся я й не буду в землі

ритися. Вона витягла з мене усі сили та й пустила на старість голого. Тьху, ще раз тьху на неї...

Тоді Маланка стала, як стовп, і зняла руки до неба.
— Що ти кажеш, неприємний! Та ти ставай на коліна та цілуй її... їж її, землю святу, вона тебе годує... вона тебе й сховає, чоловіче...

Вона стояла біла, як біль, і справді налякана.

Хмару розбила ластівка. Вбігла Гафійка, сквапно ховаючи щось за пазуху. Оце чисте, виплекане, немов вилізване матір'ю звірятко, таке туге, як пружина, з круглими бронзовими руками й ногами, в золотих волосинках, ота весняна золота бджілка — вкинула в хату щось таке, від чого білі стіни під низькою стелею осміхнулись, голуб перед образами крутнувся на нитці, і козаки з червоного паперу, наліплені на стінах, узялись в боки.

— Мамо, давати обідати?

— Давай, давай, Гафійко...

Маланка зразу одійшла.

— Та чого ти крутишся по хаті, мов дзига? Так і миски поб'єш. І в церкві все крутилася та оглядалася...

— Та його не було в церкві.

— Кого „його“?

— Та то я так...

— Що тобі, дівко, сьогодні: мало борщу не перекинула.

— Страх, розказує, яке діялось: народу, каже, як на війні, сила - силенна... а кінні наступають, душать. „Розходьтесь“, — гукають. А ті: „Не підемо, давай нам наше... ми за правду“...

— Та хто розказує?

— Марко... недавно прийшов з Адесу...

— Це Гушин? Кажуть — піймався на злочинстві, по-посидів у тюрмі та й привели сюди на втіху старому батькові.

Гафійка спалахнула.

— Брехня! То люди брешуть. Він нічого не крав, от їй же богу!

— Та цитуйте ж бо! — гукнув Андрій. — Яке там зло-

дійство. Мені в'рядник розказував, як я ходив на пошту. Він, Гуша отой, не крав, а народ бунтував. Такому б, в'рядник каже, у тюрмі гнити, а не на волі бути...

— Та їх там, тату, кривдили.

— Що ти тямиш!... От нехай лиш побачу, що він тут ману пускає та книжки людям читає — зараз руки назад та й до в'рядника.

— Оце напалися... не знають самі за віщо...

— А тобі що? Ти мені з ним — гляди, не приставай, бо як побачу, „пане добродзею“, то...

Але він не скінчив: саме в той мент, як Гафійка нагнулася, щоб вийняти з печі горщик, з - за пазухи висунулась в неї книжка і впала додолу. Гафійка покинула горщик, вхопила книжку і вся червона, з очима повними сліз, прожогом вибігла в сіни. Андрій перевів здивований погляд на Маланку.

Але Маланка була вже не свята і не божа. Вона зразу забула, що в неділю не можна лаятись, і світила до чоловіка зеленими очима.

Андрій мав гарну присмаку до недільного обіду; тим більш, що скільки не кликали Гафійку їсти, вона не ввійшла вже до хати.

Ну, дав біг неділю можна спочити. Маланка сіла на призьбу й поклала на коліна руки. Андрій кудись подався; Гафійка на музиках, а в хаті сумно.

Сонце стоїть низько, так у три чоловіка до землі; порожній обдерті халупки кидають костру батітіні. Курна дорога з - під Маланчиних ніг біжить у поле. Навкруги пусто. Челядь гуляє на майдані; старі гомонять під ворітьми, а в Маланки звичайні гості — думи.

Ох, боже, боже, трошки того віку, а як його важко прожити. Андрій знов не найнявся. Отак щороку. Легкого хліба шукає. Всю, каже, силу отдав землі, більше не хочу. Знов буде рибку ловити... на пошту побіжить, як пан пошле, зайця підстрелить. Люди жнуть, або косять, а її

Андрій іде стежкою, ремінна торба через плече, бриль на пст.лиці і ціпком вимахує...

Курить щось по дорозі. Що воно біжить так прудко? Ага, либонь панич Льольо з сусідньої економії у гості їдуть до двору. Авжеж. Он і панна Тося... і горбата панна Ганна, і панич Петрусь. Рябі коні рвуть з копита, в хмарі куряви сміються молоді обличчя, кивають до неї. Маланка встає, низько кланяється, немов образам і дивиться у слід, як клубочиться за бричкою позолочений сонцем пил.

Всі вони зросли при ній, на її очах. І раптом дух смачного ситого борщу війнув на неї звідкись. Вона їла такий борщ, як служила у панів. Давно це було, а тепер згадалося, живучи на картоплі. Маланка сідає і знов кладе чорні руки на коліна. Он де вони почорніли, оті руки: на роботі в панів. Як їй було вісім років помер батько, а на дванадцятому вона вже нікого не мала, oprіч хазяїв. Після матері лишилась стара скриня, дві - три драмки і латаний кожух. Та й тільки.

Спочатку вона пам'ятає себе чорною, вічно в сажі, коло панських свиней. Потому вона була в горницях, раз - у - раз била посуду, а її била пані і зачіпали паничі. Потому звеліли їй варити їсти челяді, і вона варила, аж стала старою дівкою. Тиха, покірлива, всіх слухала і плакала по закутках. Плакала, що робить на чужих, що сохне, втрачає силу і ніхто не сватає її. Плакала, бо любила землю, город, поле, а мусіла варити їсти цілому табунові ненажерливої челяді. Навкруги була земля, така чорна, пухка, родюча, по весні пишна, восени багата, а ніхто не кликав її на ту землю, ніхто з хазяйських синів не схотів зробити її господинею. Потому віддалася за Андрія. Як це сталося, що вона пішла за нього вічного наймита, старого парубка, бурлаку, що не мав навіть власної хати, не то що землі, — і досі не знає.

Прийшли злидні до злиднів; а з них виросла біда. Наче знала, бо так плакала на весіллі.

З одного боку співають свашки, з другого — дружки, в хаті мов у вулику, у вікна дивиться челядь...

Імберу, матінко, імберу,
Вивени рубочок з паперу.

А їй підкотилось щось під горло, душить її, і вона б'ється головою об стіл, голосить і миє сльозами тоді вже чорні руки.

То доля її плакала тоді.

Пішли літа марне з світа, як лист по Дунаю...

— Агуш, трекляті... Агуш - ша!

Маланка скочила з призьби і пожбурнула грудкою. Квочка з курчатами кублилась на грядках і, сколошкана, сердито квоктала та стовбурчила пір'я. Жовті курчата розкотились по грядках, як горох. Налякане заколотом знялось з сісудньої стріхи гайвороння і било крилами над обсипаною стріхою.

Маланка заспокоїлась і знов сіла на призьбу. Сонце спустилось ще нижче.

— Еге, десь Гафійка забарилась на музиках. Хай погуляє дитина. Тільки їй волі, поки в мами та в тата. Та й те людям мов сіль в оці. Казала ковалиха: „Водять Гафійку, немов панянку, у службу не дають — багатирі знайшлись“... Бодай тобі, прости господи гріха, стільки болячок, як у нас злиднів. Добре тобі казати, як у тебе повна хата дівок, а в мене одна, як душа. Тільки й потіхи на старість. Виняньчила, виплекала, мила й вичісувала, а тепер оддам людям! Мало ще мною люди поневірялися, всю силу забрали, всю кров виссали, а тепер іще дитину віддай їм... Не дочекають!..

Не таку вона їй долю готує, вона оддасть її заміж за хазяйського сина. Дівка здорова, чиста, хоч води напийся. Недурно парубки ззираються на неї. Посватає Прокіп; то ж він пішов у Таврію, щоб було чим весілля одбуту... Восени старостів зашле, вона вже бачить — що, куди й до чого.

Перед очима в Маланки встала левада — зелена,

весела, над річкою... Вони з Гафійкою плоскінь беруть. Така гарна молодиця з Гафійки. Голова пов'язана хусткою. Бере вона плоскінь і виспіває. У колісці дитина спить. Прокіп привіз ячмінь, стіжок складає. І так їй весело, старій, так легко, неначе вона помолодшала... Стоять городи, мов у віночку. Капуста в головки звивається. Квасоля вже пожовкла, вітер шумить поміж маківками, гарбузи розляглись, як годовані кабани, а картопля зародила, аж гич сплітається. То її чорні руки походили тут, кожен бурячок, кожную цибульку сама вона поклала в землю, сама і збере, як дасть господь діждати. Тепер вона господиня. Не на своєму — так на доччиному. Хоч на старість діждалась... і вона справить собі червоні чоботи, м'які, козлові, з китицями, як у ковалихи. Відколи вона віддалася — от уже чи не вісімнадцять років минуло — не перестав вона марити про такі чоботи, що року складає гроші, але гроші розтечуться на щось інше — і чобіт немає. Узути такі чоботи і білу намітку та піти до церкви. І щоб так поховали...

— Сидите собі? З неділею будьте.

Маланка здригнулася. Ага! то ковалиха.

— Атож! і ви будьте здорові... Дав бог святчко — святкуй його. Не роби, не працюй. Бог сказав: маєш будень — роби, а в неділю й з - під пазурчика не виколюй, бо й то робота. Лежи, сиди і не кивнись.

Маланка була солодка. Мона мала таку усмішку, мов розмовляла з панамі у дворі.

— А я оце з музик. Тільки вже й нашого, що хоч подивися на молодь. А там ваша Гафійка усе гуляє та й гуляє, з тим одеським паничем — не скажу, чи правду про нього люди розказують — з Марком Гущею... Все в парі та й у парі, немов голуб'ята. Сказано, молодощі. Бувайте ж здорові...

Маланка все солодко осміхалася, хоч душа в неї сичала...

— Ач, гладуха — трясє салом, розносить поговір! —

проводила вона ковалиху неприязною думкою. І їй чогось згадалася ранішня сцена з Гафійкою.

На вулиці тимчасом росли тіні.

Попід тинами гралась дівчата у посмітюхи: малі босі ноженята підкидали порох — три раз в один бік, три рази в другий. І здавалося, що у поросі грається табун горобців. Далекі поля рожевіли. З низин летіли в село бусли і поблискували білими крилами. Весняний вечір навівав думи.

— Яка ти розкішна, земле; — думала Маланка. — Весело засівать тебе хлібом, прикрашать зелом, завітчати квітками. Весело обробляти тебе. Тільки тим ти не добра, що не горнешся до бідного. Для багатого пишешся красою, багатого годуєш, зодягаєш, а бідного приймаєш лише в яму... Але ще дочекають наші руки обробляти свої ниви, свої городи, свої садки... Поділять тебе, земле, ой поділять... І моєму дадуть... Годі тоді рибку ловити... Хоч - не - хоч, а йди, „пане добродзею“, до плуга... Ох, боже, боже, хоч на старість зазнати того щастя, — дитину свою вивести в люди.

А на вулиці починався рух. Бігли дівчата, молодиці, діти — з ціпками, з хворостинами. Лопотили підтички, гупали босі ноги, брехали сколошкані собаки. — „Степане!.. біжи вівці вилучати!..“ — „Біжи сама-а...“ — „Мати казали тобі, — бодай бись луснув!“ — „Тато казали тобі, — щоб ти скрутилася - а - а“ — „Наших шестеро, гляди, Марійко!..“ — „Не розгуби ягнят, як учора, бо на гамуз поб'ю!..“ — „Що - о? Де - е?“ — „Тюу — га - а!..“

Сонце сідало червоно. Вікна горіли, як печі, стіни халуп стали рожевими, по білих сорочках розлилось червоне світло. Здалеку йшла на село хмара куряви. Вона вже наближалась, росла, здіймалась до неба, врешті сонце пірнуло в неї і розсипалось рожевою млою. Звідти доходили якісь тривожні звуки, немов діти плакали, або десь ціпи гупали на току — і раптом овеча отара залляла вулицю і сколихнула повітря нескладним

беканням. Жива маса овечих тіл терлась вовною, тремтіла і колихалася, як драгли; цілий ліс тонких ніжок замигтів перед очима, голі дурні морди розкривали пащі серед рожевої куряви і плакали: бе - е - е... ме - е - е... В рожевому тумані, мов тіні, сновитали люди, з'являлись і щезали неясні обриси хат, в морі овечого лементу гинули всякі звуки; весь цей гармидер нагадував сон. Ззаду отари йшов чорний чабан, високий, ще більший од непевного світла, немов мітичний бог, ляскав пугою і кричав диким, грубим голосом, покриваючи все:

— Гар'я!.. Триш - триш!.. Гей!..

Вже нічого немає на вулиці; все щезло, як сон, пил поволі сідає на землю, а вечірне повітря все ще тремтить живим акордом завмираючих звуків.

На землю глянули тихі зорі.

Сині стіни, в кутку бебехи, залитий пивом стіл. Тісний ванькирчик у Менделя.

— Не морочте мені, Хомо, голови — кажіть зараз — буде фабрика? Кажіть — буде?

Пиво пінилося у зелених склянках і шуміло в голові.

— Таже сказав, що буде.

— О! о! А нащо ж ви радите оддати Гафійку в найми?

— Раджу. Однаково пропаде дівка. Наїсть, нап'є вдома, тобі ж гірше буде. А їй одна доля: найми. Думаєш возьме хто бідну? Посивіє дівкою. Наймай, коли люди трапляються. Завтра ж одведеш в Ямише до економа; добрий панок, щоб йому черви язик сточили. Що ж, будемо сватами? Того тебе й кликав до Менделя.

— Не кажіть мені про те, не люблю, я і в мислі не мав такого.

— Наймай, Андрію.

— Облишіть, Хомо. Краще піймо.

— Чого ти чванишся? Старці, злидні, животи з голоду присохли до спини, а воно приндиться. Кажу — наймай, каятимешся потім.

— Е, я такого не люблю. Нащо робити з писка халяву,

Андрій почервонів і встав з - за столу.

— Сиди. Може, неправда? Ти думаєш, що ти людина? Собака ти, та й вже. Яке наше життя? Собаче. Та ти сиди.

Гудзь поклав Андрієві на плечі свої здоровенні руки й посадив. Потому наблизив до нього свій безвусий, червоний од пива вид, од якого пашіло жаром.

— Ти не крути. Ти мені кажи: скільки літ прожив? П'ятдесят? Доживаєш віку? А де ж твої молоді літа, де твоя сила, покажи свою працю. Мозолі показуєш? Покажеш ще й горб. Цілий вік з тебе луску шкребли, а ти, воле, у плузі йди. Наша доля така — робім і грудьми, та не будемо людьми. Ти глянь на мене: гадаєш — Хома перед тобою? Худобина. Як став змалечку біля товару, так і досі. Цілий вік з худобою, сам худобиною став. Ціле життя хвосту бачив замість людей, бабрався у гною, у гною спав, на гною їв, на купі гною і здохну. Я забув, як його у хаті й сплять, стонадцять чортів йому у хвіст! Сорочка на тобі зашкарубла, як кора на дереві, штани умазані в волячу мазку, бо кров волам пускаю, рук не можу одмити з гною. Сяду з челяддю обідати, кожне од мене ніс верне — смердить. А ти гадаєш — пахне? Тікаю од людей — до волів тікаю. З волами розмовляю. Я до них говорю, журбу свою виливаю, а вони ремигають та ревуть, та хвостами одвертають. Тільки в мене й розваги. А ти думав — жінка до мене загворить та ще й пригорне... діти защебечуть... своя хата зогріє. Ха! За тими волами я посивів парубком, побила б їх морока. Тепер тішся на старість, щоб йому дихати не дало, щоб його понесло поперек дерева на безголов'я!.. Щоб він головою наложив, нужда б тя побила!.. Сто сот крок його ма... Бодай...

— Гей, чого кричиш, чоловіче, чого лаєшся?

— Га? Лаюсь чого? На душі легше... як нахмариться там — вилаюсь і легше... якби не лаявсь — згорів би. Таку злість в собі почувую, аж душа пашить... як запече, як запече — так взяв би в руки довбню та й перебив би усіх. Ходив би од хати до хати — та й по голові, та

й по голові. Одного за те, що п'є людську кров, а другого — що не боронить. А потому підпалив би, щоб усе огнем взялося та попелом розвіялось, щоб тільки лишилась гола земля та ясне сонце.

Хома стояв у хаті високий, аж під стелю; очі його дивились кудись поза стіни; безвусий, зморщений, як у баби, вид скривився. Він аж тремтів. Потому раптом зів'яв, опустився на лаву і душком випив пиво.

Андрія взяло за живе. Він теж хотів, щоб його слухали, почули все його життя, як воно стало перед ним отут, в тісному жидівському ванькірчику. Дожив до сивого волоса, а добра не зазнав, ой, ні...

— Я так міркую, Хома, коли чоловік працює...

Але Хома знов сердився.

— Пропади ти пропадом. Одному все, другому нічого. Хіба я не бачив, як стара пані...

— Коли чоловік працює, він мусить за те щось мати. А як земля мені нічого не дає...

— ...Стара пані цілу зиму топила в грубах полотном, що лишилося ще од панщини...

— ...Ну, а як земля нічого не дає — на чорта вона мені? Однаково мені, чи я наймит на своїй землі, чи на чужій. А все наймит. Правду ви...

— ...Злежалось полотно в коморах. Люди прохають: дайте хоч на сорочку, — хай праця людська не гине марно.

Та ти слухай же бо.

— Слухаю, слухаю. Гей, чуєте, правду ви мовите: таке собаче життя маємо. Таж то висотали з мене всі жили. Таж то цілий вік свій напихав я чужу пельку. Ще як була фабрика, жив якимось, а як згоріла...

— Авжеж погоріло, усе полотно згоріло.

— Яке полотно?

— Як яке? Таж розказував.

— А — так так. Ну, пиймо краще. За ваше...

— А як же з Гафійкою? Наймаєш?

— Та годі вам. Пиймо.

— Ну, чорт з тобою — не хочеш, як схочеш. — Хома випив душком пиво і кинув склянкою об землю.

На бренькіт скла прибіг наляканий Мендель.

Було якесь свято. Гафійка сиділа на призьбі за хатою. Біля ніг її шпортались кури і сокотали, допоминаючись їжі. На призьбі лежала розгорнена книжка.

— Агуш, агуша, йдіть собі порпатися попід тином... проганяла їх Гафійка. — Ну, чого сокочете, дурні? А ти чого, зузуляста, витягаєш шию та заглядаєш до рук? Я вже тобі давала їсти. Вам тільки аби їсти, дурні. Сердишся, що таке кажу? А от поспитай Марка, послухай, що розумні люди скажуть. Він би вам сказав: дурні, зроду - звіку дурні. Вам дають жменьку пшона, а забирають всі ваші яйця, або ріжуть вас на юшку. А ти півне, по - дурному тріпаєш крилами, храбруєш. Коли б ти був такий сміливий, як Марко, ти не дав би своїх дітей продавати панам на печеню. А може ні? Ну, та ти півень, а Марко орел. Ти послухав би, що він каже... Він каже... Та що ти тямив? ти нічого не розбереш! Бо коли б ти був розумніший, то побачив би, що й люди такі, як кури... Ну, чого кудкудачеш, біленька? Чого смієшся? Думаєш я не знаю, що у вас добре? Думаєш собі, що ти кохаєш, кого сама схочеш, а я мушу віддатися за Прокопа, бо мати його за мене сватають? Дурна, дурна... Та нехай мене печуть, нехай ріжуть... нехай краще закопають мене в землю! Чуєш ти, зозулястенька? Ну, піш а геть, коли головою крутиш, невірна! Не бійсь, Марко нікому мене не дасть... бо він орел... а над ним, знаєте, кури, вороння того, вороння... мало не закліють. Коли й люди на нього, і староста, і навіть тато нападаються... а він добра хоче людям. Не тато, а Марко... Чуєте ж, кури, який він добрий, Марко мій... Зате його парубки й дівчата страх люблять... і слухають. А ти куди, проклятий? Агуш! бач — наслідив на книжці! Що мені Марко скаже, як побачить на ній півнячі сліди? Скаже: півень більше начитав, ніж ти.

Ну, тепер усі гетьте, агуша, бо мені треба читати. Присунусь ближче до сонечка, хай і воно загляда в книжку, хай і воно читає... Ну, разом!..

З погодою щось діялося. Весна стояла суха і вітряна. По городах все сохло, хліба на полі не росли, по шляхах носились цілі хмари куряви. Люди прохали дощу, бо все віщувало голод. Ціна на хліб раптом підскочила і це так стурбувало Маланку, що вона щоночі бачила погані сні. Зате, чим гірше було навкруги, чим більше надії хліборобів в'яли, тим більше Андрія опановували мрії про фабрику. Як Маланці дороге борошно, так Андрієві снилась фабрика. Часом він схоплювався серед ночі і з просоння, з якимсь жахом в голосі, питав Маланку:

— Був свисток?

— Який свисток?

— Ну фабрика свистала? — сердився він.

— Опам'ятайся... то тобі в голові свище, по ночах товчешся, — бурчала сколошкана Маланка, позіхала, зідхала і не могла заснути до раня.

Андрія жерла нетерплячка. Він раз - у - раз бігав на руїни, щось обмірковував, прикидав, обраховував. Потім бігав по людях розпитував, пускав поголоски, і коли вони знов доходили до його, значно змінені і більш рішучі, він радів, хвалився Маланці і вірив. Навіть до своїх звичайних заробітків відносився він тепер злегка і не шукав їх.

Маланка нарікала. Дедалі все трудніше й трудніше ставало знайти якусь роботу. Трави погоріли, по економіях більш не наймали. Приступаючи до печі, вона просто дуріла, бо не знала, що варити. Приварку не було, вічні позики докучили всім і навіть Маланці. Найдужче серце боліло в неї за Гафійку — таке молоде, єдина дитина, і мусить голодом моритись. Якимсь чудом вона роздобувала для неї й приносила під хвартухом мисочку ягід, або свіжу паляницю. Андрій рідко звертав увагу на страву — голова його була запрятана фабрикою —

але часом і він одсовував нізчимну юшку і починав бурчати. Маланка чатувала на той мент. Вона вся скипала лихою радістю і жбурляла йому в лице всю отруту, все шумовиння свого серця.

В одній хаті жили два вороги, і хоч кожен з них поринав у власні думки і навіть тікав од другого, проте доволі було якоїсь дрібнички — і злість тіпала обома, немов пропасниця.

Одно їх едало — це згадка про те, що Гудзь радив найняти Гафійку.

— А ти ж що, плюнув йому межі очі? — допитувалась Маланка, а сама, осміхаючись, думала: чекай, чекай, ось прийде осінь, тоді побачимо...

— А я так розсердивсь, що мало не побив Хому! Йй-богу! — хвалився Андрій. — Таке вигадав!..

— Ти що тут робиш?

Маланка витріщила очі й зупинилася на порозі. На припічку горів трусок і кипіло горнятко. Андрій дививсь на вогонь, увесь червоний і захоплений. Маланка несподівано заскочила його, і він осміхався непевним придуркуватим усміхом. Маланка приступила до печі, одсунула горнятко і зазирнула в нього.

— Ти рибу вариш? — поспитала вона наляканим голосом і вся пополотніла.

Андрій метнувся на місці, засунув знов горнятко, обкидав його жаром і мовчки осміхався.

— Чуеш, Гафійко, він рибу варить! — скрикнула Маланка. В голосі її чувся такий жах, наче в горнятку що найменше варилось людське м'ясо.

— Здурів! здурів! йй-богу здурів! — кричала Маланка, бігаючи по хаті, як на пожежі.

Відтак зупинилась перед Андрієм, сплеснула руками і, не розтуляючи їх, видивлялась на нього здивованими, повними обурення й жаху очима.

Він рибу варить! Лина, що спіймав уранці! Що важив найменше чотири фунти! Не відніс у двір, не продав па-

пові! Ой, світ кінчається! Такого ще й не було, відколи Андрій рибу ловить! Вони ніколи не ззіли ще більшої риби, яку вживають пани. За такого линка можна б узяти зо два злоти, а він його зварив!

Усе це з плачем викрикнула Маланка Андрієві в спину при булькоті горнятка та потріскуванні сухого труску.

Андрій намагався обернути все в жарт.

— Не скигли, стара, сідай та попоїж риби. Нема м'яса, як свинина, нема риби, як...

І він одніс горнятко на стіл та насипав у миску юшки.
— Тріскай сам, бодай ти не видихав! Ми пухнемо з голоду, в хаті ні кришки хліба, а він рибу варить!

Андрієві було ніяково; Маланка казала правду, але йому так хотілось риби, вона так принадно пахла, що ніздрі його тремтіли й роздувались.

Сопучи й надувшись, він засів за рибу і плямкав губами, і сьорбав юшку так голосно, наче хотів заглушити жінчине голосіння.

А Маланка лютувала. Опріч того, що її живий жаль брав за знівченою рибою, вона була голодна. Вона захляла з голоду, їй так хотілось чогось гарячого, смачного, незвичайного, а дух свіжої линини лоскотав ніздрі, спирав віддих; їй аж нудило од сильного бажання попоїсти. Проте вона розуміла, що не може приступити до страви і ще сильніше кляла.

— Не журись, жінко, ось поставлять фабрику, тоді зароблю дещо...

— Бодай ти так жив, як та фабрика буде!

Андрій підняв очі. І вони на мить зупинились і кинули далекий погляд кудись в простору, поза стіни, поза хату — і зразу стало ясно йому, що справді фабрики не буде, що то дурні надії, що краще б він не варив риби, яку можна було продати та купити хліба. І враз риба стратила свій смак, охота до їжі одлетіла геть і йому раптом схотілося покинути хату...

Андрій взяв шапку й вийшов.

Недоїдки риби вистигали на столі, а Маланка з дочкою сиділи мовчки по кутках та снували гіркі думи в мороці погаслого дня. Сум стояв у хаті, обнявшись з тишею.

Потім вони разом встали, підійшли, немов змовились, до стола і мовчки взяли за рибу. Вони поїли все до крихти, висмоктали кісточки, висьорбали юшку і мов голодні коти вилизали навіть миску.

Андрій збирався на пошту: почепив на плече шкіряну торбу, взяв у руки ціпок. Коли вбігла Маланка. На ній лица не було. Бліда, засапана очі горять і вся тремтить.

— Іди... міряють...

Андрій видивився на неї.

Вона не могла говорити, притискала рукою серце і важко дихала. Другою рукою, умазаною в землю, бо тількищо полола, вона махала перед його очима й показувала на двері.

— Іди ж, міряють бо...

— Хто міряє? Що?

— Пани, ох!.. Наїхали, будуть землю ділити...

— Яку землю? Що ти мелеш?

— Всяку... поміж людьми... Іди доглянь, щоб нам одрізали недалеко, ближче од села. Бо ще припадь дістанеш...

— Свят, свят, свят! Опам'ятайся. Мені на пошту треба йти.

Маланка позеленіла.

— Ти підеш мені?

Вона прискочила до нього страшна, як дика кицька, з перекошеним ротом, з пекучим поглядом, бліда, як мара.

— Ти підеш мені зараз! — вищала вона тонким голосом. — Тобі може байдуже, так мені не байдуже. Ти маєш дитину! Ти хочеш зарізати її! Ти всіх нас ріжеш. Зараз мені йди. Люди заберуть краще. Чуєш? Ну!

І бачучи, що він стоїть ні в сих ні в тих і дивиться на неї, вона вхопила з припічка рубель і замірилась на його.

— Іди, бо тут тобі смерть буде!..

Вона ладна була його забити, — Андрій це бачив.

— Тю, дурна! — знизав він плечима, — таж бачиш — іду. Він сопів, як ковальський міх, і ледве поспішав за Маланкою.

Увечері повернулась Маланка додому весела, сливе щаслива. Вона бігала по хаті немов молодими ногами, а думки її літали, як білі голуби на сонці. Вона осміхалась. Такі чудні пани.

Ходять собі по полю та й мірять. Вона їм в ноги: „пани мої, лебедоньки, згляньтесь на мене бідну, одріжте ближче, там де пшениця родить“, — а вони регочуть. „Иди, кажуть, бабко, додому, ми не те міряємо“. А самі регочуть, бодай би вас бог мав у своїй ласці. Вони думають, що як вона дурна баба, то вже нічого й не тямить... Стійте, стійте, може і в неї голова не дурно на в'язах... Хіба вона не зміркувала, що вони її дурять. Адже скажи людям зразу, що то для них землю ділять, то тут така б Содом а знялась, що живцем пожерли б один одного... Кожен за краще бився б. Ну, але вони пам'ятатимуть бідну бабу, вони її не скривдять. Ще коли б Андрій прохав, а то став, як пень, бодай би...

Не скінчила прокльону, не могла лаятись нині. Вона була такою доброю сьогодні, їй було так весело, так жалко всіх. Лагодячи вечерю, вона навіть приспівувала, а тріскуче полум'я сухого ломаччя немов раділо разом із нею. Андрієві вона подала вечерю з повагою, як до господаря, що має власний ґрунт і хазяйство, сама ж не могла їсти, не була голодна. Все за що б не бралася, робила поважно, немов у церкві правила, а сама осміхалася до себе. На ніч змила Гафійці голову лугом, розчесала густим гребнем волосся, що аж вилискувалось; сама заплела дрібушки й кісники. Щоб голова в доньки була як сонечко. Щоб дівка була не гірш за людські.

— Може б ти новий лейбик надів, бо старий чисто розлісся? — питала вона Андрія й достала з скрині єдину його святну одежу. — Закропи душу ягідками, ковалиха дала...

Андрій давно вже не бачив її такою ласкавою. А в неї серце розм'якло, в ній все співало. Співала колосом власна нива, співали жайворонки над нею, співав пісно серп, підрізуючи стебло, лунали співи по сінокосах, співало врешті серце, повне надій. Осміхалась доля. Не тільки власна, а й Гафійчина. В ногах чулась міць, в руках сила. Чорні жилаві руки були наче з заліза.

З того дня Маланка часто бігала на панське поле дивитись, як мірять пани. Вони ще блукали полями зо два дні, потім поїхали. Але Маланка добре знала, до чого воно йдеться. Вона почала готуватись. Полючи на городі в багатого мужика, вона не хотіла брати грошей, а прохала одсипати пшенишним зерном, щоб мати гарний ґатунок пшениці. Це на насіння, на розвід. Коли їла яблуко, обережно вибирала зернятка і сушила на вікні. Воно здається. Ніщо не могло зробити їй більшої приємності, як горсточка насіння, випрохана в путящій хазяйки або зароблена на поденному. Вона дійшла до того, що, опинившись на чужому городі, стежила очима що б можна взяти на насіння, і оглядаючись потай ламала кращу маківку, або зривала жовтий огірок і ховала за пазуху. У неї в хаті завелось багато всяких вузликів з насінням, великих і малих, і раз-у-раз щось сушилося на вікнах.

— Куди ти його подінеш? — дивувався Андрій. Адже у нас усього тільки дві грядочки.

Вона таємничо осміхалась і поблажливо хитала головою.

— Не журись... То вже моя голова в тім...

В неділю вона ходила в ліс, де стояли готові зруби, оглядала їх, вибирала кращий матеріал, розмірковувала й розпитувала про ціни в лісників.

Вертала додому задумана, з очима втупленими кудись у простору, гладила Гафійку по голові й часом осміхалась сама до себе.

Вона якось ходила навіть на ярмарок, а потому судили Маланку на селі: певно баба має гроші та лише

таїться з тим, бо все вешталась по ярмарку та торгувала підсвинка...

Якось над вечір Маланка вийшла з хати і наткнулась на Гафійку, що стояла притулена до одвірка.

— Ти що тут робиш? — поспитала вона її, але, глянувши на Гафійку, Маланка так і зомліла.

— А що тобі таке?

Гафійка не одповідала. Вона стояла зігнута, бліда, аж чорна, і тремтіла.

— Що з тобою? — допитувалась Маланка і взяла Гафійку за холодні руки.

Гафійка мовчала і тіпилась як у пропасниці. Маланка завела її до хати й кинулась світити світло. Бліде світло ще чорніші тіні поклало на її виду; широко одкриті жахом очі заблищали, як скляні. Маланка зовсім перелякалась. Посадила Гафійку на піл і почала тремтячими руками обмацувати її лице, голову.

— Що тобі? Налякалася? Болить що?

Одповіді не було. Тільки під руками в Маланки тіпалось холодне тіло.

Маланка почала гукати Андрія. Та Андрія десь не було.

Маланці заходило в голову, що сталося з Гафійкою. Наврочив хто? Налякав? Підвіяло? Куди вона ходила? Де була? Що ж це, господи, подіялось дівчині! Коли б хоч сказала, коли б промовила, а то мовчить, як нежива...

Скляні очі і чорний схудлий зразу вид лякав Маланку, і вона почала сама труситись над Гафійкою, хрестячи її всю дрібними хрестами.

На щастя надходив Андрій. Він був веселий, чи на підпитку, бо говорив голосно і зворушено.

— Ну, так і є... я ще тоді казав... Наїхали і забрали...

Маланка зашипіла на його.

— Де ти волочишся?

— Де ж? На вулиці! Дивився, як вели Марка Гушу...

наїхали й забрали. Догрався. Я б такого, „пане добродзею“, за шию та на галузку. Коротка справа...

З полу почувся стогін.

— Цить! — накинулась на Андрія Маланка, — бачиш — заслабла. Біжу зараз по Мар'яну... може одшепче, підкурить чи переполох викачає... не зчати, що їй таке. Ну, біжи ж швидше...

Андрій подався до шептухи.

Мар'яна, мабуть помогла, бо за два дні Гафійка підвелась. Худа, жовта, аж чорна, немов удовиця, сумна й мовчазна. Вона все тікала з хати, щоб не бути вкупі з старими. Найбільше уникала батька, немов боялась його. На самоті плакала. І думала, думала, аж їй тісно ставало од думок...

Не все горе, бували й радість.

Після довгого літнього дня, коли сонце сідає, а розпечена земля поволі скидає з себе золоті шати, коли на бліде, втомлене днем небо з'являються крадькома несміливі зорі, в останньому промінні сонця справляє грища мушва, а дивно м'яке, злоторожеве повітря приймає оддаль бузкові тони й робить простори ще ширшими і ще глибшими — Маланка з Гафійкою йдуть курною дорогою, і хоч мають утомлене тіло, але разом і приємне почуття скінченого дня. Вони несуть додому спечене, як і земля, тіло, а в складках одежі пахощі стиглого колоса. Не розмовляють. Ідуть мовчки, помахують серпами. Розігнута врешті спина, пущена вільно рука, ще злегка тремтяча від цілоденного напруження, м'який піл під ногами замість стерні здаються тепер щастям. А вдома чекає спочинок і сон, короткий, як літня ніч, але солодкий, як холодний лист до рани. Коли б швидше додому... Не вечеряти, не сидіти, не розмовляти, а впасти на лаву, як камінь у воду — і вмиць skleпiti очі.

Сонна, напівпритомна Маланка розкладає в печі вогонь і приставляє окріп, щоб зготувати Андрієві вечерю. Вогонь палає і гуготить, а вона заплющує очі, хитається,

І їй здається, що то шумить колосом нива і серп черкає по стеблу. Ой, як душно, як сонце пражить. Ба ні, таж то вогонь пече, бо близько стала. Ось вона нажала сніп і крутить перевесло... так болить спина, трудно зігну- тись. Ага! то вона тісто місить на галушки. Жни, Гафійко, жни... трудно, серце, заробляти, за дванадцятий сніп жавши, а треба. Що, пучку врізала, сичиш з болю?.. Ай ні, таж то окріп збігає...

Сьорбає юшку Андрій... здається, говорить щось... у хаті, чи надворі?..

— Чом не вечеряєш?

— Га?

— Вечеряти йди...

— Вечеряй сам... я потому...

Ложки треба по... а - а - а!.. помити. Такі ноги важкі, мов у чоботях... а голова ж... голова ледве на в'язах здержиш...

Ну, врешті... На призьбі краще. Ти спиш, Гафійко?.. Подушку взяла б... ну, спи й так, дитино, коли за- снула. Ой, кісточки ж мої, кісточки болючі. Ой, мої рученьки... ніженьки мої... Іже еси на небеси. Хліб наш насушний. А - а - а!.. зорі дивляться з неба. Жаби крякають до сну. Блакитна баня спускається все нижче й нижче... налягає на тіло, гнітить повіки. Так солодко, спокійно. Не встав би й на суд страшний, не звівся б і до долі... А небо все нижче та й нижче... пестить, обіймає... Зорі лоскочуть, немов цілують. Душа розпустилась в бла- киті, тіло прилипло до призьби і тане, як віск на вогні. Нема нічого... небуття... повне небуття!..

Хіба ж не радощі!

Допіру по жнивах показалося, що зима буде голодна. Посуха та й посуха. Жита запалило, хліб уродивсь рід- кий та безсилий. Сміх і горе було дивитись на те, що за- жали Маланка з Гафійкою, а настреляних Андрієм качок та зайців поїли пани. Ще трудніше заробити буде цієї зими, ніж торік, а ті, що міряли землю, як щезли, так

і слід їх пропав. Ані чутки. Андрій теж мовчить щось про фабрику.

По селу йшли розмови про Гудзя. Оповідали, що він у гніву забив ломакою вола. Ударив попід вухо і розколов голову. За те пан прогнав його з двору, тепер Гудзь веш- тається без служби, пропиває останню одежу і хвалиться що й панові таке буде, як воліві. Колись він заскочив і до Андрія.

— Ловиш рибку, „пане добродзею“? — привітав він його з п'яним сміхом. — Лови, лови, може нею пода- вляться ті, що їдять її. Фабрикант!.. Він думає, що для нього фабрику збудують. А як же, чорта пухлого до- чекаєшся!.. Соби та ворони там житимуть, поки не зава- литься ік лихий матері. Кажі — наймаєш Гафійку? Ні? Волієш зголоду згинути, як руда миша зимою? Ну, здихай, враг тебе бери з усім кодром, хіба мені що? Знайдемо й другу!..

Він розсердився, гримнув дверима і вийшов з хати, але за хвилину знов просунув у двері червоне й завзяте обличчя.

— Гей, ви, фабриканти! Пам'ятай одно з другим, що ще прийде коза до воза та скаже „ме“... Але Гудзь дасть дулю, — о!..

Андрій не витримав...

— Ах ти, п'яного, котолупе якийсь, а тобі яке діло до мене! — кинувся він до дверей, та Маланка не пу- стила.

— Облиш, — завищала вона пронизуватим голосом і засвітила до нього зеленими, повними злорадної втіхи, очима. — Не займай, скалічить. Тоді як на фабрику хо- дитимеш?

— На фабрику?

— Атож...

— На фабрику, кажеш?

— Таже чув... збудують для тебе...

Вона цідила слова, немов отруту.—

Андрія душила злість.

— Свербиш, болячко? Сверби, сверби, поки не почухаю. Краще кажи — засіяла лани свої? Багато тоб наміряли? Де ж ті пани, що ти їм руки лизала?..

— А де ж? фабрику тобі будують...

— Ти знов своє?..

Андрій побив Маланку. Вона лежала на лаві й голосно стогнала, а він блукав по оголених сірих ланах, байдужно, без цілі, аби далі від дому.

Гафійка плакала. Вона краще пішла б у найми.

На Покрову повернув Прокіп. Ішла чутка, що йому не пощастило. Зразу не міг найнятися, бо народу найшло більше, ніж треба, і ціни впали; відтак заслаб у Каховці і пролежав місяць, далі подався у Таврію, а звідти опинивсь аж у Чорноморії. Повернувся обідраний, слабий і без грошей. Маланка не дуже няла віри тому. Чого люди не сплешуть. І вона потай од своїх побігла, немов за ділом, до Кандзюбихи. Показалося — правда. Прокіп блідий, аж зчорнілий, од вітру валиться та все вилежується, а стара Кандзюбиха мало не плаче розказуючи, як ледве - ледве очистила сина од нужі. Куди вже йому женитися! була думка — заробить хоч на весілля, а тимчасом такий рік випав, що й хліба не стане.

Сумна повернула додому Маланка й нікому не похвалилась, що бачила й чула. Нехай вже воно присхне на ній, як на собаці.

Чим ближче було до Пилипівки, тим більше Маланка втрачала спокій. Не давала спокою й Гафійці. Дух охайности, чепуріння опанував її цілком — і вона товклась по цілих днях: двічі побілила хату знадвору і всередині, щодня підмазувала комин та підводила червоним глєсєм припічок.

Гафійка мусіла нарізати з паперу нових козаків та квіток і обліпити ними стіни од божника аж до дверей. Крила голубків, що гойдались перед образами на нитці, замінені були новими, ще більш яскравими, а на те,

щоб набути шматок шпалеру з червоними рожами під образи — пішли усі яйця, які збирались одно до одного.

— Чого ходиш чорна! — гримала Маланка на Гафійку і змушувала її мало не щодня міняти сорочку, сама чесала їй голову і вплітала в коси нові кісники. Осінніми вечорами вона рано світила світло, чепурилась немов у свято і, сидячи у своїй охайній хатинці, часто поглядала на двері, тривожно прислухаючись до гавкання собак, і хвилювалась, немов на щось чекала.

Часом удень, покинувши роботу, вона висовувала з кутка Гафійчину скриню й переглядала її убоге шуплаття, розгортала вишивані рушники і переводила задуманий погляд на дочку. Відтак поправляла на ній намисто, обсмикувала сорочку, укладала складки спідниці і жалібно похитувала головою, змигнувши крадькома сльози.

Але чого вона не могла байдужно чути — так це бубна. Як тільки з далекого кутка села, під хмарним осіннім небом, розлягалось його глухе дудніння, вона вискакувала надвір, прислухалась, намагалась вгадати, в якому дворі справляють весілля виявляла таку цікавість до того, хто кого посватав, немов сама мала надію незабаром віддатись. Вона жила у вічному напруженні, її рухи зробились жвавими, нервовими, а малі чорні очі неспокійно поблискували.

А бубон гудів. Починаючи з середини тижня ходили по вулицях молоді з розпущеними косами і падали в ноги, прохаючи на весілля, або місила болото весільна перезва, сповняючи холодне повітря піснями. Маланка в одній сорочці вискакувала на поріг хати, підпирала голову долонями й жалібно стежила оком за весільною процесією, мерзла і не помічала того. Вона несказано дратувалась.

Кожен засватаний парубок, кожна дівчина, що подала рушники, втрачали раптом в її очах ціну, не варті були доброго слова.

— Посватав! узяв добро! — шипіла вона з кривим усміхом. — Буде годувати чужі діти і жінку нетіпаху.

Хіба ніхто не знає, що вона і хліба спекти не годна, їй тільки до хлопців іржати...

— Зав'язала собі світ за тим ледащом... Рябий, гугнявий та й злодій: украв торік лантух жита з току...

Зате, стрічаючись з жінками, що мали дорослих синів, вона ставала солодкою і хвалилась дочкою: „слава тобі, господи, таке воно в неї роботяще, таке добре, покірливе, немов телятко“...

Час тягся.

Вечір за вечором просиджували вони з Гафійкою, у прибраній, як на великдень, хаті, в чистій одежі, немов чекали дорогого гостя, що от - от невидко, як затупає перед хатою, сколошкає собак і відхилить двері. У Маланки захована навіть була в комірчині, під старим манаттям, пляшка горілки, про яку, oprіч неї, ніхто не знав.

А навкруги лунали музики, дудніли бубни і полошили нічну тишу п'яні пісні. Ніхто не з'являвся. Криві стіни халупки, вип'явши боки, моргали по кутках зморшкати́нями, паперові козаки, узявшись в боки, стояли в ряд і мовчки дивились на тьмяне світло лямпки, а чепурні голубки крутились перед образами, пересуваючи довгі тіні крил по низькій стелі. Нудна тривога, мов дерево з насіння, росла в Маланчиній душі. Невже не прийдуть? Невже ніхто не посватає? Вона перебирала в пам'яті усіх парубків села — і багатих, і навіть бідних, хоч довше зупинялась на багатих. Міркувала, прикидала і все сподівалася. Часом вона думала, що Гафійка сама винна.

— Гей ти, вайло!— гукала вона на неї, коли Гафійці ненароком вилітало з рук веретено, або коли вона зачіпляла що по дорозі.— Яка з тебе хазяйка буде, що ні ступити, ні зробити доладу не годна?— Кара божа, не дівка,— сердилась вона знову:— ти як голову вичесала? Хто тебе візьме, таку нечупару?— Чого мовчиш? Говорити не вмієш?... Побачите... вона й долю свою промовчить... Усе не так, як людські діти...

Але помітивши сльози в Гафійчиних очах, вона замовкла, жаль сповняв її серце і вилітав довгим зідхан-

ням... Вона вже знала, яка доля чигала на її дитину. Доведеться їй топтати материну стежку... Ой, доведеться.

З пониклою, обваженою гіркими думами, головою вона прислухалась до останніх звуків затихаючої в селі весільної музики, з якими гинули її останні надії, останні сподівання...

Ідуть дощі. Холодні осінні тумани клубочаться вгорі і спускають на землю мокрі коси. Пливе у сірі безвісті нудьга, пливе безнадія і стиха хлипає сум. Плачуть голі дерева, плачуть солом'яні стріхи, вмивається сльозами убога земля і не знає, коли осміхнеться. Сірі дні змінюють темні ночі. Де небо? Де сонце? Міріяди дрібних крапель мов вмерлі надії, що знялись занадто високо, спадають додолу і пливуть, змішані з землею, брудними патьоками. Нема простору, нема розваги. Чорні думи, горе серця, крутяться тут, над головою, висять хмарами, котяться туманом, і чуєш коло себе тихе ридання, немов над вмерлим...

Маленьке, сіре, заплакане віконце. Крізь його видко обом — і Андрієві, і Маланці, як брудною розгрузною дорогою йдуть заробітчани. Йдуть та й ідуть, чорні, похилені, мокрі, нещасні, немов каліки - журавлі, що відбились од свого ключа, немов осінній дощ. Ідуть і зникають у сірі безвісті...

Тьмяно в халупці. Цідять морок маленькі вікна, хмуряться вогкі кутки, гнітять низька стеля й плаче зажурене серце. З цим безконечним рухом, з цим безупинним спаданням дрібних крапель пливуть і згадки. Як краплі ці — упали й загинули в болоті дні життя, молоді сили, молоді надії. Все пішло на других, на сильніших, на щасливіших, немов так і треба.

Немов так і треба...

А дощ іде... Горбатими тінями у хатнім присмерку сидять старі, немов рішають загадане Гудзем завдання:— чи прийде коза до воза? А, мабуть, прийде... ✓

1903 р. Чернівці. *

ЧАСТИНА ДРУГА

Сніги впали великі, і Андрій радо прокидає од порога до воріт стежку. Воно усе ж робота, та й не мусить чоловік вічно стирчати в хаті, де світить порожнім оком голод та нужда товчеться по вогких кутках. Бо то, „пане добродзею“, приходять останні часи: і рад би щось заробити, та нема де. Не знаєш, як перебути зиму. Маланка чорна, зсохлась уся на шабатурку, тільки оком пече та коле, та бухика по хаті, аж шибки деренчать. Весільну пам'ятку маєш, Маласю. А як же... Як брав панич Льольо, той, з сусідньої економії — в нашого дідича дочку, стара наче здуріла! чим стріну, як будуть од вінця їхать — ячмінним хлібом? Вона в них служила. На її очах і панич виріс... Бігала по селу, змокла, на качан змерзла, поки не випрохала десь паляниці. Либонь в ковалихи. Правда, дав панич Льольо два злоти, та один бабі Мар'яні оддала, бо як схопила колька, то мало душа не втікла з тіла. А тепер маєш — бухикай, серце... панську ласку викидай з грудей...

Андрій розігнув спину і застромив лопату. Він закріс димив парою, неначе комин, вуси і брови стали в нього молочні.

Село було засипане снігом до половини. Низенькі хати осіли під синьою банею неба, немов баби в намітках на коліна стали у церкві; за коловоротом по полі око м'яко бігло снігами аж до крайнеба і не мало на чому спинитись.

Андрій взявсь за лопату і знов зловив загублену думку. Бо він собі так покладає: як піде чоловікові з якого дня, то так воно вже і йдеться... Стара каже, що знала, а він не сподівався навіть. Де - де! Щоб син хазяйський та взяв убогу? Щоб Прокіп засватав Гафійку? Ну, що ж, таки було. Різдво із хати, а старости в хату, та нічого з того не вийшло. Затялась дівка і ані руш. Йому нічого, а Маланці горе велике. Не спала, а снилось за хазяйським сином бачити дочку, поле орати, в городі садити...

Ха - ха! оближи губки, Маласю... Дівка не хоче. Гляди, чи не Марко в голові в неї? Може вже й кісточки його згнили, може помер десь в тюрмі... Була дівка, як огірочок, а стала немов черниця. Схудла, мовчить і до батька жаль має. А він чим винен? Хіба він завдав Гуцу в тюрму? Бо що, „пане добродзею“, бунтар, то таки правда: знали, що з ним зробити...

Хе, от вже й втомився. Геть чисто захляв за зиму, захарчувався. Ще літом нічого: бурячок там, цибулька, рибки наловиш.

Ну, Прокіп не мав чого ждати. Іншу засватав. А як же. Маланка аж плакала з злос...

— Га! Фабрикант! Бач, як старається, щоб жінка ніжок не замочила, болячка б... Здоров!

— Ху!.. Бодай вас, Хомо, як налякали... Дай, боже... Я, знаєте, тепер такий полохливий, що й тіні своєї боюся...

— Хіба в тебе душа? От заячий дух...

Хома видимо глузує. В зморшках старого безвусого виду глибоко залягла злість.

Андрій звик вже до того. Він знає, що відколи пап прогнав Гудзя, злидні ще герше його обсіли, а проте каже:

— Добре вам, Хомо, що ви самі, а у мене три пельги в хаті.

— Ха - ха... Мені? А добре, бодай йому так легко здихати, як мені жити... Став пиво, скажу новину.

— Де - де! Я вже забув, яке воно на смак... Про фабрику? Еть, багато вже говорили...

— Не віриш? Панич Льольо ставить гуральню.

— Та ну?

— Не ну, а справді! З старої сахарні зроблять гуральню, ще й дім для себе збудує Льольо, щоб він тобі луснув на радість.

— Та що ви кажете? Звідки?

— Не вірять, чортове зілля... Кидай лопату, ходім.

— Куди?

— Не питай, а ходім.

Андрій крутив лопату в руках і неймовірно дивився на Гудзя. Врешті встромив лопату в сніг і опинивсь за ворітьми.

— Нащо лопату покинув, ще хтось потягне, ти!— почув він голос Маланчин; аде навіть не озирнувся.

Брів у снігу, поспішав за Хомою. Хома ставив ноги рішучо, злісно, як говорив, а сніг розкидав, наче коняка. Андрій голосно сапав, його очі бігли кудись наперед, назустріч мурованим стінам, що, здавалось, уже тремтіли від живого робочого руху, уже бухали з коминів димом.

„На цей раз Хома не дурить“, калатало серце в Андрія.

Йшли безлюдним селом, засипаним снігом, мов глухим лісом, який швидше хотілось минути, щоб побачить простори.

Коли ж нарешті на горбку перед ними зачорніли руїни сахарні, Андрій виразно на мить побачив дими, почув знайомий гомін. Правда, дими враз щезли, зате біля сахарні роїлась купа людей і чорніли підводи.

— Куди біжиш? Постигнеш...

Андрій одмахнувся рукою. Ет, що там тепер Хома... Він бачив уже валку саней з колодами, брусами, повні лубки червоної цегли, немов миски ягід, волохатих коней, закутаних у власну пару, зігнуті спини, підняті пуги... Нью... Вйо!.. Соб - соб!..

На подві'р'ї стояв прикажчик і серед криків та зойку приймав матеріял.

Андрій бігав од саней до саней, обмацував дерево, стукав по цеглі, заглядав кожному в очі, немов питався, чи правда? Перед прикажчиком зняв шапку і довго мовчки стояв.

Підійшов до Хоми й осміхнувся.

— Буде?

— А буде...

— Гуральня?

— Таже казав.

Споловілі, заленкуваті очі Андрія блищали, як лід,

що тане на сонці. Вони пестили чорні, задимлені стіни сахарні, круглі, жовті колоди на білім снігу, сміялись до стосів цегли, до прикажчикової бороди, сивої од морозу. Тепер, „пане добродзею“, вже пустять пару... Не буде чоловік з голоду гинуть, а як же...— прийде термін— бери готові гроші. Так, так, Маласю, от тобі й „фабрикант“...

— Що, Хомо, буде? А бач, а бач...

Але на Андрія шипіли з Хоминих очей зелені гадючки.

— Чого радієш? Гадаєш, вони горілку гнать будуть? Кров з тебе гнатимуть, а не горілку. Хліба схотів? А горба не заробиш? Гляди! Кому череву наросте аж вище носа, а тобі жили тягтима, пропади воно прахом...

— Чекайте, Хомо...

— ...бодай би взялось вогнем та розвіялось попільом разом з людською кривдою...

— Чекайте ж бо, Хомо...

— Чого чекати? Він дума — гуральня. Домовину тобі готують, чотири дошки та яму. Та й вже.

— А які ж бо ви, Хомо...

Але Гудзя годі було спинити. Він гнав, наче з горба.

— От взяв би — р - раз, р - раз,— розвалив би к бісовій мамі, зрівняв би з землею, щоб і пам'ять пропала на віки вічні...

Хома махав руками і тупав ногою. Кожна зморшка на безвусому виду скакала у нього і видно було, як під старою свиткою корчилось тіло, наче пружина.

Андрій з ляком дивився на Гудзя. Він навіть язика забув у роті.

Що це з Хомою? І що він каже? Треба ж із чогось жити... Хіба краще отим, що крутяться на латочці поля і не зберуть, буває, навіть насіння. Або тому, що закопає силу у панські лани, а прийде слабість, каліцтво чи старість, то здохне, як пес під плотом? І що бо він каже, господи боже...

Але Хома помалу одходив, злість і прокльони розсипались раптом в хриплий, застуджений сміх...

— Ха - ха! Ну, ставиш пиво? Твій могорич. Гайда до Менделя.

Андрій посміхнувся винувато. Чому б не поставить? Ой, як би охоче він сам напився на radoщах пива, та...

— Вірите, Хомо...

— Ну, ну... не маєш? Чорт із тобою... теж „фабрикант“. Я йду...

Андрій дивився в спину Хомі, але перше, ніж зникла похила фігура, затихло шипіння зелених гадючок, погасли пекучі слова, і одно тільки дзвеніло в Андрієвих грудях — гуральня!

Він хотів ще раз почути те слово. Стояв перед прикажчиком і мняв шапку у руках.

— Гуральня буде?

— Гуральня.

От. Тепер вже напевно. Він почув гордість, самоповагу, наче не панич Льольо, а сам він оживить мертві стіни сахарні, пустить в рух колеса, паси, машини і людську силу.

Село, хлібороби, земля...

Яке все бідне, злиденне...

Кроти! Залізли на зиму у білі нори, а прийде весна, почнуть мучити землю, різати груди. Дай земле, покорму! А земля стогне, пісна, безсила, подерта на латочки. І замість покорму дає свою кров. Не хліб, а кукіль родить будяки, хопту. Годуйся!..

А тимчасом голодний зростає, множитья, корчиться, як гадюка, порубана на шматочки.

Намножилось вас. Хоч би милосердний господь порідив вас війною, або мором яким. Може б легше було на світі...

Ну, а йому що? Він не має землі! Гуральня дасть йому хліб... Хома каже дурниці.

І ти, Маласю, дурно сміялась. Казав Андрій Волик — буде гуральня — і буде.

Гафійка увійшла в хату і притулила до печі замерзлі руки.

— Забула, що піч холодна, — винувато посміхнулась вона.

Маланка обернула до неї червоні очі.

— З ким розмовляла у сніях?

— Прокіп приходив.

Прокіп? З того часу, як він оженився, Маланка не могла чути його наймення.

— Чого йому треба?

— До мене приходив.

— До тебе? Чого?

— Книжки приносив.

— Нехай носить жінці своїй, а не тобі...

Йй хотілось вразить поглядом дочку, але не вдалось. Набігла сльоза, загризла, довелось кулаками закрити очі.

Тепер Маланчині очі вже самі плачуть. За осінь та зиму стільки вилляла сліз, що уже звикли. Бо настав холод, сльота та негода не тільки в природі, а й у серці. Облетіли надії, розметались безслідно, і там тепер голо, як в лісі. Сніги тепер в серці, і вовки виють. Господь не схотів показати свою правду: як була панська земля, так і лишилась панська. Дурно Маланка збирала насіння, дурно плекала надії. Вузлики з зерном так довго висіли під образами в хаті, аж намулили очі. Нарешті зняла та винесла в хижу. Годі себе дурити. „Нащо знімаєш? Настане весна — лани засієш“. Це Андрій так впік у живе.

Сухі губи в Маланки стиснулись од болю на саму згадку.

Їх троє — а всім судилось однакова доля. Холод і голод, і безнадія. Днями сиділи в нетопленій хаті і не варили страви. Світили ненависним оком, кусались кривавим словом. Як звірі. Щоб не замерзнуть, Андрій нишком по ночах рубав по шляху верби, або розбирав стріху в сусідніх порожніх будинках. Якби не совість — крав би. Потому залізла колька у груди, вчепився кашель. Печінки вивертало, по ночах ніхто спати не міг.

Навкруги порожньо, сумно, Гафійка ходить, немов черниця. Мовчить, нічого не каже. Хіба Маланка і так не знає?...

— Бач, книжки носить... Якби пішла за нього, читали б разом.

— Облиште, мамо.

— На кого чекаєш? На Гущу? Бачиш, біда. Батько не багато заробить, я немічна, зчорніла од праці — та що з того? А Прокіп...

Ах, як це нудно, як нудно все одно чути!..

— Ви не журіться, мамо. Я піду в найми.

Маланка прикусила язика.

— До двору наймуся. Або до Підпари,— він, кажуть, шукає дівки.

Очі в Маланки стали налякані, круглі. Щось промайнуло на мить перед ними, давнє напівзабуте. Вона підняла руки, наче хотіла його одігнати.

— Мовчи вже краще.

— Йй - богу...

Тоді Маланка раптом розм'якла. Що там журитись коли все йде на краще. От перебудуть зиму, весна не за горами. Андрій напевне найметься до пана, почнуть люди городи копати, підуть заробітки.

Голос Маланчин став теплішим, немов нагрівався од сонця, що тихо сідало перед самою хатою. Золотий обрій зробив з вікна вівтар, комин червонів жаром, неначе в печі палало, мова стелилась лагідно, як останнє проміння, і гасла поволі в вечірніх тінях. До Гафійки лиш часом долітали окремі слова. Той лагідний тон будив у неї згадки, навівав думи.

„Коли б знала куди, пішла б до нього. Нехай би не думав, що одцуралась. Сказала б: я не забула, Марку, твоєї науки: ти кинув слово, а з нього вродилось десять... Тебе зачинили за ґрати, а твоє слово ходить по світу“...

— ...настануть жнива, будемо жати, заробимо хліба, а восени...

„Хто любить вірно, той хтів би весь світ засіять милого словом... Знущаються з тебе, а я хіба мало прийняла муки? Гляди, яка стала. Щодня тобою журюся, що дня моя думка круг тебе в'ється“...

— ...посватає хтось... ще твоя доля за дверима у бога...

„Чекаю на тебе і виглядаю. Як не за тобою, то ні за ким. Одна в мене потіха, що розмовляю з тобою, хоч ти й не чуєш“...

Вікно поволі гасло.

Земля повечеряла сонцем і обляглась на ніч. Блакитні тіні розкривали свою глибіню, приймали, як у м'яке ложе, Гафійчині думи, сподівання Маланки.

Маланка не хотіла вірити. Ат, знов наплів Гудзь. Андрій аж мінівся, так сердивсь. Він бачив на власні очі. Не сам Хома, прикажчик казав. Вуси ще білішими стали на червонім виду і очі лізли наверх. Маланка низала плечима, але вдягла кожушанку і побігла до двору. Тепер це вже її справа. Панич Льольо мусить найняти Андрія, вона ж у них служила, вона робила на них. Маланка довго кашляла в кухні, поки нарешті вийшов панич. Ну, панич як панич, пожартував трохи з старої, але Андрія найняв. До прикажчика в поміч.

Це була велика радість. Тепер вже що дня палав у печі веселий огонь, смачно пахло борщем або галушками, і коли Андрій смерком вертався до хати, свіжий од вітру, з духом морозу у всіх складках одежі, Маланка старалась догодити йому, і повага хазяйки була у всіх її рухах.

По вечері Андрій присувався до печи й виймав люльку. Червоний жар кліпав до нього синявим оком, моргав, стріляв зірками і загортався нарешті на ніч в кожух сірого попелу. Гафійка гриміла ложками, хлюпала літєплом, а Маланка, заклавши руки, побожно слухала оповідання про те, скільки привезено цегли, яке й чому забраковано дерево, що прикажчик нічого не розуміє, і коли б не Андрій, не було б діла.

З весною, коли розпочались справжні роботи, розмови

ставали більш різнобарвні й розростались. Андрій був, як у гарячці. Йому здавалось, що все йде дуже помалу, що будівництву кінця не буде. Це було його гуральня, це він ставив її, і навіть Маланка, заметившись його настроєм, часто бігала дивитись, як посувалася робота. Вона навіть забувала свої мрії про землю і жила з Андрієм одним життям.

Нарешті одного дня, так щось по зелених святках, високий комин гуральні дихнув клубами диму і з колишніх руїн сахарні розлігся понад селом свисток.

Андрій зірвався з місця. Він нахилився вперед, витягнув шию і ловив вухом той клік „машини“ довго, уважно, наче боявся пропустити з нього хоч одну мить.

Потому обернувся до жінки, весь сяючий, з впрілим одразу чолом:

— Чуєш, Маланко?

Маланка чула.

— Це тобі не земля, що буцім мають ділити... Це тобі, „пане добродзею“, не жарт, а гуральня...

Маланка зідхнула. Вона тільки глянула на свої чорні та сухі руки, що просили іншої праці, і почула, як її мрії впали глибоко, аж на дно серця.

Того ж таки вечора Андрій пішов на нічну зміну.

Хоч од м'ясниць, як оженився Прокіп, небагато часу минуло, але Гафійці здавалось, що Прокіп вирів і навіть постарів. Він стояв перед нею і говорив, а вона оглядала його широкі плечі, спокійне лице, на якому несподівано якось виросла борода і осіла чоловіча повага. Їй здавалось, що його сірі, трохи холодні очі дивились не так на неї, а в середину, в себе, і через те слова були міцні та повні, наче добре зерно. Вона теж чула, що багачі сердиті на нього.

— Найбільше лютує на мене Підпара. В неділю кричав на сході, — „таких, як Кандзюба, в Сибір. Завів газети, книжки голоті читає: бунтує народ. Бомажки розкидає“. А сам, як стріне, зараз питає: „а що там чувати? Що

про війну нового пишуть?“ Мати теж дорікають: „світите світло, а воно дороге“.

— Ну, а Марія?

Прокіп зирнув на неї допитливим оком. Гафійка стояла міцна, запалена сонцем, з тонким пушком на руках і ногах, мов золота бджілка. Спустила очі додолу й уважно ловила між два пальці ноги якесь стебло.

— Марія? Що ж, молодиця, як молодиця... Їй аби люди, аби послухать та свого докинуть. Не так склалось, як думав. Мені б товариша треба, та ти не схотіла.

Стебло не давалось, тікало з під пальців.

— Облиш, Прокопе, годі.

— Та я нічого. Не кличеш жалю, сам прийде до тебе.

Все сподіваєшся Гуці?

Гафійка підняла на Прокопа очі.

— Цеї ночі Марко мені снівся.

— Ага! Я й забув. Дядько Панас стрів мене вранці: „прийду до вас, каже, послухать, про що там мудрі радять“...

— Сниться мені, тільки я ніби скінчила розносить листочки і вже останній виймаю, щоб застромити Петрові в повітку, хтось мене ляп по руці. Я так і захолола уся. Дивлюсь — Марко. Такий сердитий. „Я, каже, силжу за вас у тюрмі, а ти так слова мої сієш? Покажи руки“. А мені соромно — страх, що руки порожні, очей звести не смію, не смію показати йому руки. І хочеться похвалитись і не добуду голосу з грудей... Чуєш, Прокопе, коли нових даси? У мене більше нема.

— Нема і в мене. Піду на тижні в город, то принесу. А ти заходь.

Прокіп обіймав оком Гафійку. Туга, здорова, чиста — вона світилась на сонці, як добра рілля, як повний колос, а очі мала глибокі та темні, як колодязне дно.

Ті очі його чарували. Прокіп зідхнув.

Але — зідхай не зідхай — інакше не буде.

Він хтів принаймні словом полегшить свою душу, як хмара чує потребу вилить свою вагу, і говорив. Бо що

свої болі — пuste. Світове горе велике. Він надивився на нього. І вдома, і по світах. Скрізь бідні сподом, багаті зверху. Долиною сльози, верхами глум. У поросі люди, як той шпориш придорожній, затолочені сильним, багатим. І нікому крикнуть: зведись, народе, простягни руку по свою правду. Як сам не возьмеш, ніхто не дасть. Не народився, видно, ще той, кого почують. Треба мати великий голос. А що можемо ми? І де наш голос? Тільки пошепки скажеш: вставай, Іване, обмий лице. Зведися, Петре, нас більше буде. Коли б спромога хоч це зробити, кількох збудити, а ті вже інших. Запеклась кривда у кожного в серце — торкнись до болячки — і запече.

Щось було тихо, покірне в тих скаргах, наче річка журливо дзвеніла по дрібних камінцях.

Ні, Марко не такий. Він, як бурчак, рвав би каміння, рив береги, з корінням вивертав би дерева. Його слухали б усі.

Тепер для Маланки настали кращі часи. Андрій був при роботі і хоч не весь заробіток приносив додому, а все ж голодні вони не сиділи. З Андрієм вона рідко й стрічалась, бо він ходив лиш на нічну зміну, а удень спав або блукав десь з Хомою. Маланка з Гафійкою теж заробляли, і дні їм минали на чужій ниві. Проте Маланка не мала спокою. Чутки про землю ожили з весною, наче походили з зіллям укупі, і з ним розростались. Дарма, що разом з клунками насіння вона кинула в порох свої колишні надії, вони тепер знову прохались до її серця. Із уст в уста, од хати в хату, з села в село — котилась радість: будуть землю ділити. Хто сказав перший і хто останній — ніхто не питав. Чутки пливли, як хмари, самі собою, носились в повітрі, мов пил з квіток в час красування ниви.

- Чули? будуть землю ділити.
- Обдарують людей. Минуться злидні.
- Земля вже наша. Скоро почнуть ділити.
- Навіть пани гомонять: оддаймо землю.

— Пани? Не вірте.

— А як же!

— Звісно, бояться.

В Маланки очі блищали.

А тут — сама земля подає голос.

Співає Маланці колос, сміється лука ранніми росами, дзвоном коси, кличуть городи синім сочистим листом, тучна земля диха на неї теплом, як колись мамині груди.

А на той голос подає голос Маланчине серце, обзиваються руки, сухі й чорні, що силу віддали землі і в себе взяли від неї силу.

Часом, серед роботи, вона ставала й оглядала землю.

Котились низом ниви, стелились горбами, повні, свіжі, багаті, та все чужі. Скільки оком захопиш, кінця краю немає. А все чужі. І навіть не людські, а панські. Нащо йому? куди все подіне?

Серце боліло дивитись, а вже поле потиху шептало і потішало.

„Не журися... поділять... поділять“ ...

Думи про землю будили Маланку по ночах.

Вона прокидалася, вся зрошена потом, тривожна. Їй раптом здавалось, що це неможливе. Не оддасть свого добра багач мужикові ніколи. У нього гроші, у нього сила, а що в мужика? Чотири кінці — руки та ноги. Нічого з того не вийде; все буде, як було; довіку буде убогій на чужім марнувати свою силу, до домовини не зазнає Маланка кращої долі, зносить Гафійка красу і літа по наймах, зчорніє, зів'яне на чужій праці, як її мати. Тільки й землі твоєї буде, що лопатою згорнуть на груди.

Холодним потом обливалась Маланка, вся терпла і гострим оком вдивлялась у пільму, наче питала: як буде? Але ніч темна, сліпа і глуха: вона вміє тільки мовчати. Тимчасом сподом, потай од холодної думки, ворушилася тепла, маленька і добра. Вона щось шепотіла Маланці і вела за собою на поле.

Хвилює на сонці нива — та божа постіль, льон про-

світає, синьо, сказав би — небо задивилось в озерце, на сіножаті — віз. Гафійка годує дитину, а друге біля Маланки: „бабо!..“ І все те, родюча нива, віз, коні, кубло,— все те своє рідне з серцем зрослося. „Що ж це я вбралась сьогодні у сап'янці червоні, наче у свято... бач, процвітають на ниві, неначе мак“ ...

Уранці Маланка — кого стріла — питала:

— Не знати: будуть землю ділити?

Ковалиху — і ту зачепила.

— Чули, серце, скоро землю нам мають давати.

— А як же, Маласю, чула... А як же. Тільки в людей і розмови, одним тільки живуть, одним і дишуть. Мій ще з зими купив у пана одну десятину; завдаток дав, а далі не хоче платити. Нащо, каже, маю викидати гроші, коли однаково земля буде моя. Нехай пропадає завдаток. А мені шкода й завдатку. Оце! Щоб за своє, та ще й платити. І копійки не дам. Нападаюсь на свого, щоб одібрав, а він не хоче. Що з воза впало, те, каже, пропало. Будуть, будуть ділити. Вам більше прийдеється, бо ви безземельні. Коли б тільки справедливо ділили, щоб люди не билась між собою...

— Ой, коли б то дав милосердий... Звісно, люди — божі собаки, гризуться. Спасибі вам, серце, за добре слово. Хай вам господь помагає, де тільки лицем обернетесь...

Маланчине серце топилось, як віск. Йй навіть чудно, що з Ковалихою вони часто у сварці.

Марія сплеснула в долоні.

— Глядіть, і дядько Панас прийшли послухать!..

— Хіба не можна? Може тут що погане говорять?

Низька, корячкувати постать спинилась на хатнім порозі, переставила довгий ціпок з корою у хату і, спершись на нього, шулила очі. Здавалось, вербовий пень витяг з землі своє коріння та причвалав між люди, цупкий, битий негодою, з духом землі, на якій ріс. Стара Кандзюбиха кликала брата:

— Заходь, заходь у хату.

Всі повернули до Панаса обличчя, а чужий раптом замовк, поклав руки на стіл і закліпав очима.

Панас все ще раздивлявся по хаті.

— Щось у вас світло погано горить, не розберу я зразу.

Але він же впізнав. Коло Гафійки сидів Олекса Безик, якого на селі звали Півтора - Лиха. Він мав дітей, як маку і ані кляптика поля. В кутку підпирав стіни високий, Степан Мажуга, з запалими грудьми та довгорукий, ввесь як складаний ніжик. Він тільки й жив з того, що на клишоногій кобилі возив жидів на вокзал. Були тут Іван Короткий і Іван Редька, Олександр Дейнеката Сава Гурчин — усі безземельні, або такі, що їх земля не могла згодувати.

Тоді Панас переставив через поріг свої чоботища, в яких певно більше було онуччя, ніж ніг, і примостився біля Марії.

— А хто ж той чорнявий, що за столом?

— Це чоловік з Ямищ,— пояснила Марія і обернула до чужого зацікавлений вид.

— Розкажуйте далі,— попрохала вона.

Той перестав кліпати очима. І всі обернулись до нього.

— Ну, значить, зібрались ми зараз на зборню, староста з нами, так і так, пишіть приговор. Ми, ямищане, пристали на те, що ніхто з нас не буде робити в пана по давній ціні. Тепер піший робочий — рубель, а кінний — два. Робочий день має бути коротший на четвертину...

— Ого!

— Цитьте! Нехай говорить...

— Жати за шостий, а не десятий сніп, молотити за восьму, а не тринадцяту мірку...

Оце так добре! Голови по кутках закивали, а довгорукий Мажуга, на знак повної згоди, складався і розкладався, неначе ніжик...

— А як пан не пристане?

Стара Кандзюбиха пропхалась крізь натовп і оберсжно зменшила у лампі світло.

Справді, що буде, як пан не пристане?
Чоловік з Ямищ помовчав хвилинку, глянув навколо
й одрубав:

— А не пристане, то забастовка.

Марія сплеснула в долоні.

— Забас - тов - ка! Господи милосердий!

Панас Кандзюба хитнувся вперед, немов верба од вітру.

— Забастовка? Як саме?

— А так. Пан кличе косити — добре, карбованця в день. Не хочеш — коси собі сам. Ніхто на роботу не вийде. Настали жнива — давай нашу ціну; незгода — назувай сам постолои та й гайда з серпом на поле.

— Ха - ха! От ловко!

Сміх розкотився по хаті, з кутка в куток. Цілі ряди коливались од нього. Сміх косив наче та клав людей в покоси. Пан в постолах! Ха - ха!

Півтора - Лиха впрів навіть од тої уяви: його лисина, зрошена потом, ловила й переливала блиск ляmpi. Пан в постолах!..

Чоловік з Ямищ все говорив.

Перед очима в Панаса невідступно стояла кумедна постать гладкого пана в постолах сама серед поля, невміла й безпорадна. І не легка веселить грала в Панасовім серці, а давня мужича зненависть, що нарешті знайшла своє слово.

Озуть пана у постолои!

У цьому слові була ціла картина, розкішний план, справедливість людська й небесна.

Озуть пана у постолои!..

Але як це зробити?

Ба, як це зробити? Пан не дурний. Свої не схочуть, чужих покличе. Панське все зверху.

На саму думку, що чужі стали б на перешкодї, пішли б проти громади, засвітилися очі.

Заговорили всі разом.

Мажуга підняв догори руку, наче голоблю.

— Чужих не пускати! Розігнати! Кілками!

— Го - го! такий не пустить.

Марія сплеснула в долоні.

— Авжеж. Як не послуха бити.

Бо вже нікуди далі, все одно пропадати.— Хоч в яму, гірше не буде.— Народ зголоднів, а ніхто не подбає, їсти ніхто не дасть.— А не дасть. Як хочеш їсти — пий воду... Ззів півдїи та напийся води...— Один розкошує, а другий... Старша біда, як розкіш.— Озуть пана у постолои...

Однак поволі уява Панасова в'яла, наче хробак точив її. Де - де? Хіба так легко змагатись з паном!

Пан не хтів вже взувать постолои, не хтів сам жати. Він знов був сильний та хитрий ворог, з яким трудно було боротись, який все перемаже. Краще далі од пана і од грїха. Хіба йому земський не вибив зуба?

Панаса ніхто не слухав.

Тоді він почав стукать ціпком.

Чого йому треба?

Ні, пана не налякаєш. Він має силу. Нажене тобі повне село і в кого ззаду буде гладеньке, мережане зроблять. Тепер кричать, а тоді що? В гурті і беззубий собака лютує. Схотів один з другим голіруч їжака вбити. Не вб'єш, бо кволить.

Стара хазяйка знов прикрутила ляmpу. Коли там що буде, а гас дорогий.

Іван Короткий хтів знати, чи всі підписались.

Чоловік з Ямищ за криком не міг нічого сказати.

— Цитьте, цитьте, нехай говорить...

Звісно, не всі. Багачі одреклися.

— Схотіли! Один біс, що пан, що багатий мужик.

Проте до них пристали села — Піски, Береза, Веселий - Бір.

О! Чуєте? чуєте, скільки пристало... Тепер за нами черга. Стіймо за них, вони за нас постоять.

Підписать! Підписать!

В хаті ставало душно. Дим слався по хаті, як низькі

хмари, і сині хвилі, змішані з криком, тягло в одчинені вікна.

Хіба присилує хто робити в пана? Не хочеш, не йди. Нехай побачить, що не в багатстві сила, а в чорних руках. Треба пристати. Усім.

Панас Кандзюба йшов проти громади.

А він не згоден. Це буде бунт.

— Тю! Який бунт?

— Такий, що бунт. За це не похвалять. Краще чекати прирізки.

— Чекай, діждешся.

— Скоро будуть землю ділити.

Марія сплеснула в долоні.

Хіба вона не казала!

На Панаса насіли. Хто буде ділити? Може пани?

Але Панас міцно стояв на своєму. Твердий і сірий, як грудка землі, важкий в своїх чоботищах, він знав тільки одно:

— Будуть землю ділити.

— Та добре, добре, а поки що...

— Це буде бунт.

Ще там загнати коні у спаш на панське, вивезти нишком деревину із ліса, закинути вершу у панський ставок,— але бунтувать проти пана цілим селом, на це нема згоди. Буде з нього й одного зуба, що вибив земський.

— Ось бачиш... ось!

Роззявив рота і тикав пальцем, грубим і негнучким, як цурпалок з корою, у чорну дірку на блідих яснах.

— Бачите... ось!

Так Панаса і облишили.

Грім все гуркоче, і руда хмара лівим крилом обійма небо. Бульбашки скачуть од крапель скрізь по воді, а рівчаками пливають потоки і підмивають сіно. Пропало сіно. Маланка закасалась та лізе в воду, і тоді саме Гафійка говорить:

— Мамо, хтось стука в вікно.

— Вікно? Яке там вікно?

Справді щось стука.

Маланка злазить із лави, мацає стіни, а у вікно хтось гатить.

— Що там? Хто стука?

Маланка одчиняє вікно.

— Йдіть на гуральню. Нещастя. Андрій скалічив руку.

— Нещастя...— повторює за ним Маланка.

— Дуже скалічив?

— Не знаю. Одні кажуть — відтяло руку, а другі — пальці.

— Боже мій, боже...

Маланка товчється у пільмі, як миша у пастці, а що хотіла зробити — не знає. Нарешті Гафійка подає їй спідницю.

От тобі й грім!

Яке безконечно довге село. Там, на гуральні, нещастя, Андрій вмер може — он лежить довгий і нерухомий, а тут ті хати, сонні й тихі, одну минеш, друга встає на дорозі, як безконечник. За тином тиш, за ворітьми ворота... Чутно, як худоба в оборах важко сопе та Гафійка нерівно дихає поруч Маланки. А гуральня далеко.

Тільки тепер помічає Маланка, що за нею поспішає хлопець з гуральні.

— Ти бачив Андрія?

Хтось чужий поспитав, а хлопець зараз говорить.

Ні, він не бачив, його послали. Оповідає щось нудно і довго, але Маланка не слуха.

Ось вже дихнула нічна вогкість з ставка, і раптом, за поворотом, рядок осяяних вікон різнув їй серце. Гуральня бухає димом і вся тремтить, ясна, велика, жива, серед мертвої ночі.

На подвір'ї купка народу, а серед неї світло. Андрій помер. Вона кричить і всіх розпихає.

— Мовчи там, бабо!..

Сердитий голос її спиняє, вона раптом змовкає і лиш покірно, як битий песик, водить очима по людях. Їй пояснюють.

— Він, бачите, був в апаратній...

— Біля машини, значить...

— Біля машини, — каже Маланка.

— Держав маслянку, а шестерня раптом і того... і повернулась...

— І повернулась, — повторює Маланка.

— Він тоді правою лапою, щоб схопити маслянку, а йому чотири пальці так і відтяло.

— При самій долоні.

— Живий? — питає Маланка.

— Живий... там фершал.

Долі світиться світло, а що там роблять, який Андрій — Маланка не знає. Тільки тепер почула, що стогне. Значить живий.

Врешті той самий сердитий голос гукає:

— Тут жінка? Ну, бабо, йди...

Робочі дають їй дорогу. Вона бачить щось біле, наче подушку, і тільки зблизька помічає жовте, як віск, обличчя, якесь засохле, маленьке, чорне, скривлений рот.

— Андрійку, що ти зробив з собою?

Мовчить і стогне.

— Що з тобою, Андрію?

— Хіба я знаю?.. Калікою став... Збери мої пальці...

— Що ти кажеш, Андрійку?

— Збери мої пальці, закопай в землю... Я ними хліб заробляв. Ой... боже... мій, боже...

Підійшли двоє робочих і забрали Андрія. Не дали Маланці поголосити.

В апаратній Маланка шукала Андрієвих пальців. Три жовтих, в олії, цурпалки валялись долі, білі машини четвертого так і не знайшла. Вона завернула знахідку в хустку і взяла з собою.

Вранці Андрія одвезли в лікарню, в город, а Маланку

покликав сам панич Льольо. Він довго сердивсь, кричав на неї, як на Андрія, але, спасибі, дав п'ять рублів.

За три тижні Андрій повернувся. Худий, жовтий, посивів, рука в черезплічнику.

— Болять у мене пальці, — жалівся Маланці.

— Та де ті пальці?

— Як ворухну ними — а все кортить — так і болять. Ти їх поховала?

— Авжеж. На городі.

— Щож будем робити? — журилась Маланка.

— Як що? Піду на гуральню, нехай поставлять на іншу роботу.

Але в конторі сказали, що калік не приймають. До панича Льольо і не пустили.

— Це добра справа, — кричав Андрій. — Робив, „пане добродзею“, на сахарні дванадцять літ — не чужа ж вона була, а твого тестя — тепер у тебе руки при машині скалічив, а ти мене викидаєш, як щось непотрібне...

Тоді ходила Маланка. Просила, благала — не помоглося. І так, кажуть великі втрати: за лікарню платили, п'ять рублів дали, а скільки мороки...

— От і маєш, Андрійку, гуральню! — шипіла Маланка, зганяючи злість.

— Мамо... що я вам скажу...

— А що там, Гафійко...

Гафійка нерішучо мовчала.

— Та кажи вже, кажи...

— Піду я в найми.

Маланка підняла руки. Вона знов за своє!

Всі її сердять, дратують, хоч забирайся з світа.

— Ви не журіться, мамо. Так було б краще. Тато не зможуть вже заробляти — куди їм? А настане зима...

— Мовчи! Чого ти вчепилась душі моєї! Я вже й так стала неначе тінь.

Гафійка замовкла. Їй було досадно. От — мати хлипа, а хто зна чого.

Довго Маланка сякала носа та утирала сльози.

Гафійка подумала вголос:

— Якраз Підпара шукає дівки.

Маланка уперто мовчала.

Так воно і розпливлося, як завжди.

А Андрій лютував. Голос став у нього ще більше пискливий, жіночий. Коли він сердивсь, краска заливала йому лице, від чого вуси біліли, наче молочні.

— Багачі! фабриканти! зробили з мене каліку, а тоді і нагнали. Забрали силу, випили кров, та й став непотрібний.

Кожному стрічному Андрій тицяв скалічену руку.

— Ось подивіться, що з мене зробили. Дванадцять літ сотали жили, дванадцять літ паслися мною... То така має бути правда на світі? А сто сот крот...

Андрій від Хоми перейняв лайку.

Він нахвалявся.

— Це їм так не минеться. Чужа кривда вилізе боком.

Нахвалки ті дійшли до пана, і він перестав посилати Андрія на пошту. Тепер на пошту ходив вже інший.

— Що ти зробиш йому, гладкому? — думав Андрій. У кого сила, у того й правда. Ми як худоба в пана. Та де! Він худобу пожалує швидше, бо оддав гроші за неї. Правду казав той Гуща...

Гафійка позирнула на батька прихильним оком. Аж ось коли згадав про Гущу...

Про найми не було більше розмови, проте нишком всі знали, що доведеться Гафійці служити. Маланка була недужа, осунулась зразу, і не щодня виходила з хати. Гафійка ходила на роботу сама. Давня біда знов повернулась. Гірко було Маланці.

От, зростила дитину, берегла, доглядала, рада була неба їй прихилити та зорями вкрити, а тепер оддай між люди на поневіряння.

Вона знала, що значить служити. Це добре знали її

спрацьовані руки, її душа, заглушена в наймах, як бур'янами квітка.

Одно тільки потішало Маланку: ось - ось невидко будуть ділити землю. Тоді Гафійка покине службу і знов поверне додому.

А як прийшлося одводити до Підпари Гафійку, Маланка була мов з хреста знята. Кланялась і прохала, щоб не робили кривди дитині.

У Підпари Гафійку ждала цілоденна робота. Хазяйка була слаба, немічна жінка, що все стогнала і ледве човгала по помості шкарбунами на босу ногу. Уся хатня робота припала Гафійці, а найбільше мороки завдавали їй свині. Кабани лежали по сажах, а кнурці, льохи і поросята рили подвір'я. Вранці, поки Гафійка готувала їм, їжу, все це вищало, кувікало, хрюкало і товкло мордами в двері. А над головою докучливо стогнала хазяйка, рипів її голос, і човгали шкарбуни по помості. Гафійка рада була, що попадала нарешті між свині. Свинячий гурт, уїдлиий і пожерливий, зразу накидався на неї, рвав з рук, глушив її криком і мало не валив з ніг. Вона не могла дати собі ради і тільки дивилась, як свині перекидали пійло, місили ногами їжу та гидили. Сажові поводились краще. Чисті, важкі, вони не хотіли турбувати свій зад, і ставали лиш на передні ноги. Їх треба було прохати їсти. Вони не хотіли. Жмурили сонні маленькі очі, здіймали вгору чисті кругленькі рийки і так ніжно стогнали ох! о - ох!.. неначе хазяйка. Гафійка чухала їм животи, такі рожеві, повні; тоді вони одставляли ще задню ногу, а закуцьорблений хвостик, наче живий калачик, ввесь час тремтів... Ох!.. о - ох!..

Сюди любив заходити і сам Підпара. Коли його висока постать з'являлась у дверях, а на сажі падала тінь, Гафійка здригалась. Вона боялась Підпари. Він був неласкавий, суворий; вічна турбота ховалась у нього під волохаті брови, блищала сріблом в чорнім волоссі. Він штурхав ціпком кабанів, здіймав їх на ноги і мацав хребти. Не дивлячись на Гафійку говорив до неї суворо:

— Гляди мені, дівко, щоб чисто ходила біля свиней... Божа тварина любить, щоб дбали за неї.

Опріч Гафійки були ще два наймити. Підпара варив з челяді воду. Йому все було мало роботи. Він сам робив за двох. Коли наймити їли, голодні, багато, він бурчав жінці: „як їсть, то впріє, а як робить, то змерзне... Стук - грюк, аби з рук“... Коли ж страва була недобра, і наймит клав ложку, Підпара сердивсь: „Злидні що воно їло удома? Юшку з картоплі“.

Гафійці здавалось, що то він про неї говорить.

Особливо Підпара ненавидів бідних. Зсував густі брови і з презирством цідив скрізь зуби: „Голота! що воно має... Якби робив ледащо, то мав би. А воно на чуже зазіхає“...

Хоч те було добре, що хазяїн рідко сидів у хаті. Він вічно був у полі, на сіножаті, в клуні, біля свиней. Скрізь од високої постаті падала тінь — і там, де вона впала, робота, здавалось, ішла швидше.

Часом, в неділю, Підпара здіймав з жердки жупан і надягав на себе широкий пояс.

По виході Підпари хазяйка мліла, наче вмирала.

— Пішов на сход... ох, ох... щось колить у грудях... Мого люди слухають дуже... що скаже, так вже й буде... Страх — поважають. Хотіли за старшину обрати, та мій не хоче. Щоб ще розтіклося добро без хазяйського ока... Ох, моє лишенько... ох!

Але щось воно було так, та не так.

Підпара повертався сердитий.

— Чорт його знає, що сталося з народом, — жалівся жінці. — Перше, що скажеш, всяк тебе слуха, а тепер хоч мовчи... така розпуста. Вже мені ті верховоди... Голота! тьху!..

Під бровами у нього лягала тінь.

Часом збирались гості. Холодком в свято, приходив скоробагатько Максим, староста сільський, якого дражнили „вовчком“, і тесть Підпарин, Гаврило. Вони сідали надворі на вільнім повітрі, а Гафійка виносила з хати

сало та рибу. Хазяйка, хоч було тепло, напинала на плечі кожух і теж приставала до гурту.

Вони їли й міркували, де що вигідніше продати, хто скільки чого зібрав, хто кого й як піддурив. Рудий Максим мав звичку згортати з столу всі кришки у жменю та кидати в рот, та після сала облизував пальці. І не тому, що був голодний, а щоб не пропало. Він неспокійно кліпав очима, вічно сміявся і повертав на всі боки широкий вид з густим ластовинням. Він зажди на слизьке зводив спокійну розмову.

— От скоро почне голота землю ділити... Ха - ха... Нащо багатим стільки землі? Щоб, значить, «усім по сім».. Ха - ха... Ти скільки маєш? Тридцять? От двадцять і три одріжуть. Ха - ха!..

Підпара не любив жартів. Але Максима нелегко було спинити. Він вже моргав до Гаврила.

— А вам, куме, не гріх і більше оддати. Нащо вам справді, ви вже старі, нехай голота у палки вб'ється, покушає папки.

— Атож! Що громаді, те й бабі, — посміхався криво Гаврило. — Ще доведеться на старість за сніп заробляти.

— Ой - ой! Ще й як. Хіба забули вже жати?

Підпара сердивсь.

Чорта лисого візьмуть. Він і упруга не дасть. Що діди та батьки кров'ю здобули, те нерушиме. А що надбав, то його праця, і всяким неробам зась.

— Поклав би на місці, як пса, нехай би зваживсь котрий, не побоявся б гріха!

Підпариха загорталась в кожух і стогнала.

— Ти хоч би крацу рушницю купив. Ох, ох, боже мій милий... Твоя негодяща мотузком зв'язуєш...

— Буде й така... нащо гроші втрачати...

„Ну, цей і клалтя не випустить з рук, поки живий“, хитала головою Гафійка.

По тих розмовах Підпара ставав ще похмурнішим.

Облягаючись на ніч, він поправляв на стінці рушницю і клав біля себе сокиру.

Гафійці робилось страшно.

Небо сіє дрібненький дощик на густе сито, а Мажуга наклав плечі мішком і ходить селом. Згинається і розгинається, як складаний ніжик.

— Чули, пан не хоче набавить ціну.

— Звідки ти знаєш?

— Тількищо Прокіп з людьми був у пана.

— Що ж пан?

— Як було досі, так, каже, буде й надалі. Дорожчє не дасть.

— Так. Що ж нам тепер?

Мажуга підіймає руку, наче голоблю, стискає кулак і викидає з запалих грудей, наче з безодні:

— Бастувать будем.

— Не схочемо ми, наймуть ямищан.

— Ямищани не підуть. Вони теж підняли ціну.

Олекса Безик виходить з свого подвір'я, за ним по болоті скаче дівтора, як циганчата. Він на все згоден. Як забастовка, то забастовка. Гірше не буде.

Мажуга йде далі. Його постать у сітці дощу то стає довша, то знов коротша, наче риба в неводі б'ється.

Маланка сховала руки під хвартухом і злісно блиска очима.

— Так, людоньки, так. Лізьте в ярмо, жніть за тринадцятий сніп. Послужіть панові.

І затиснула сухі, зів'ялі губи.

— Не діжде. Хай сам собі жне.

— Коли ж стерня коле...

Олександр Дейнека погано лає. Важкі лайки гупають скрізь, як цїп на току.

Він мокне, а в хату не йде. В гурті йому легше.

— Затявся пан, держімось і ми.

— Проти громади нічого не зробить.

— Не присилує жати.

— Авжеж.

— Бастуймо і край, — рішає Півтора - Лиха.

А Мажуха вже на другім кутку підіймає людей.

— Чули?

— Та чули.

— Ну, що ж?

— Як люди.

— Бастують.

— Коли бастують, то й ми пристанем.

А панська нива дримає, як море у сірозеленій мряці, і сниться їй серп.

Хома сидить на горбку, Андрій біля нього. Сонце пече. Котиться марево понад селом та нивами і танцюють у ньому — ліворуч гуральня, праворуч — двір.

Голос в Андрія тонкий плаксивий. Наче милостині просить з очей Хоми.

— Бачите, Хомо, що з мене зробили.

Але Хомині очі каламутні, як вода з милом. Вперлись кудись в простори і тільки зрідка, як на милянній банці, мигне в них зелено - червоний вогник.

— Куди я тепер? До чого, як нема рук?

— Х - ха!

— Їм такі не потрібні. Мають здорових.

Хома мовчить.

— Що ж мені — пропадати?

— А пропадеш.

— Де ж правда на світі?

— Мовчи, Андрію. Мовчи та гинь.

— Живий не хоче гинуть.

— Тепер він плаче, а перше радів: гуральня! Диво яке!.. Щоб тому очі грали та танцювали зуби, хто її ставив.

Андрій гасне відразу і вже більше до себе говорить:

— Ззіли мене, „пане добродзею“... Взяли та й ззіли...

— А ти думав — вони пожаліють? Гляди сюди!

Хома торкає Андрія в плече і повертає наліво. — Ба-чиш отих, що там! — Потому повертає його направо — і тих, що там, багачів, дуків... Вони на людей капкани ставлять, як на вовка. Спіймавсь, — здеруть із тебе

шкуру, оббілюють дочиста, а те, що їм непотрібне, викинуть в гній.

— Правду ви кажете, Хомо, ой правду...

— Ти собі думаєш — фабрику ставлять, фільварок будують. А вони пута кують на людей, ставлять сільце, щоб людську силу спіймати в нього, кров людську сточити, бодай вас сточило, як шашіль сволок...

Андрієві душно. Старі слова говорить Гудзь, а вони крають сьогодні, як нагострений ніж, наче більма з очей стинають. На хвилину очі пробрили мури гуральні, стіни панського двору і дивляться вглиб, по - новому.

— Запоганили землю, наче короста, — чує Андрій. — Скільки їх — жмінька, а гляди, як насіли землі на груди, як простягають далеко руки. Здушили села своїми ланями, наче зашморгом шию, загнали в шпарку — бач он лежать села, як купи гною на панському полі, а над ними димлять сахарні й гуральні та людську силу переганяють на гроші...

Андрієві дивно, що він вперше сьогодні побачив, які справді маленькі, загублені села. Наче хто розтрусив по майдані трошки соломи з воза. І теж йому дивно, що панський пастух наче виріс одразу отут перед ним. Сидить попліч, наче дуб вріс у землю, а під него йому покійно котять жовті хвилі лани і навіть сонце в покорі стелеться долом.

Андрій забув жалість. Він тільки дивиться й слуха.

— Поглянь на мене, а я на тебе. Ти мені сивий волос покажеш, своє каліцтво, а я тобі що? Може душу свою, що закопав у гної, як глядів панську худобу! Я там усе закопав, чим горіла душа, а ти один з другим дививсь та мовчав, бодай ви понімили навіки всі догола, кроти сліпі...

Овва? А що зміг би Андрій? Чим винні люди?

Хома встромлює в Андрієві очі свої, каламутні. Гострий колючий сміх креше з них іскри, а насподі сіро-жовтої гуші почина вже кипіти.

Андрій не може змигнути, йому моторошно.

Хома мовчить, та Андрій чує, що сміх клекоче в Хомі, як вода в казані.

Сміх вирвався врешті, і прижмурилось сонце.

І раптом велике, гаряче обличчя присунулось близько, до самого вуха Андрія, війнуло жаром. Слова полетіли так швидко, що він їх ледве ловив.

— Не міг? Ні, брешеш, міг. Бачиш — лани... пшениця як море... панське багатство... А ти узяв сірник — один з коробки сірник — і полетіли в небо дими, а на землі лишився сам попілець... Бачиш — будинки, палаци, повно худоби, добра... а ти прийшов маленький сірий, як мишача тінь — і за тобою тільки вугілля...

Хома говорить все швидше й швидше, рве слово, свистить і клекоче.

— Од пана до пана... з гуральні в сахарню... з кубла в кубло. Скрізь, де людська кривда гніздо собі звила, аж поки не стане гола земля...

Андрієві очі лізуть на лоба, за плечима — мурахи.

— Чуєш? — свистить Хома, — тільки гола земля та сонце. Хома божевільний. Що він говорить?

Андрієві треба щось одповісти, та язик, полохливий мов засць, тіка кудись в горло.

Повернувся нарешті, але виходить зовсім не те, що треба.

— Бог з вами, Хомо. Хіба таке можна робити?

Хома дивиться мовчки, потому щідить до нього згори в долину, наче межі очі плює:

— Хай ти... Червак... Гній, пропадай, щоб і слід твій загинув, так наче ніколи тебе не було...

— Ов - ва! Які ж бо ви, Хомо...

Але Хома не слуха. Встає високий, лютий і йде в пшеницю, як в воду, а Андрій прилип до землі, неначе торішній зогнилий листок.

Економ світить до пана чолом, а на бронзовім обличчі, де завжди блукало сонце, пан бачить якийсь неспокій.

— А що там, Яне?

— Прошу пана, сьогодні не можна почати жнива.
— А то чому? Хіба Ян не загадував вчора?
— Ціле село оббігав, прошу ласкавого пана, та ніхто на роботу не вийшов. Не хочуть жати по нашій ціні.
— Як то не хочуть?

Пан стрепенувся. Забастовка? У нього?

Пан чує образу. Він знає, що по селах були забастовки, але щоб у нього, коли він завжди був добрий для хлопа, не раз дарував спаш, а його жінка ніколи не одмовляла хорим в порошках хини, олійку й арниковій примочці... Він ще раз хоче почути:

— Ян каже — не хочуть?

— Так, прошу пана.

Звичайна справа. Масти хлопа хоч медом, він вкусить, наче гадюка.

Пан зазирає в вікно. Сонце тількищо встало.

— Ну, добре. От що... зараз мені на коня і духом до Ямищ. Нанять ямищан. Коли не схотять, набав ціну.

— Слухаю пана.

— Лайдаки!

Але не встигла ранішня тиша ковтнути ще тупіт кінських копит, як знадвору влітає в хату приглушений гомін, і тільки високий жіночий голос ріже його, як поломінь дим.

Що там?

Пан одчиняє вікно.

Вся челядь на дворі. Пастухи навіть. Наймички з кухні на бігу лопотять спідницями... Якісь чужі люди.

— Що там за крик? Які там люди?

Пан загортає розхристані груди і хоче щось зрозуміти, але на нього не звертають уваги.

— Максиме! Ей, хто там? Максиме!

Максим врешті біжить, якийсь непевний, налякані очі, а за ним другі.

— Це, прошу пана, не наша вина... Життя миліше за службу... Скалічать, що тоді діти будуть робити...

— Що таке? Ну! Говори.

В одповідь челядь кричить гуртом.

— Як що? Забастовка. Не покинем роботи, поб'ють... Чого тут, ходім... Гей, хлопці, гайда... Це, пане, не наша воля...

Кров заливає панові мозок.

— Куди ви! Сто - ять!..

Скрегнув розлючений голос, як залізо об камінь, і раптом зірвався. Пан чує, що впав його голос, розбився і не сила підняти. Даремне. Челядь вже біля брами, збилась в воротях, як сіра отара, яку женуть вранці на пашу. З будинків вибігають дівчата і тільки мигтять червоним до сонця. Від обори, спізнившись, поспішає один серед пустки маленький гусій. Підняв руками поли, картуз насунув, батіг в'ється за ним по землі, наче гадюка, і лиша за собою кривулькою слід.

— Куди ти? Гунцвот! — тупа ногою пан. — Назад!.. Гусій тільки піддає ходу. Стоїть пан хвилину й дивиться в пустку.

— Бестії! хлопцї!..

Натягає спішно штани і вибіга на подвір'я.

Пусто.

Йде вздовж будинків. Чудно. Не його двір. Наче чужий.

Заходить у чорну пекарню, пхає ногою двері й кричить:

— Марино!

Нікого.

— Олено!

Тихо.

В чорній пекарні — як в кузні. Закопчені стіни, долівка в ямах, а кислий дух поту й родини, як кіт лінивий на печі, міцно заліг в пекарні. Оберемок дров біля печі, розчато чистити картоплю. І все покинуто жужмом.

Пан іде далі. По подвір'ї розтеклись гуси; гусенята коливають з ноги на ногу, наче вітер муріжком гонить жовті пушинки. Не вигнав, значить, на пашу. Пан хита головою. Корови так і лишилися в оборі. Двері в возовню стоять отвором і чорна пустка вигляда звідти, як з без-

зубого рота. Бричка стоїть на дворі, а коло неї валяються шори. Ах ти, скотина, бидло! Пан бере шори, щоб занести на місце, але зараз і кида. Невже нікого і біля коней?

— Мусію! гей!

Знов тихо.

— Мусію! Ти там?

Чудно падає голос в околишню пустку й без відповіді гине.

Пан згортає на череві руки й озирає подвір'я...

Що ж це таке?

Сниться, чи справді?

Ось тільки двір був як серце, що б'ється і розганає по тілі кров, а тепер все завмерло, спинилось, і кожні зачинені двері, кожна чорна діра отвору — наче загадка.

Пси побачили пана і вже скиглять йому під ноги, скачуть на груди.

Геть!

А, бестії, хлопи!

Вертає в дім. І там скрізь пустка. Жінка ще спить. Він проходить через порожні кімнати, зазирає в столову, шука покоївки — ані душі. Злість його душить. Грима дверима, перекидає стільці і хоче так крикнути, щоб по всіх хатах заскакала стаєнна лайка.

А, бестії, бидло!

Де Ян?

Стає і слуха.

Ян! Через те слово враз зашуміли круг його лани, вахвилювалась стигла пшениця. А жати не можна!

Де Ян?

От тобі маєш. Він сам послав Яна до Ямищ женців наймати. Ямищани, звісно, прибудуть, і все скінчиться. Але ті хлопи!

Пан не може сидіти в хаті. Його тягне на двір. В тім дворі - трупі якась принада. Він ще раз проходить його од кінця до кінця, самотний і безпомічний, повз замкнені

брами стодол, чорні отвори стаєнь, вогкі й блискучі очі корів.

А Ян, стікаючи потом, весь в хмарі пилу, жене назад. Кінь сапа, і сапа економ, трясучись на стременах.

Його стрічають криком:

— Що, панський приплічнику, найняв ямищан?..

— Маєш женців доволі? ха - ха!

Ян скаче не озирнувшись і тільки здійсмає з нагаєм руку та мовчки кива позад себе.

Село замкнулось, чекає. Очі у всіх видющі, вуха чуйні. Двір — наче мрець у селі, хоч тихий і нерухомий, а будить тривогу.

Звістка, що ямищани не хочуть найматись, мчить селом швидше, ніж економів кінь.

Хоч день робочий, а усі вдома. Під ворітьми купками люди, по хатах двері отвором. На городах спинилась робота. Стоять між грядками, заклавши руки, і розмовляють через сусідські плоти.

— Чули? Хоч би душечка в дворі. Покинули всі...

— Вони давно вже пристали, чекали тільки, аж люди почнуть.

— Що ж воно буде?

— Почне сипатись зерно, набавить ціну.

— Глядіть ще, щоб не найняв сторонніх.

— Де там, не пустять. Наші не пустять чужих.

Прокіп вмовляє.

— Держіться. Як будемо разом стояти, наш буде верх.

Йому ловлять слова із рота.

— А як же. Гуртом, мовляли, і батька бить добре.

Багатші бурчать. Вони по коліна загрузли в землю, їм важко.

— Забастовка! Буде вам забастовка... не один ззаду почуха... ет, чорт зна що.

Але не дуже, бояться.

Молодь сміється.

— Ловко?

— А ловко.

У полудне діти разносять: пан пішов на гуральню. Крізь шибки вікон з городів і з - за плотів ідуть вслід за паном сотні очей. Пан іде між очима, як під зоряним небом.

— Пішов на гуральню до зятя.

— Обідать подався, бо дома нічим.

— Не наварилосьь.

Навіть Панас Кандзюба смачно чмока губами:

— Озуть би тебе в постолі...

Незабаром знов новина: панич Льольо послав до двору робочих з гуральні.

— Наші побили робочих.

— Брехня. Ніхто їх не бив. Не пустили та й годі.

— Хай пан сам біля худоби походить.

— Ми йому не боронимо.

Прокіп просить Дейнеку та двох парубків стати на варті й не пускати до двору.

Згодом виїздить пані з двору на конях, що вислав з гуральні Льольо.

День тягнеться довго, неначе рік. Здається, що пшениця сиплеться в полі, що пан не видержить більше, ось - ось покличе жати, пристане на те, чого бажають люди.

По полудні знов скаче селом економ, як навіжений. Періщить коня і плигає в стременах, немов хоче коня обігнати.

Ледве встигнеш побачити зад кінський та економову спину.

— Понесло десь у Піски.

— Не поживиться там. Не наймуться.

— А що?

— Бастують.

Вечір вже близько, а змін ніяких. Тільки на панському дворі ревуть корови.

Тихо сідає сонце на зеленому небі, певно на вітер. Щось гнітюче, тривожне росте непомітно. Жевріють вікна по хатах та ревіння худоби боре густе повітря.

— Хоч би нагодував хто скотину.

— Що ж вона винна. Стоїть, бідна, не ївши, не пивши...

На небо виходить вечірня зірка, як всевидюще око.

Панський двір все голосніше реве. Корови не мукають вже, а хриплим, скрипучим риком, повним одчаю й муки кличуть рятунку. Коні сердито іржуть. Вони десь бунтують у стайні, б'ють землю ногами й роздувають од гніву ніздрі.

Жінки з нудьгою вибігають із хат.

— Ой, чути не можу, як плаче худоба.

— Їй - богу, сама побіжку годувати...

— Сумно як, господи... Мої діти аж плачуть.

Смеркає. Тіні вилазять з своїх закамарків і нишком, підло, налягають землі на груди.

А з панського двору уперто і нестерпуче б'ють в село хвилі дикого ревища, наче корабель гине на морі і в останній розпуці розриває горла сирен.

Тоді Прокіп посилає хлопців на панський двір.

Худоба нічого не винна.

Пан сидів мовчки — і люди нічого. Ходили в поле, жали свій хліб і посміхались злорадно, коли панський економ з нічим повертався з сусідніх сіл. Сонце пекло, пшениця сохла, от - от буде текти. Прибігав становий. Поштові дзвінки валування собак, грубі лайки і крики — все це пропливло, як хмара на літнім небі. Так і поїхав ні з чим. Тільки Хому забрали, бо станового налаяв.

А пшениця текла.

Тоді економ пом'якшав. Ставив горілку та все вмовляв. Інший налає, а інший вип'є. Пили горілку — чому не пити? А на роботу не йшли. Може кому й кортіло, та боявся громади. А пшениця текла.

Маланка пішла на поле. Припала вухом до безбережної ниви, як чайка грудьми до моря, і слуха, як стиха лущить зерно з перестиглого колоса, м'яко капа на землю, як плаче нива золотими сльозами. Їй жалко, немов дитину, хоч воно й панське. Стає на коліна, розгортає стебло і збирає червоні зерна так обережно,

ніжно, любовно, наче немовлятко виймає з купелі. Хлібець святий!..

Дехто з місячних повернулись до пана. А жнива не починались. Нарешті за тиждень пан набавив ціну. Не таку, як люди хотіли, а все ж далеко кращу, ніж була.

— Ставати?

— Ставаймо.

Прокіп теж радив:

— Дійшли до краю.

Люди зразу припали до панського поля, як до води у спеку, понагортали копи, стіжки.

А Хому Гудзя скоро пустили. Він вертався якраз повз панське поле. Зирнув на женців тільки і криво всміхнувся.

Низько стеляться хмари, ростуть, збиваються вкупу й опадають. Вітер наче покоси громадить на нічному небі, складає в копиці.

На луці важко дримають чорні стоги, наче ситі воли на паші. Вони розплилися і гинуть у пільмі, а Хома чує їх скрізь: отут з правого боку, ззаду і зліва, на головогю. Сіно таке слизьке, гладеньке, так гарно пахне, що кортить застромити в середину руку, зворушити мертве стебло і пустити з неволі придушений там дух материнки, горошку та буркун - зілля.

Гострий, колючий смішок ворухиться в Хоминих грудях, підступає під горло. Ха - ха!..

Попрацювали руки і походили ноги, поки зібрали таке багатство.

А ось одна мить...

І не кінчає. Він наче бачить — громадять сіно. Пан походжає, як чорногуз. Нагнувся, ткнув у покіс носом. — „Добре сінце?“ — „Як золото чисте“ ... — „Складайте ж, люди, складайте, щоб дощ не заскочив“ — і позирає на небо. Заклав руки в кишені, штани на ньому чорні, а куртка біла — і знов зацибав по луці, як чорногуз.

А сміх танцює в Хоминих грудях.

Хома ліниво засуває руку в кишеню і не виймає.

Чого хапатись? Встигне.

Вітер шумить поміж стогами, п'яний од духу сіна, хмари лягають в покоси, ніч — наче озеро в берегах неба, а Хома знов бачить: стоїть перед паном економ, нагайка при боці. — „Цей рік більше маємо сіна“ . — „Так, прошу пана, стане на зиму, стане й продати“ .

— Стане й продати, говорить до себе Хома.

Він обережно насмакував сіна і потрусив. Потому виїняв з кишені сірник.

Вітер гасить вогонь, але Хома нагнувся, поставив дашком долоні й задивився, як пелюстками троянди зарожевіли у нього руки.

Сіно не хоче горіти. Тріщить і скаче до очей димом. Це сердить Хому. Однак вогонь робить своє.

Тоді Хома відходить під другий стіг, спокійно і діловито. Блимне на мить і знову щезне.

Скінчив нарешті.

Тепер він хоче дивитись.

Ляга животом на отаву, кладе голову на долоні й чекає.

Стоги виразно чорніють, навіть, заплющивши очі, Хома їх бачить, потому вкриваються димом і стають легкі й рухливі.

Дрібні вогні починають гратись під ними, як діти в червоних спідничках. Вони скачуть по боках і лізуть на гору, а чорна маса то гнеться під ногами, то виросте раптом, немов намагається знятись і полетіти.

Голова Хоми важко лежить на долонях. Дивний спокій сповня його тіло, тільки глибоко десь, на самому споді у грудях, хробачком корчиться сміх.

Стоги тимчасом ростуть. Дим розгортає крила і пориває з собою вогонь. Це вже не діти в червоних спідничках. Це щось велике, завзяте, сердитий звір, що хоче скинути з грудей вагу, що простягає з - під споду лапи з синіми жилами, душить і підгортає під себе. Роззявляє криваву пащу й жере. Рве зубом і лютує.

Ворог скорився, а він все ще пирска зірками, як слиною кіт, все диха синім вогнем та хлюпає, полум'ям в береги чорної ночі.

Хома тихенько сміється. Смішок добувсь йому з горла та покотився по зморшках обличчя і наче легше від того зробилось, наче випік вогонь у грудях болоче місце.

Вогонь! Червоний, веселий, чистий.

Ще недавно лежав він у темній коробці, холодний і непомітний, наче Хома, на світі, а тепер мститься за людську кривду.

Гори, гори...

Хомині очі теж мечуть іскри. Якби могли, вони б усе спалили, — сіно, хліб панський, будинки, саму землю обняли б вогнем.

Бо воно грішне... Все грішне на проклятій землі... Все грішне, тільки вогонь святий. Тільки один вогонь. Сам бог у гніву кида вогонь на землю.

Ти збираєш добро з поту та сліз, з людської кривди, а вогонь впав — і де те все? шукай у хмарі, порпайся в попелі... Ха - ха!..

Лиха радість наливає Хомине серце. Йому хочеться встати, крикнути, зареготатись, зілляти регіт з вогнем — Але щось його держить, щось в'яже з вогнем — і здається, що коли встане або не буде дивитись, стоги погаснуть і не будуть горіти.

Стоги нарешті в'януть. Покірні, тихі, вони рівно палають, як свічі у церкві. Низькі хмари рожевіють на небі, далечінь тріпа чорним крилом, наче кажан.

Тіні копиць полохливо тремтять на осяяній луці. Сіно дотліває поволі. Часом бухне з тріском сніп іскор, або вітер зірве напівзотлілий віхоть та розмече зірками.

Од села чутно далекий гомін. „Це певно йдуть рятувати“, дума Хома важко й байдуже. Йому не хочеться встати. „Спіймають? Ну, що ж нехай“...

Все ближче і ближче гомін. Вже чутно, як гейкають,

люди, як сапають коні й одкидають землю позад себе копита.

Хома нарешті встає. Розминає залежане тіло і ліниво, поволі, ввесь кострубатий і чорний відходить у птьму.

Збирали пізні гречки, коли вернувся Гуща. Його не зразу впізнали. Він обріс бородою, став старший і наче трохи чужий. Гущу прийняли добре. Міцно й довго парубки трясли йому руку, якось по-новому дивились в очі. Навіть Андрій вже був не той. Потріпав по плечах, підморгнув хитро і засміявся.

— Що, попосидів?

Знаєм, мовляв, за що.

Його питали — як? що? Що чути про землю, що по світах говорять. Він мусить все знати.

Гафійка почула про Марка від Підпари. Він сердито жалівся: і так од голоти життя не стало, а тут ще Гущу пустили.

Гущу?

В Гафійки спинилось серце. Чи вона добре розчула? Ледве діждалась, аж смеркне, і побігла додому.

Але по дорозі наткнулась на Гущу.

— Марко!

Не тямила, що простягає до нього руки.

Вони щиро обнялись.

Так все сталося несподівано просто, немов тільки вчора розстались.

Гафійка сміялась дзвінким, уриваним сміхом, наче наместо низала. Вона сама не знала, чого сміється. Рука Маркова тепло лежала на її стані. Борода лоскотала чоло.

— Дивіться, а він збородою, як дід...

Вони одійшли попід верби.

Марко роздивлявся Гафійку. Вона була якась нова, прозора, старша.

— Ти мене не забула?

— Ні, не забула.

— Ждала?

— Ждала.

— А тимчасом розкидала листочки?

Голос у нього тремтів, теплий і тихий, як по весні вітер, коли дерева цвітуть.

— Ти звідки знаєш? Авжеж підкидала. Знаєш, Марку, не ті тепер люди, що перше. І в нас була забастовка.

— Ов!

Гафійка страшенно горда.

— А як же. Багаті так налякались, так налякались. Мій хазяїн ходив, як ніч, навіть їсти покинув. Покладе ложку — не можу, каже. І все боїться.

— А батькові твому і досі досадно, що я не в Сибірі?

Гафійка вся стрепенулась.

— Де там! Як сталось з татом нещастя — змінилися зовсім. „Правду, кажуть, говорив Гуца“... Добре, що ти вже прийшов. Тепер нам легше буде...

— Кому це нам?

Тоді Гафійка розказала Маркові, як вони цілу зиму збирались, як Прокіп приносив з міста книжки і листочки, скільки до них пристало народу. Навіть Прокопів дядько, Панас. „Розкажіть, каже про тих демократів“...

Гафійка розсипалась сміхом на згадку про дядька Панаса.

— Такий кумедний!

Марко взяв її руку в свою.

— Хороша ти.

Гафійка зашарілась вся, навіть поночі видно було.

— Що — я...

Коло Гуці скоро скупчилась молодь. Од нього вперше почули, що села скрізь гуртуються в спілки. Довгими осінніми вечорами велись безконечні розмови та суперечки. В своїм невеличкім гуртожитку він завів новину — гуртову працю. Разом орали і молотили — і все виходило краще та швидше у них, ніж у людей. Якось сама собою перебралась на селі п'яна парубоча сваволя, бійки та ніч-

ний галас. Ті, що недавно робили бешкет, втяглись в роботу, у гуртове читання. Навіть старі хвалили Гуцу. Вони ходили розпитать в нього, чи ского буде нарізка. Він певно знає. Марко сміявся. Ніхто з доброї волі землі не дасть. — Як! не будуть землю ділити? Що ж тоді буде? Що їм робити?

Тільки панський пастух Хома мав завжди готову відповідь:

— Як що робити? Бити. Не лишити і на насіння...

Андрій з - за плечей Хоми здіймав скалічену руку, сварився нею й верещав:

— Бити й палити. Як хочеш, «пане добродзєю», покушать меду, викури бджіл...

Кого їм слухать?

Гуца говорив про спілку, Прокіп про волю, а Хома радить бити й палити.

Панас Кандзюба, важкий і сірий у своїй свиті, як скиба, одвалена плугом, сів очима нудьгу питання: кудою йти? де правди шукати?

Він нікому не вірив.

— Хіба мужик знає?

Якби прийшов хтось інший, видющий, простягнув руку, показав шлях.

А мужик? Що знає мужик? Одна на йому шкура, та й та в латках.

Щоночі тепер пожежі. Як тільки смеркне і чорне небо щільно укріє землю, далекий обрій враз розцвітає сяйвом, і до самого раня осінні хмари, наче троянди. Інколи сяйво далеке, ледве помітне, чуже, наче місяць там сходить, а часом спахне під самим селом, аж хати рожевіють і жевріють вікна.

Вийде Маланка з хати, сховає руки під хвартушину й задивиться на пожежу. Що горить? Де? Люди не сплять, хоч пора б вже їм спати. Стоять під ворітьми, читають небесні знаки. Пливають голоси в пітьми, хто знає — чиї, і гинуть у пітьмі.

— Пан в Переорках горить.
— Де там! Десь ближче — так у Млинищах або у Рудці.

— Підпалено, видно...
Собаки виють скрізь по дворах, — і сумно і моторшно осінньої ночі.

— Вчора горіла економія в Гуті.
— А позавчора клуні хтось підпалив...
— Згоріли, кажуть, дощенту: сам попілець.
Траплялось, вогонь подавав звістку вогневі. Як тільки займеться десь небо — з другого боку встає зараз червоний туман і розгортає крила. Тоді чорне село — як острів на вогняному морі. Вітер часом приносить чад, далекі дзвони, тривогу.

Що діється, господи боже!.. Говорять все пани, генерали, великі „члени“, що й доступитися до них не можна було, і ніхто спинити не може...

Блукали поночі люди, як тіні, плакали діти, і худоба обзивалась у хлівах. А вогонь то здіймався, то падав, наче дихали груди, розкидався снопом, розпливався туманом, і цвіли хмари на небі немов троянди.

Маланка тремтіла.

— Йди спати, — сердивсь Андрій.

— Страшно, Андрію...

— Чого там страшно. Так їм і треба.

Але Маланка не могла спати. Ще довго тупали ноги попід віконню, літали чийсь слова, світилися маленькі вікна, і сумно вили собаки.

Уранці дими снувались понад селом і лоскотали ніздрі. Люди нюхали чад і позирали на панський двір.

Лук'ян Підпара аж почорнів. Що ночі здіймає з стіни рушницю та йде на поле, під клуні. Ходить страшний, високий, волочить тінь за собою, що одділили від нього вогні пожежі, і все наслухає. З - під волохатих брів кидають очі далекий погляд, а вуха чуйно вбирають в себе найменший звук. Ось обійшов він навкруги клуні і раптом стає: щось чорніє на полі.

— Хто там?

Поле німує, знесилене літом, спить мертвим сном, руде, обдерте.

Підпара знов ходить. Звідти, з вогняного моря, йдуть на нього всі страхи і всі турботи, а він міцніше стискає рушницю й кидає у пашу ночі:

— Хто йде? Буду стріляти.

Стоїть міцний, як з криці, і цілиться в пільму.

Нема нікого, чи причаїлось?

Стріляє.

„Ох - ох - ох!..“ — стогне пільма над полем, і голосніше завивають собаки в селі...

А Підпара знов ходить, стереже клуні, суворий, безстрашний, готовий оборонити своє не рушницею тільки, а й зубами.

Дощі випадали щоденно. Вискочить сонце на мить на блакитну полянку, щоб обсушитись, гляне на себе в калюжу — і знову лізуть на нього важкі, розтріпані хмари. Якись жовті і каламутні дні родились по неспокійних ночах, а люди ховались під свити та рядна, вивертали шапки наверх козячим хутром і все місили болото. Перше негода заганяла їх в хату, тепер щось гнало їх звідти між люди. Кожний хотів бачити людське обличчя і чути голос. Мало спали по ночах. Одні не могли одірвати очей од далеких пожарів, другі виганяли худобу на панське поле і не спали, щоб бути напоготові. Правда, після того, як економ ледве втік з поля в подертій одежі, ніхто вже не важивсь займати коні, і вони смачно гризли молоде руно, змите дощами.

Люди наче забули свою щоденну роботу. Своє поле цікавило мало. Воно здавалось таким маленьким, мізерним, не вартим уваги і лежало облогом несіяне, неоране навіть.

На зборні все було повно: свити так тісно тулились до свит, що мокра одежа аж парувала. Чутки й поголоски, невідомо звідки узяті, місилися вкпуї, росли на очах,

як тісто в діжі. Сухі безсонні очі дивилися кожному в рот, вухо уважно ловили кинуте слово. Що буде? як буде? Скрізь встав народ, бунтує, хоче чогось, робочі бастують, покидають заводи, чугунка не ходить. Що ж їм сидіти, згорнувши руки, чекати, щоб за них хто подбав?

Біля зборні товпились ті, що надійшли пізніше, і пхались у двері.

— Про що вони там гомонять? Треба, щоб усі чули.

— Бачите ж — тісно. Не потовпляться всі...

Коли проходив котрийсь з багачів, Мандрика або Підпара, ті, що мокли під ганком зборні, брали його на зуби.

— Заходь, почувеш, як твою землю там ділять.

— Не слухай, бо сало потонша з досади.

— Нічого йому не буде. Бідний з праці аж рветься, а багатому черево дметься...

— Бідний розкидає, а багатий збирає.

— Нічого. Минеться. Доведеться й свині глянуть на небо...

— Як будуть смалити.

Мандрика сміявся на кутні і дрібно перебирав ногами, минаючи зборню. Забував наче, що він староста сільський. Підпара насував брови на очі і лаявся.

Гуща часто десь пропадала. Повертався заболочений ввесь, мокрий, але веселий. Гафійка стрічала його за городом Підпари.

— На станції був. Бастують. Вже другий день машина не ходить. Робочі зібрались і радять. Ну, і народ. Треба і нам скликати людей.

— Скликайте. І Прокіп радить.

— Не можна гаяти часу.

— А де?

— Може у лісі, по той бік балки.

— Ямищан кличте.

— Покличемо всіх.

Марко хотів одійти.

— Постій, я щось покажу...

Гафійка раптом почервоніла і нерішуче стояла.

— Що там? Показуй.

Гафійка одвернулася од Гущі і витягла щось з - під карсетки.

— Держи.

Він взяв кінець, а вона розгорнула червону китайку.

— „Земля і во...“

— Ще не дошила.

Вона засоромилася вся, аж сльози заблищали на очах.

— Я так... може здасться коли... Марійка подерла нову спідницю і вишила другу, ще кращу.

І раптом замовкла.

Винуваті очі несміло шукали Маркових.

Неспокійно було в селі. З тої ночі, як сходились в лісі і покладали забрати панову землю, минув цілий тиждень, але люди вагались. Всі напружено ждали, а чого саме — ніхто добре не знав. Одні одно говорили, а другі друге — і з тих розмов спліталася сітка, в якій ні кінця, ні початку. Бастувала чугунка, бастували робочі, скрізь було глухо, каламутно, самотно якось і тільки граки чорним ланцюгом крил в'язали з світом село.

Щось діялось навкруги. Мов наближалась градова хмара, а звідки прийде, де впаде і що зачепить — незвісно. Важко, тривожно дихалось всім у ті похмурі дні, і неспокійно минали довгі осінні ночі. Якби хто крикнув на пробі, бовкнув несподівано дзвін, або розрізав густе повітря постріл рушниці, люди вибігли - б з хат та кинулись осліп одні на одних!

Гафійка не могла спати по ночах. Як тільки смеркало, Підпара засував сінешні двері, пробував довго, чи добре замкнені, і перше, ніж облягаться, здіймав рушницю, мостив біля себе сокиру. Гасилося світло, але Гафійка знала, що хазяїн не спить. Чула, як він неспокійно ворухився на лаві, важко сопів, сідав і наслухав. Потому знову вкладався і лежав причаївшись, але раптом зривався і шарив по долівці рукою, поки не знаходив сокири. Знов тихо ставало на кілька хвилин, під лавками пищали миші,

що вже перебирались на зиму до хати, та таргани шаруділи у миснику. Але Підпара не спав. Гафійці здавалось, що вона бачить його розплющені очі, втуплені в п'ятьму.

Нарешті Підпара вставав і виходив. В Гафійки калатало серце, і в такт його перебоєм гупали Підпарині ноги коло стодоли, біля стіжків, хрустіли на підмерзлих калюжах під стінами хати.

Часом хазяїн вибирався на ніч на поле, під клуні. Тоді знов хазяйка товклася цілісіньку ніч, боялась, стогнала, охала і човгала шкарбунами од вікна до вікна.

Гафійці часами ставало так важко, що вона прохалась на ніч додому.

Маланка облягалась не рано. Андрій вічно був десь на людях і повертався пізно, а Маланка весь вечір снувала мрії. Щось буде. Прийде щось гарне і перемінить життя. Щось станеться раптом не сьогодні, то завтра. Чудо якесь. Їй не хотілось нічого робити, і склавши руки, як у неділю, вона гаптувала словами хитрі мережки. З Гафійкою вдвох вони ставали на порозі у сінях і довго дивились, як світяться вікна скрізь по селі. Там, в кожній хаті, чогось чекають, готові, як сухий трусок, що жде підпалу. В кожній хаті цвіте надія, ростуть сподівання.

І певно ніколи ще стільки не сходило світла, як у ці довгі, тривожні осінні ночі.

Вітер скакав з розгону, рвав голоси і дим, а сонце, бліде й зубожіле, висипало з - за хмар на землю своє останнє злото.

Гафійка ловила хустя, розметене вітром по дворі, як стадо білих гусей. Хазяйська сорочка, надувшись, котилась кругла, мов вагітна жінка, і рукавами ловила землю. Вітер свистів Гафійці у вуха, а їй здавалось, що її кличуть.

Ні, таки кличуть. Вона озирнулась.

Од воріт махав на неї Прокіп.

— Чого ти?

Вона не чула, що він говорить.

— Що там таке?

— Неси твій прапор.

За ворітьми було повно народу. Тут і Маланка з своїми сухими руками, важкий Панас Кандзюба, і діти, що скакали під плотом, як горобці.

— Швидше винось!

Що сталось?

Гафійка метнулась до хати.

Кілька рук простяглись до Гафійки, але Прокіп взяв сам.

Він взяв вже червону китайку до держака.

Народ нетерпляче гудів. Таки діждались. Прийшов маніфест.

Підпара стояв на хатнім порозі, чорний, як тінь, підпер плечима одвірок і мовчки дивився.

Нарешті прапор підняли. Червона китайка залопотіла на вітрі, і заскакали на ній слова наче живі.

„Земля і воля!“

Всі зняли догори очі, і щось пройшло по юрбі, немов зідхання.

І рушили далі. Гафійка забула за своє хустя. Вона йшла в юрмі, наче у сні. Щось сталось. Сподіване, правда, бажане, але неясне. Якийсь маніфест.

Біля неї був Прокіп, і їй здавалося, що він одразу виріс. Його великі запрацьовані руки спокійно лежали на держаку, ноги ступали твердо.

З сірого гомону юрми виривались окремі слова.

— Хвалити бога, діждались люди...

— Всім буде, всім стане!— дзвеніла Маланка. Вітер рвав ті слова і кидав назад;

— Всім стане, наша земля...

— Тепер, „пане добродзею“, оділлються вовкові овечі сльози.

На червонім обличчі Андрія молочні вуси сиділи, як два голуби.

Панас Кандзюба світився.

— Озуем, Андрю, пана у постолі!..

— А як же!

Під плотами червоні дитячі ноги одкидали болото. Діти забігали вперед і пискливо кричали:

— Земля і воля! Земля і воля!

Прапор мотався наче палав на вітрі.

З хат висипали люди. Вони здимали шапки, христились і приставали. Стрічні завертали назад.

— На зборню! Там маніфест.

Було нове щось в людях. Глибокі очі горіли на сірих обличчях, наче світло по сутінках в церкві. Гафійці здавалось, що ясна для неї кожна душа і кожна думка, як своя власна. Щось урочисте було в трепеті корогви, в тихому сумі, осіннього сонця в тривожно-ясних обличчях. Наче в темну весняну ніч топились воскові свічі в руках і хором пливло аж під зорі «Христос воскрес».

Раптом передні спинились.

З - за вугла вплив другий потік, і перерізав дорогу. Там теж червоний прапор був попереду.

Прокіп високо підняв свою корогву.

— Земля і воля!

— Земля і воля! Будьте здорові з святом.

— Будьте і ви...

Усі змішались.

Маланка обіймала вже ковалиху.

— Кумочко, кумо...

Не могла говорити.

Вони цілувались. Сухі Маланчині руки тряслись на гладких ковалишиних боках.

— Слава богові, слава...

Вітер зірвав у ковалихи з кінчика носа сльозу.

Рушили далі. Тепер дві корогви, з'єднавшись, попливли разом. Вони хвилювали і вигинались, як окрилені вітром в огні.

Народ обліпив зборню так густо, що свити злились в одну суцільну лаву, і не було чим дихать. На рундуці читав щось Гуша. Він вже втомився, захрип, але ті, що

надійшли, теж хтіли чути. Дальні повитягали шиї, приклали долоні до вух. Передні не хотіли нікого пускати, щоб ще раз почути. А люди все йшли і одні другим налягали грудьми на плечі.

— Що він читає — воля, свобода, а де ж земля?

— Хіба не чуєш? Він тільки про землю й читає.

Низьку Маланку зовсім затерли. В теплі людського тіла, в випарах поту — їй зовсім добре. Вона не слуха. Що там! І так відомо. Це вже всі знають, що землю оддали людям. Краще б, ніж тут стояти, піти гуртом на панське поле, пустить по ньому плуг. Побачити швидше, як він крає незміряні ниви, одверта скибу, ділить людей. Оце твоє, а це моє... Щоб порівну всім. А вони тут стоять! Дивіться! Навіть Андрій зняв перед миром скалічену руку, щоб не забули за нього. А давно проклинав землю? Ну, та минулось. Тепер вона добра, не пам'ятлива, у неї немає серця проти Андрія. Сама земля сміється до неї, подає голос. Он! як грає проти сонця рудою стернею...

Біля зборні зібрався весь мир.

Село спустіло. Самотою повзли між хатами брудні дороги, наче плазували чорні гадюки, вітер скуб солому по стріхах, а на розриті городи спускались хмари ворон.

Якась баба, вилізши з хати, трималась за стіни і сердито кричала в пустку:

— Де люди? Горить що? Га!

Ніхто не обізвався до неї. Тільки вітер стукав дверима по покинутих хатах, корови блукали по дворах та гризлись собаки поміж роями сухого листу.

Помалу народ вертався з зборні.

Двоє ідуть.

— Чув? Свобода, воля, а яка воля?

— Хіба я не знаю? Бити панів.

— Я розібрав одразу. Дадено волю, щоб чорний народ стребив панів. Котрий, значить, живе з людської праці... Баби;

— Як будуть розбирати економію в пана, я візьму тільки руду корову.

— А мені коли - б пару гусей на розплід. Такі хороші гуси...

— Буде що взяти. Не заберемо ми, візьмуть чужі, а пан таки ж наш...

— Звісно. Не даваймо нікому свого.

Парубки раптом сповнили вулицю співом.

Під хатами багатих вони спинялись, підіймали догори корогву і на весь голос гукали:

— Земля і воля!

Коли поховались, нехай хоч чують. Це їм як перець собаці... Гушу та Прокопа мало не розривали.—Як воно буде? Чи скоро ділитимуть землю? А куплену землю — чи заберуть?

Марко хрипів на всі боки, ледве встигав одповісти, а Прокіп спокійний як завжди.

Маланка ловила його за поли.

— Прокопе, слухай мене... Це я, Маланка. Почекайте ж бо, люди, дайте сказати. Чуєш но, Прокопе, чуєш... щоб мені одрізали ближче, там де пшениця родить... Гляди, щоб не забув... Чуєш, Прокопе, га?

Вона згиналась, суха і маленька, захоплена вся одним непереможним бажанням.

Кожний день ніс якусь новину. Там економію розібрали доценту, там спалили гуральню або сахарню, в іншому місці рубали панські ліси, орали землю. І нічого за це не було. Пани тікали, никли перед лицем народу, як солема в огні. Щодня вітер приносив свіжі дими, а люди свіжі оповідання, і ніхто більше не дивувався. Вчора це була казка, сьогодні дійсність, що ж дивного тут? Правда, гуральня панича Льольо, економія пана — мулили очі. Чого ще ждуть?

— Хіба ми за людей гірші? Уже ж рішили. Невдоволені були, але верх брали Гуша та Прокіп. Проте вечорами дехто запрягав коні і порожнем виши-

кався на ніч з села. Ходили й піші. Застромляли сокиру за пояс, мішок під плече і тягли через поле в сусідні села по панське добро. Ночами по розгрозних дорогах безперестанку котились наладовані хури мішками зерна, картоплі, цукру. Ті, що виходили піші, вертались кінно, на панських конях, або гнали перед себе корову. На другий день висиплялись до півдня і лиш по колесах, умазаних в кал, сусіди знали, що той чи інший їздив вночі на здобич. Часом діти гралась новими цяцьками, уламками пляшечок, ручками од дверей, або молодиця шила, на заздрість другим, розкішний очіпок з шматини, якою пани оббивають стільці.

Ходила й Маланка.

Вона ледве приперла мічечок муки, засапалась і стогнала.

Андрій уминав смачні паляниці та все хвалив, але Маланка не їла:

— Чому не їси?— дивувався Андрій.

— Не можу. Чуже воно.

— Нащо ж ти брала?

— Всі брали, взяла і я.

Мука заважала Маланці, як мрець у хаті, вона не знала куди її діти.

Багачі причаїлись. Їх наче не було в селі.

— Щось наших верховодів не чути, полякались, сидять по хатах,— сміялись люди.

Але там, де їх було багато, вони не мовчали.

Панас Кандзюба, вернувшись од сестри з Пісок, оповідав:

— Приходжу в село, день будній, а люди до церкви. Спинили й питають — хто і чого, за чим прийшов, до кого. Оглядають, наче я злодій. Ну, добре. Швагер теж в церкві. Глянув я на сестру, а вона ледве на ногах встоїть, очі червоні та каламутні. Ах боже... „Що тобі, кажу, слаба?“ А вона в плач. „Не слаба, каже, боюся. Од безсоння звелась. П'яту ніч не спимо, не гасимо світла, пильнуєм, щоб не здрімати. Ждемо палів“. „Кого

ждете?" „Голоти. Переказали, ждять нас, будем палити. Щоб не було ні бідних, ані багатих, самі середні. Страх бере людей. Ще вдень нічого — видно, хто йде, хто йде, а прийде ніч — стережемся. Вчора вийшов мій на село, вже сонце сідало, коли скаче щось верхи. Він на дзвіницю зараз, ударив в дзвони. У мене так серце і впало. Ніхто, як палії. Збіглися люди, постягали тих з коней, зв'язали і повели на зборню.— Палити хочете нас? Бий їх!— Ті в крик: — Ми самі ідемо, кажуть, за паліями, що повтікали.— Ніхто не вірить. Та вже церковний староста, каже урятував. Якби не пізнав, було б вже по їх. Розповідає сестра, а сама аж трясеться. Ах, боже“...

А тут і швагер прийшов з церкви. Круги під очима, видно зморився. Ну, добре. „Яке у вас свято сьогодні?“ — питаю.

— Свята нема, а люди молебінь найняли, щоб одвернув бог од лиха. Одна надія на бога.

Сидимо, розмовляєм про се, про те, а швагер і кивне головою, куняє. Сестра теж ледве продере очі, щоб кинути слово. Ну, добре. Вже смеркало,— який тепер день — повечеряли ми, світло горить. Пора б і спати — не сплять. Вийшов я з хати — на селі світиться скрізь, ніхто не лягає... Ах, боже... Так якось моторошно, лячно мені. А наші сидять. Шеберхне під лавкою миша, а вони вже наставлять вуха. Нерано, вже й пізні ляги минули, не сплять. Чуємо — півні співають, а в вікно видно, як серед ночі блимає світло скрізь по селі. Коли раптом щось лусь! Стрельнув хтось з рушниць. Так по селу й покотилось. Ну, добре. Сестра прикипіла до місця, тільки руками вхопилась за груди, а швагер зірвався — і в сїни. Вхопив залізні вила і далі. А я за ним. Біжу і бачу, як з хат вибігає народ, в руках — хто що попав... Ах, боже... Куди бігти? де? хто стріляв? Вибігли за село, якісь люди стоять. Не питали, а кинулись бити. Били на смерть, куди попало, аж поки не одігнали. До самого світу ніхто вже не спав, а вранці пішли оглядати. Вісім лежало готових, один був ще теплий, стогнав..

Призначено було зійтись на майдані, до зборні. Гуща прийшов раніше. Він тривожно блукав під ганком і все виглядав. Прокіп був уже тут.

— Не сходяться щось,— турбувався Марко.

— Ще рано надійдуть.

Однак, і Прокіп був неспокійний. Не легко було утихомирити народ. Навкруги були погроми, пожежі, що пронеслися по селах палючим вітром і все захопили у своєму вихрі. Люди не хотіли одрізнитись од інших, своїх сусідів, і багато треба було роботи, щоб спинити рух. Але Гуща і Прокіп перемогли. Вони довели людям, що не треба палити та руйнувати народне добро. Не пан ставив будинки. Мужичі руки складали до бруса брус, до балки балку, і все те мусить тепер служити на користь людям. Сьогодні мало рішитись, за ким перемога, за ними, чи за Хомою, який підбивав нищити все і все палити.

Народ поволі стягався. Он показався Семен Мажуга на чолі цілої юрми. Панас Кандзюба теж вів хазяїв. Майдан виповнявся і починав шуміти. Марко стискав всім руки. Щось душило його в грудях, підкотилось під горло, і коли він почув свій голос, то не пізнав.

— А корогву принесли?

— Ось вона! Є! — обізвався Мажуга і, розгорнувши, підняв.

— Більше не прийдуть?

— Мабуть, усі.

Можна було рушати. Але не рушали.

Тільки коли прапор хитнувся і тихо поплив у повітрі, зрушились з місця й пішли. Ноги шаруділи в болоті, немов шептали раки в мішку, й кривобокі жалупки, бідні й обдерті, якось неймовірно дивились на той похід.

Панське подвір'я дрімало, сонне й порожнє. Там наче нікого не було. Тільки пси погарчали і поховались. Народ віллявся через ворота у двір наче вода крізь шийку пляшки. На стаєнним порозі з'явився хурман. Гуща звелів покликати пана.

- Пана нема.
- А де ж він?
- Втік уночі.

Хвиля пройшла народом.

- Утік? Ну, добре. Нехай вийде прикажчик.

Ян вийшов з контори блідий і без шапки. Його холодні очі неспокійно заметались по людях. Він несвідомо подався назад. Але Гуца спинив, витяг з кишені папір і почав розгортати. Серед великої тиші чулося тільки, як шелестіли листочки. Здавалося, що Гуца, занадто довго це робить. Нарешті він кашлянув, підтягнувся і високим чужим трохи голосом почав читати. Всі уже знали той приговор, але тепер він здався новим, поважним, наче те слово, що вони чули у церкві. Так, так. Вони вже знали, що від сьогодні земля не панська, а людська, що народ одбирає її назад, у свою власність. Ниву, освячену працею рук дідів та онуків.

Всі слухали мовчки і затаївши дух.

Прокіп скінчив і обізвався до Яна.

- Ти нам непотрібний. Складайся і забирайся звідси.

Ян хотів щось сказати, але не міг, і тільки беззвучно ворушилились його збілілі губи та шукали чогось тремтячі руки.

Він заточився і як п'яний подався до контори.

Але там не сидів. За хвилину вискочив звідти, налякано глянув на юрму і хрипко крикнув:

- Мусію! Запрягай бричку!

Панаса Кандзюбу це вколало.

- Бричку! А на возі з - під гною не хочеш? Чуєте, люди, він хоче брички.

Народ збудився наче. Почувся сміх.

- Ач, пан. Чого схотів. Минулося панство...

- Не давать брички.

- Лагодь, Мусію, воза.

- З - під гною.

Мусій кинувся до воза.

Але Ян не схотів.

- Не треба коней. Пустить, я піду пішки.

- З богом!..

Економ насунув шапку і якимось боком просунувся крізь юрму. Його очі, мов заскочені миші, жахливо оглядали кожне обличчя, руки були наготові, щоб боронитись, але ніхто не зайняв. Нарешті, коли Ян опинився за ворітьми, всім стало легше, наче порошок випала з ока.

Треба було приймать економію.

- Як будем приймати?

- Оберім трьох. Нехай хазяйнують. Там буде видко.

- Доволі трьох. Прокопа, Гуцу та Безика може...

- Ні, краще Мажугу...

- Пишіть приговор.

Олекса Безик виніс насеред двору стіл. Гуца за ним примостився.

Стояв сірий осінній ранок. Все було сіре. Небо, далеке поле, голий вишник за домом, будинки і люди. Дух кінського гною і свіжих яблук міцно тримався в повітрі.

Стелився гомін. Маланка нікому не давала спокою. Треба б списати, щоб швидше ділили землю. Чого чекати? І так доволі ждали. Нехай би кожний вже знав, що його й де. Вона світила очима і всім докучала. Дух яблук лоскотав ніздрі. Чому б не покушать? Хоч воно і народне добро, як каже Гуца, але в домі певно багато цікавих речей. Наливок, м'яких подушок, посуду та всяких чудних витребеньків, яких мужикові і бачить не довелося. Так воно й лишиться там? Молодиці заглядали у вікна. Ключниця немов догадалась, винесла з льоху два кошики яблук і всіх частувала.

Тимчасом Гуца скінчив. Народ підходив довго, і довго важкі робочі руки грамузляли кривульки, або ставили хрест, щоб було міцно.

Прокіп скликав всю двірську челядь, одняв ключі.

- Хто не хоче служити громаді, може йти з двору. Не схотіли ключниця і хурман. Їх не тримали.

Двір помалу пустів. Лишилися тільки обрані—Прокіп, Гуща й Мажуга.

Панський маєток перейшов до народу.

Ніхто так щиро не дбав про «народне добро», як Прокіп. По цілих днях він вештався од стодоли до стайні, од обори на тік, видавав челяді харч, коням обрік та зерно птиці. Скрізь сам доглядав, скрізь робив лад. І все записував у книжку, щоб знали, що, куди й скільки пішло. Хитав головою і дивувався: який нелад. Ні, таки з пана поганий господар. Пропадало добро без хазяйського ока. Треба хліб молотити, а машина і до сі стоїть без направи. Плуги поржавіли, без лемешів, на конях подерті шлеї. Все потребує праці і грошей, а грошей не було. Тоді порадилися разом, і Прокіп повіз продавати пшеницю.

Всі троє оселились у конторі, у тих кімнатках, де жив економ. Жінка намагалась, щоб Прокіп ночував вдома, їй було чудно без хазяїна в хаті, але він і слухати не хотів: його обрали, і тут його місце.

По ночах йому не спалось. Виходив з контори, пірнав у гущу осінньої ночі і прислухався, як калатав стукач навкруг подвір'я. Було чудно і радісно разом. Що недавно бачив у мріях, тепер здійснилось. Життя до людей повернулось лицем. Справедливість глянула в вічі. Не буде більше бідних і багатих, земля всіх нагодує. Народ сам скує собі, долю аби тільки не заважали. Оці будинки, покої, по яких перше блукала одна несита і загребуша людина — тепер підуть під школи. Тут будуть збиратись люди, там будуть читання. Уява малювала інше життя, ніч розступалась, сяли вікна вогнями, гомін розпирив стіни, підіймав груди...

Ще не світало, а Прокіп будив наймитів, дзвонив ключами.

В руках у нього вічно біліла книжка. Він заводив у неї кожну народню копійку, кожне стебло.

З села приходили люди.

— Ну, як там економія наша?

Всім було цікаво, як ведеться хазяйство, що управи-

телі роблять; що вигідніше — чи поділити землю, чи може гуртом обробляти поле і тоді вже ділити хліб. Маланка мало не пробі кричала, щоб швидче ділили. Їм поясняли, водили на тік, на обори, радились, на що ужити будинки.

— Тут би варто школу зробити, — говорив Прокіп. Але Гуща йшов далі.

— Школу маємо вже, зробім краще народній університет.

Люди приставали на все, на школу й на університет. Нехай навчаються люди, не все - ж панам.

Панас Кандзюба дививсь на поле, що простяглось од воріт і уперлося в небо, і все зідхав. Йому було досадно що пан утік, що він не побачить «пана у постолах».

А по полю вічно блукали якісь фігури і чорніли на сірому небі. То нетерплячі міряли поле, щоб дізнатись скільки прийдеться на душу.

Маланка, закасавши спідницю та вся зігнувшись, мов чапля, переставляла ноги по глеюватій ріллі.

Хома сміявся й погано сміявся.

— Стережете панське добро? Ха - ха! Пильнуйте, пильнуйте, щоб не пропало. Подякує пан, як поверне назад. А як же...

Зеленкуваті очі скакали в нього, як жаби понад болотом.

— Він дума один із другим, що як пан втік, то вже й пропав. Якраз! Такий не згине. Нажене козаків повне село та й шусть у теплу хату. Спасибі вам, люди, що зберегли. На твоїй спині запише подяку. Ні, коли хочеш робити, то роби так, щоб він не мав охоти вертати, щоб йому пустка смерділа. Викури димам і вогнем... Зрівняй усе з землею, щоб було голе, наче долоня...

Хома тицвав грубим пальцем в долоню.

— О!... Як долоня.

Ті, що їм снились панські корови, заводські гуси та інше добро, ловили Хомине слово.

Бо таки правда. Коли б не вигадував Гуща, в них усе було б так само, як у людей. Ще чи ділитимуть землю, чи ні, хто його знає, а тимчасом яка користь людям?

Андрій здіймав скалічену руку.

— Де ж правда? Нам таке роблять, а ми ж що їм за те?

І поглядав на гуральню. Його дратувало, що вона ще стоїть, гордо підійма комин і буха безжурно димом, наче сміється.

— Пан втік, а панича Льольо на насіння лишили. Нехай курить, пане добродзею, горілку. Хе - хе!

Хома сердито сапав.

— Атож. Так і буде стояти, що з нею зробиш?

Ну, Хома знав, що зробити. В нього справа коротка:

— Спалити.

І те „спалити“ як вітер свистіло у нього в зубах.

Це було чудо, що гуральня досі стояла. Тільки мулила очі. Скрізь по селах покінчили з панами, скрізь димились руїни, а тут — гуральня. Куди не глянеш — вона. То комин упаде в око, то дим, як чорний кудлатий змії, тріпоче в повітрі. По ночах гуде свисток та горять вікна, як вовчі очі і все так само, як досі, наче нічого не сталося. Що за мара? Тепер мужиче право, не панське. Скрізь погромили панів, та й так минулось. Навіть сторонні сміються. Коли б не Прокіп, не Гуща — давно зробили б кінець. А панич Льольо? Яка користь од нього? Як ссав народню кров, так буде і далі ссати. Андрія скривдив, невже чекати, поки і другим так само буде?

Андрій як і перше жалівся, але тепер його рука зробилась гаслом.

— Дивіться, що роблять з нами в гуральні!

Його брали за руку і уважно роздивлялись безпальчий цурпалок, наче бачили вперше.

Панський пастух вештався скрізь, і скрізь, де він з'являвся, його зелені очі ворушили народ.

Навіть прихильників Гущі.

— Хіба ми гірші за других?

В середу знали, що це буде в четвер. Хома ходив од хати до хати.

— Як вдарять у дзвони — виходь. Хто не вийде, буду палити.

Він був рішучий; видко було, що він не жартує.

Пізно світилось проти п'ятниці світло, як у великодну ніч. Люди мовчки готували сокири, кілки, залізні лопати. Дитячі очі стежили з печі за кожним рухом старших.

Часом, коли лопата задзвеніла, зачеплена кимсь, або впав лом, усі жахались. Що, вже? Серед напруження й тиші часом раптом здригалось повітря, немов од дзвонів.

— Тс! Тихо!

Прислухались і, не вірячі самі собі, одхиляли сінешні двері або висували голови за поріг. Холодна дрібненька мряка сіялась з неба. Було вогко, непривітно і тихо. Здавалось — кінця цьому не буде. Нехай би вже врешті подали знак, коли воно неминуче. А може Хома збрехав, налякався і нічого не буде? Верталися в хати, блукали з кутка в куток і ще раз обдивлялись наготовлену зброю.

Однак дзвони несподівано впали. Мідь струснула осінню мряку і розсипалась по всіх кутках. Нарешті! Всім стало легше. Виходили з хат, збивались в купи і поспішали. Збуджені раптом з холодного сну, дзвони хрипло кричали і гнали вперед вузлуваті фігури, покручені непомірною працею, цю в одно злиту з питьмою масу важких лантуховатих тіл, скривлених ніг, твердих, як довбні, рук.

Перед гуральнею юрма спинилась. Великий мурований дім, де жив панич Льольо та містилась контора, важко сірів на чорному небі, холодний, погаслий і тільки одно віконце тьмано світилось, як око напіввідкрите. Зате гуральня нахабно сміялась рядом червоних вікон і гордо пахкала димом.

Хома ходив між людьми, ще нерішучий, наче не знав, з чого почати. А біля дому був уже рух. Хтось біг під

стіною, злазив на сходи і чутно було, як гримнули двері. Потому вікно погасло і знов засвітилось. Дзвони хилитали дрібненьку мряку, бились і розривались, а в пітьмі драгліла юрма. Раптом одчинилися двері і звідти почувлось тривожне:

— Хто там? Чого вам треба?

Це панич Льольо... це Льольо...

— Чого вам треба?

Хома одділився од юрми.

— Ага! Це ти? Нам тебе й треба. Ходи сюди!— і погано налаявсь.

Маленька, самотня на сірій стіні фігура Льольо подалась назад.

— Не підходь. Буду стріляли.

І зараз під будинком блиснув наче сірник вогонь, сухо тріснуло щось і розколело важким розкотом ніч. Юрма завмерла й осіла. Сполоханий дух заколотився на мент в порожніх грудях. Але Хома його підняв.

— Го - го! він ще стріляє! Бий його... бий...

Те „бий“ опекло тіло, як пуга, підняло ноги і погнало без тями вперед, в рухові тіл, у віддиху грудей, в натиску сили, що раптом збудилась з дрімоти, як під кригою будиться річка.

Темні сіни застогнали од тупоту ніг і під вагою тіла, збитого в купу, двигтіли сходи.

Де Льольо? Ніхто не знав. Чи він ще тут, чи може втік, чи його б'ють, чи тільки ловлять. Тіло налягало на тіло і ззаду чуло на собі гарячий віддих, що гнав наперед. Перед дверима зробився тиск, а знизу все напирало. Двері були замкнені. Хома бив в них плечем і в густій пітьмі, де не видко було лица сусіди, глухо гупали плечі, тріщали сухі дошки. Раптом двері подались і щось війнуло звідти, як із безодні. Люди хитнулись вперед, у чорну пустку.

— Постійте, зараз!— крикнув Хома.

Минула хвилинка.

І сталося чудо, короткий сон, од якого усі посліпили.

Електричне світло раптом залляло велику світлицю, наче махнуло срібним крилом і відбилось в помості, в ряді великих дзеркал, в золоті рям. Білі серпанки, як хмари на весняному небі, злегка гойдались на вікнах, зелені дерева схилялись над шовком меблів, етажерки з цяцьками блищали, як царські врата, а триногий рояль, мов чорний казковий звір, одкрив широку пашу і скалив до світла білі, здорові зуби. Ця зміна була така раптова, що схвильована юрма застигла і лица залляли усі дзеркала, ледве містачись в рямах.

Але Хома одним махом замазав картину.

Він вхопив кіл, замахнувся і спустив на рояль. А - ах!..

Триногий звір хряснув і дикою гамою струн, од жалібних до грізних, ревноу під стелю. А високі кімнати підхопили той рик і рознесли по всьому дому. Люди збудились зо сну, ожили, заворушились. Хвиля бухнула через двері у хату і вдарила в стіни. Тоді раптом впали коли на тихі води дзеркал, і бризнули з дзвоном на поміст скалками обличчя, що там містились.

А дім все сповнявся новими. Осліплені світлом, заглушені дзвоном битого скла, вони нализили з сіней, як оси з гнізд, і накидались осліп на все, що попадало під руки. Якесь шаленство всіх обхопило.

Бий все!

І накидались на все. Намагались роздерти стільці за ноги, а коли вдавалось, били ними об землю і насідали грудьми, як на живу істоту. Мовчки, зціпивши зуби. Кілки змітали скло з етажерок дощем черепків, шибки під молотками осипались з вікоң, як з дерева цвіт. П'яніли все більше. Хотілося чути лиш брязк, стук, тріск, передсмертне хрипіння кожної речі, яка так само тяжко конала, як і жива істота.

Про Льольо забули.

А рояль Хомі не дававсь. Чорні блискучі боки його кололись і западали за кожним махом кілка, але він все ще тримавсь на ногах, тільки вив дико, як звір, стікаючи кров'ю.

Потривожений пил, що досі тихо спочивав в меблях, тепер курився димом та крутився в повітрі, роблячи світло жовтим і каламутним. Все злилось в однім божевіллі. Люди пили його один в одного з очей, з передсмертного жаху скалічених речей, криків скла й металю, з стогнання струн. Всі ті одламані ніжки, покручені спинки, черепки під ногами, шматки паперу, пуста руїна — будили ще більшу жадобу нищить, ламати, бити, і ноги без тямти топтали знищене вже, а руки шукали нового.

Андрій одною рукою ламав галузки живих рослин, розсипав землю з вазонів. Ага! ти ростеш! і упивався хрустінням горшків під каблуками.

Хома з перекирвленим ротом, весь мокрий блищав од поту.

— Гуляйте, діти. Прийшов наш день.

Панас Кандзюба силкувався до натуги підняти велику шафу, але не зважив сил. Вона навалилась на нього і придушила. Він крутився під нею, кречав, волік до вікна. Йому допомогли другі. Шафа лягла на вікно, задерла ніжки й білий спід, хитнулась і щезла. Панас висунувся у вікно, щоб чути, як вона хрясне грудьми об землю.

На подвір'ї, у безпросвітній мряці, кишіли люди, як гусінь.

— Чого стоїте? Йдіть помагати. Тепер нам воля.

Світлиця зароїлась від нового народу, що насилу пролазив через купи уламків. Люди розсипались скрізь, по всьому домі і кожну кімнату сповнили гвалтом. Гупали кілля і молотки, наче у великій кузні, тріщали меблі, і двері, скриготало залізо, а скло дзвеніло й дзвеніло безперестанку і сипалось долі, як груші з дерева в бурю.

Весь дім трясся од зойку, кричав на пробі в порожні отвори вікон до чорної мряки, що його оточала.

Одсувались комоди і звідти викидались тонкі сорочки, такі чудні і легкі, наче пушинки, з свистом дерлися рідна, літали, мов павутиння, мережки.

В жовалихи очі горіли, вона трясла гладкими боками, порпалась у купах і все кричала:

— Не деріть всього! Лишіть мені...

І здирала з поламаних меблів шовк жовтий, червоний блискучий.

Панас Кандзюба бігав по хатах, як навіжений. З запазухи виглядала у нього тонка жіноча сорочка без рукавів, а руки обережно тримали і притискали до грудей коробку з старим ржавим залізом. Він сам не знав, куди її діти.

Олекса Безик сів. Він врятував од погрому слоїк з солодким і притулив до серця, наче дитину.

Хати вже були обдерті, розбиті, переповнені пилом як димом, що простягав руки за вікна, на холод. На вікнах хилитались од вітру подерті білі завіси, як перебиті крила. Тільки лямпи та канделябри лишилися цілими і завзято заливали цілу руїну світлом, до нестерпучости ясним.

Брудні наче на лахміття подерті люди спинились і роздивлялись, щоб знищити ще. Але нічого не було. Голі стіни конали останнім диханням оддертих шпалерів.

В кутку Хома старанно трошив ще простий, кухняний ослончик, брудний, у поміях, на половину згнилий.

Андрій торкнув Хому за плече.

— Ну, а гуральня?

Хома підняв на нього безтямні очі.

— Як бити, то бити все.

І далі трошив недобитий ослончик.

— Годі, покиньте, — кричав Андрій. — Пора палити.

Хома опритомнів. Палити? Його очі на мить спинились і в них мигнув наче далекий відблиск пожежі.

— Палити? Давай.

Вони склали на купу під сходи уламки меблів, ніжки стільців, шматки паперу і підпалили.

— Тікайте з дому, горить, — кричав Андрій.

Люди, як миші, покидали покої і серед диму скакали по сходах.

Андрій зняв з канделябра свічку і підпалив завіси. Вогонь охоче поліз по серпанках, і чорні отвори вікон ще глибшими стали в червоних рухливих рямах. Дві Андрієві тіні заметались на прощання по стінах і разом з ним зникли.

Андрій шукав Хому.

— Тепер гуральня. Чуєте, Хомо? гуральня, кажу. Вони останні вибігли з дому.

Ніч стояла глуха, ще чорніша по світлі. Але сподом вона ворушилась, жила, двигтіла і хвилювалась хвилями чорного люду, невидимим припливом тіл.

Тільки гуральня блищала рядом освітлених вікон та тремтіла од руху машин, немов у великих кам'яних грудях, ждучи чогось, тривожно калатало серце.

Робочі покинули працю і чорніли вздовж стін та біля дверей. Світло з вікон грало в калюжах разками золотого намиста.

Юрба й гуральня стояли напроти себе, немов міряли сили, немов ще рішали, хто переможе.

Між ними раптом з'явилась важка, кострубата постать Хоми.

— Чого ждете? Паліть.

Вікна паничезового дому курились димом. Вогонь ліз по завісах, в'юнкий, веселий і вже облизував лутки знадвору.

Безлиця у п'ятмі юрма здригнулась й пішла на гуральню. Андрій біг попереду. У лівій руці тримав залізо, а права, без пальців, високо здіймалась над головою, наче комусь грозила.

Ось апаратна. Тепла, вся завита в залізні труби, колеса, машини, наче нутро живота, вона тряслась як в тряскі і блискавично мигтіла широким пасом. На мить Андрієві ніздрі вхопили знайомий запах олії, пари, сухого жару вогняної печі — і перед ним встало його робоче життя, його каліцтво. Ось як зійшлися вони — машина і її жертва. Андрій почув на руці одрізані пальці, і злість туманом піднялась йому до мозку. Він кинувся

на пас і збив одразу. Захитавшись, пас упав з свистом плавким лінивим рухом, як мертва гадюка. Апаратна востаннє здригнулась і стала, а махове коло закрутилось в такому шаленому льоті, що, здавалось, підхопить з собою й машину. Паровик тепло і важко дихнув, сповнений сили. Чорні блискучі боки його дратували Андрія. Йому хотілось бити цю сити, гладку скотину, почути, як застогне, крикне, сконає, віддасть останнє дихання. Він збив манометр і ударив залізом по боці. Потому пустив пару в свисток. І коли паровик скрикнув тим самим криком, яким будив Андрія мало не ціле життя, криком, що зблизька видавався гострим й блискучим, як шило, лютість одняла у нього тямку, свідомість і розуміння. Він бив машину, що було сили, помагав правою лівій руці, крутив головки гайкам і ламав все, що вдавалось зламати. Забув навіть про безпеку. Він не бачив, що діялось навкруги, всіх тих свиток, жовтих кожущків, борід і волосся, зліплених потом, гарячих очей, напівбожевільних, поранених рук, не чув того кування заліза в залізо, пекельної кузні, що все перекувати хотіла в ніщо, що працювала, як невгаваючий дух руйнування, і сповняла луною тисячі звуків високі стіни гуральні.

Хома був всюди. Він, здавалось, забув людську мову і лиш, як жужіль од горіння душі, викидав з себе.:

— Бити! палити!..

Де тільки з'являлося його обличчя старої баби, глибоко зоране плугом життя, де падав лиш погляд зелених очей, владний і неблаганний, там дух руйнування напружував жили і зміцняв сили в нелюдські.

Хома не чув втоми. Його руки, наче залізні кліщі, крутили мідяні труби і чим твердіші вони були, тим більшу розпалляли охоту перемогти. Обдерті, у ранах, його руки давно обливалися кров'ю, але він навіть не помічав. Знав тільки, що мусить зробити і підпалити.

Нарешті! Покришки з брязком впали з цистерн, вогонь торкнувся спирту і легка блакитна хмарка захили-

талась над ними. З цілої гуральні збіглись дивитись. Синявий вогонь, такий легкий і невинний, що, здавалось пекти не може, м'яко згинався і розгинався, наче плавав на спирті, і тільки часом здіймалась хвиля з червоним гребнем.

Невдоволений шепіт пройшов по юрмі.

Це ж горить спирт! Ніщо інше, а спирт. Було до-сладно. На саму згадку пекло у горлі, розливалось тепло у грудях. Нащо було палити, не давши навіть покушати! Тепер ні паничеві, ні людям. Вогонь жере.

Олекса Безик мало не плакав. Невже пропаде?

Він хотів рятувати. Йому прийшло на думку, чи не можна зачерпнути з - підсподу. Адже горіло лиш зверху. Він знайшов корячок, протиснувся крізь натовп.

— Куди ти?

Його хотіли спинити.

Але Безик вже розігнався і сунув руку просто в во-гонь.

Сине полум'я стиха хитнулось, хлюпнуло в чорні кри-са цистерни і впало додолу кількома вогняними клубками.

— Ой, братці, пече! — скрикнув Олекса.

У нього горів рукав.

Це була спроба, невдатна, правда, але, здавалось мож-лива. Вогонь лиш зверху; під сподом чистий, здоровий спирт, треба тільки дістати.

Натовп захвилювався.

Тц! тц! скільки добра загибає... скільки горілки...

У роті сохло, душа просила хоч закропитись, хоч раз ковтнути, хоч умочити уста, сухі од смаги. Розбити по-суду? пробити збоку? Дух спирту лоскотав ніздрі, і спа-зматичним рухом горло ковтало слину.

Гарячі очі мацали боки цистерни, готові втягнути в себе, висушить повну посуду, міцну, недоступну, накриту вогнем. Юрма навіть затихла од божевілля згаги, злита в одно бажання і в одну думку. А перед нею все вище й повніше палали чаші, повні вогню, як жертви невідо-мому богові.

Раптом ззаду почувся крик:

— Розступіться! дайте дорогу!

І не встигли ще розступитись, коли крізь юрму про-летіло щось мокре, все у рідкому болоті, забризкало всіх і просто кинулось до вогню. На мент тільки мигнула перед очима чорна фігура, піднята рука і вже простягла людям шаплик вогню, що курився як серце, тількищо вирване з грудей.

— Пийте!

Але як пити?

— Лий воду? Дайте води...

Хтось приніс і хлюпнув нею в шаплик.

Вогонь притих, зігнувся, дихнув в - останне й сконав.

— Ура! горілка!

Руки здіймались і простягались тремтячі, напрасні, з одним непереможним бажанням швидче дістати, вхопити і одірвати од чужих уст тепле противне пійло.

— Давай! Сюди! Лишіть мені! Буде, нам дайте...

Ті, що стояли ближче до дверей, не мали надії дістати горілки. Їм треба було самим роздобути. Вони бігли в подвір'я, скакали в калюжу, як були в одежі, й качалися там в якійсь гарячковій нестямі, щоб краще змокнуть і не боятись скакати в огонь.

З густої осінньої мряки безперестанку вривались в гу-ральню і лізли в огонь, наче нетля на світло, дикі, на-півлюдські фігури, мокрі, покритті корою рідкого болота, з - під якого блищали лиш очі.

Блакитні вогні все розростались і вже цвіли на вер-шечках червоним, як хмари при сході сонця. По облич-чях розлились мертві синяві тіні. А серед тіней од пола-маних труб і машин, що з жахом бились по стінах, чорні заболочені люди скакали у дикім танці і черпали вогонь з палаючих чаш:

— Хто хоче? пийте!

Дім, де жив Льольо, вже догоряв. Падали балки у при-рву отворів і розсипались снопами тріскучих іскор.

Гуральня рівно палала, вся налита вогнем, стікаюча полум'ям в вікна і двері, як рана кров'ю.

Широкі крила осінніх хмар жевріли тихо над нею, простерті в безодні ночі.

Другого дня скрізь було тихо. Люди ходили в'ялі, спорожнені наче, ліниві. Чорний задимлений комин стирчав на горбку замість гуральні; мимохить він притягував очі, і було чудно, що око не упиралось, як досі, в стіни, а йшло кудись далі, в порожнюву поля, рудих горбків.

Андрій пішов оглядати руїни. На пожарищі, яке ще курилось, попадались цікаві. Білий димок ліниво здіймався над грузом завалених стін, наче пара у холод з ніздрів худоби. В широких отворах вікон білили кафльові печі, немов зуби в щелепах кістяка. Купки босих дітей порпались в теплій землі, знаходячи всякі уламки та дрібні речі, напівзотлілі. Вони сварились і бились, як горобці.

Андрій ввійшов у гуральню. В тьманому світлі сірого дня, що лилось крізь діри вікон та через стелю, все здавалось чужим, чудним, не подібним до того, що було вчора. Вчора тут були машини, теплі, живі, міцні, апарати, що упирались і не давались, коли їх били. Сьогодні — вони лежали худі, спорожнілі, скорчені вдвоє, з пробитим боком, руді й облізлі. Мідяні труби простягали безвладно покручені кінці, сплющені, зм'якші, наче стоптані кишки, і червона ржа од вогню виступала на них кривавим потом.

Андрій дивувався. Невже це він одною рукою мав силу завдати залізу такі глибокі рани? Він переводив очі од своїх рук на машини і тільки здвигав плечима. Невже це він? Не чув уже злости, як досі, вона десь зeszла за одну ніч. Йому навіть жаль стало тих апаратів, він так довго ходив коло них, наче нянька біля дитини.

Андрій стиха зідхнув і почув зараз, що коло нього щось ворушиться.

Панас Кандзюба стояв серед грузу, важкий і сірий, як купа перетлілої цегли.

— Геть все сплюндрували, — обіззався Андрій.

— Хіба то ми?

Андрій здивувався.

— Як то не ми? А хто ж?

— Нечиста сила.

В очах Кандзюби була така певність і такий жах, що Андрія мороз обняв.

— Ніхто, тільки нечиста сила.

До гуральні під'їздили підводи і від'їздили повні заліза, цегли, обсмалених балок.

— Розберім все, зрівняймо з землею, — говорили один одному люди, але вже оглядались, якісь непевні, і в занесених пугах над кіньми, і в поспішнім гуркотанні коліс чулась тривога.

Під вечір по селу розійшлося, що йдуть козаки. Хто пустив поголоску, звідки вона узялась, ніхто добре не знав. Оповідали тільки, що будуть трусити, а в кого знайдуть — той не мине розстрілу.

Видимо це справа панича Льольо. Пустили живим, а тепер людям біда. Треба було зразу забити, а тоді вже палити. Та пізно. Ради нема.

Що діять? Як рятуватись?

Лихо так зненацька підкралось і так несподівано впало, що ніхто навіть на важився думать, чим запобігти. Звістку приймали, як сподіване щось, як щось неминуче, мов по хоробі смерть.

Деякі мали надію обрятуватись. Вони нишком скидали в став забрате залізо, або ховали в землю, що в кого лишилось. Та хіба це допоможе? Хіба, як що до чого, не викажуть люди?

Проте ніч минула спокійно, а ясний холодний день і зовсім заспокоїв село.

Хтось вигадав, видко. За що б мали карати, коли навкруги було те саме. Скрізь попалили й розбили панів, бо таке право настало.

Минуло з полудня, а в селі тихо, нема нічого.

Прокіп хазаяйнував на панськiм полі, орав на зяб, кінчав пізню сівбу. Робота йшла свсею чергою — пан не вертався одбирати землю, панич Льольо теж, видно, не мав охоти дивитись на пожарище. Скрізь було спокійно і поголоски гасли. Ніхто їм більше не вірив.

Минула й друга ніч. Ті, що повкидали у став добро, тепер жалкували.

Однак новина впала, як грім з ясного неба. Тепер вже напевне. Олекса Безик їздив у містечко, але з дороги вернувся. В село Тернівку прибуло військо. Зігнали людей, кого постріляли, кого порубали, інших забрали в город. Трусять, в'яжуть і б'ють.

— Ждіть і до нас. Тепер леменуче.

Тепер неминуче. Це було ясне.

Панас Кандзюба довго, уперто чухав за вухом.

— То це і нас постріляють?

Його налякали очі, повні нерозуміння, надаремне шукали підмоги.

Олекса Безик наче наче нічого не знав. Він звигнув плечима.

— Я не палив, мені нічого не буде.

— Хіба ти з нами не був?

— Я? Борони боже. Я сидів вдома.

— От так. Я ж тебе бачив на власні очі.

— Кого? Мене? Хай тому повилазить, хто мене бачив. Сам підпалив, а каже на других.

— Я підпалив? А ти докажеш?

— А докажу.

Винуватих не було. Одні скидали вину на других, а ті на інших. Виходило так, що всі були вдома, а коли хто й забіг на гуральню, то тільки на те, щоб подивитись. Кому ж не вдавалось затятись, той всіх винуватив. Село винувато, село буде й одвічати. Але село не хотіло. Докори й сварки підіймали стару ворожнечу, неверю спливали забуті кривої й гріхи. Спокійніші всіх гамували. Цитьте. Нічого не буде. Тепер наша сила і наше право.

В полудне од переїжджих почули про Осьмаки. Там козаки підпалили село, бо люди не схотіли виказати винуватих.

Село горить.

Тоді пішли нарікання. За що всім гинуть? Хіба не Хома підмовляв? Не він скликав громаду? Хома й Андрій. Не мине лихо, видно й за панську землю. Поки не було Гуші, в селі був спокій. Що тут казати. Гуща й Прокіп збунтували народ, вони у всьому винні. Казали — народне право, наша земля, а тепер — козаки.

Панас Кандзюба хвилювався найбільше.

— А що? На моє вийшло. Озуть пана у постолі... От і озули.

Під вечір на селі появився Підпара. З того часу, як прийшов маніфест, його ніхто не бачив, він наче щез. Тепер ішов спокійний, високий, похмурий, немов трохи пристарів. Його не займали. Навпаки, йому заздро дивились у слід.

— Такому нічого не буде. Він сидів тихо.

Його уважали хитрим, розумним і обережним.

Що ж тепер діять?

Тривога обіймала село. Переказам не було кінця. Оповідали, що в Осьмаках од куль козацьких полягли не тільки дорослі, а й діти. Що недобитих складали на віз, як снопи, і так везли в тюрму. Крізь щаблі воза цілу дорогу капала кров. Що жінки голосили так сильно, аж чути було на далеких шляху. Що од підпалу погоріла худоба й хліб. Жах малював усе страшніші й страшніші картини. Од неспокою люди не могли всидіти в хаті. Що треба робити? Як рятуватись? Хто знає? Біда неминуча. Уявлялись вогні, руїна і кров. Діти сторожили шлях за селом, найменший галас будив тривогу.

Звісно, такий Хома або Андрій не мали чого боятись. Що ти з них візьмеш? Ні кола, ні двора. Харпаки, злидні, призвели до біди, та й поховались. Сьогодні спалили гуральню, а завтра підпалять у когось хліб. Не дурно каже Підпара: не жди добра од палія.

Олекса Безик радив вернути панові землю. Все ж буде менша вина.

— Ну, а гуральня?

Правда, її не збудуєш наново. Чорні руїни гнітили, як нечисте сумління.

Одні питали, чи не краще б вийти назустріч війську з хлібом та сіллю, упасти в ноги, скоритись.

Другі радили битись, не пустить козаків.

Але все це було не те.

Один тільки Підпара спокійно ходив між людьми і прислухався, а його очі, глибокі й суворі, щось замикали під наметами брів.

Усім здавалось, що Підпара щось знає.

Але Підпара мовчав.

Від кого пішла та думка, хто перший її подав, трудно було сказати. Може Підпара посіяв своїм суворим зором, а може вона сама зродилась і осіла глибоко в серці, як камінь на дно. Доволі, що люди мовчки її прийняли, як останню надію, як єдиний рятунок. Нехай краще загине кілька людей, аніж ціле село. Важка таємна згода запанувала між людьми. На мить одчинився тайник, щось пропустив і зачинився знову. А в ньому, як сім'я в жіночому лоні, росло щось і стигло і падало тінню на замкнені обличчя.

В осінній пустці, що облягала село, чулось зловісне дихання якогось лиха, щось невблагане, наминуче, жорстоке вимагало жертви.

У Підпарі під образами горіла лямпадка. Святочний настрій спливав з богів і ліг на обличчя Підпарі. Він говорив поволі, важко, наче одраховував гроші і перед людьми знов був давній Підпара. Народ товпився в хаті і в сінях. До нього прийшли, він знов був потрібний. Тоді як іншим страх одняв розум, засліпив очі, Підпара не боявся нічого. Він був як скеля серед розхитаних хвиль, що мали надію спинити на ній всій біг та знайти рівновагу. Він знав, що радить.

Панас Кандзюба хитав головою. Так, так. Нехай приходить військо, коли вже буде по всьому. Винуватих нема. Сама громада їх покарала. Тоді не буде за що карати всіх. Не село бунтувало, а тільки привідці. Коли б не вони, було б спокійно. Хто зробив забастовку? Вони. Хто забрав економію в пана? Вони. Хто гуральню спалив? Таки вони. А усім гинуть за них? Рішитись хати — та що там хати — може й життя!..

Він хвилювався.

Підпара насував брови.

— Тепер він панське бере, а пождіть трохи — візьме й ваше. У тебе, скаже, є десятинка зайва, оддай. Той склав яку сотню — рішайся грошей. Забере в мене, в тебе, Максиме, а тоді і в бідніших. Від них життя не буде.

Гаврило, Підпарин тесть, вплив в сиву бороду жовтий кістяк руки.

— Що там! Постріляти та й вже.

Жорстоке слово, кинуте вперше, забряжчало як ніж серед тиші.

Світлиця важко замовкла. У мовчанці згоди, що заступила уста, страх родив подлість.

Коли б не було чого за це?

Тоді рудий Максим, староста сільський, витяг з кишені знак і почепив на груди.

— Я одвічаю. Ось тут бомага. Приказ стрелять всіх бунтарів. За це нічого не буде.

Одною рукою він бив себе по кишені, другою поправляв знак.

І все блищало на ньому: руде волосся, густе ластовиння, чищена цеглою мідь.

А коли так, то чого ждати. Скликайте сход. Нехай розсудять...

Гола земля, бита крилами вітру, безнадійно сіріла під олив'яним небом. Рядами заморених хат, буденних і непривітних, дивилось село на своїх хазяїв, що неохоче збирались до зборні. Ішли ліниви, сірі, важкі, наче груддя

ялової землі, яка їх зродила. Несли свою зброю — одвічні рушниці, зв'язані мотузками, важкі іржаві обухи, люшні, дрючки. Всіх їх гнав страх, звичка слухать начальство. На сход скликали всю „мужеську“ плоть, а хто не прийде, того чекала смерть. Жінки виряжали своїх чоловіків з плачем, з голосінням, як на той світ. Хто знає, що буде?

Маланка не пускала Андрія.

— Не ходи, щоб ще чого, боронь боже, не сталось. Андрій не слухав.

— Я, „панє добродзею“, маю одзнаку од пана, мені своїх не страшно.

— Хвались, хвались, Андрійку, каліцтвом, комусь воно дуже потрібне, — шипіла Маланка, але й сама пішла за ним.

І знов майдан зачорнів од народу. В середині чоловіки, кругом, аж до калюжі, жінки.

Змішаний гомін глушив слова Підпари. Видко лиш було, як він високий, в святному жупані, махав рукою та зводив острішки брів. Кінець рушниці стирчав у нього при боці.

— Ой, боже, щось буде! — лякалась Маланка.

— Погромників будуть судити...

— А кого саме?

— Виказують люди на Хому Гудзя, на Гурчина Саву...
Глядіть, щоб не було чого і Андрію...

— Господь із вами, — жажнулася Маланка. — Мій так само був на гуральні, як ваш. Тоді півсела довелось би судити.

А сама озиралась: де той Андрій?

Максим Мандрика, з значком на грудях, ходив між народом.

— Усі прийшли?

— Всі.

— Не прийшов Безик Олекса.

— Я тут...

— Треба всіх записати.

Але тільки наладивсь, коли до зборні верхи під'їхав на панськiм коні Семен Мажуга. Прив'язавши коня, він простянув руки Мандриці.

— Здоров, Максиме, маю діло до тебе.

Староста глянув на нього.

— Не варт ти моєї руки. Ось тобі, маєш...

І вдарив Семена в лице.

Семен оторопів.

— За що ти вдарив? Мене громада обрала.

Мандрика не встиг одповісти, як Підпара, вже встав між ними і звів рушницю.

— Розступіться там, зараз!

Народ хитнувся назад, наче хлюпнула хвиля і рівночасно ахнули люди й рушниця.

Завитий в серпанок білого диму, Семен зігнувся і схопився за бік.

— Ой, братці, за що ж мені таке?

Він хатився і божевільним оком шукав страшної розгадки на сірих обличчях, що живим муром нахилились з обох боків.

Там не було розгадки і не було надії. Тоді звірячий жах підняв його ноги і він кинувсь тікати наосліп, сходячи кров'ю, що червонила пальці і стікала здовж ногавиці на землю.

Олекса Безик догнав Семена і вдарив ззаду колом. Високе тіло зігнулось удвоє, як складаний ніжик, і повалилось на землю. Панас Кандзюба був уже тут. Безвладне тіло, ще тепле, що так покiрно лягло йому під ноги, струснуло у ньому зненависть, якої не чув до живого. Його захопило непереможне бажання зробити йому шкоду, втоптати в землю і знищить. Без потреби він вистрелив в нього і націлявся важким чоботищем вдарить під груди.

— Доволі, готовий! — обізвався Безик.

Вони взяли за ноги тіло Семена, одтягли до баюри і вкинули в воду. Все сталось так несподівано й швидко, що люди закаменіли.

Кров була пролита. Одна тільки хвиля одділяла минуле од того, що сталося, а здавалось, що проминула вічність, що попереднє, раптом впало у прірву, що щось порвалось і увільнилось од пут.

Од юрми рішуче одділились Іван Короткий, Дейнека та ще дехто з людей і стали біля Підпари, готові на все.

Підпара витягсь у весь свій зріст.

— Хома Гудзь тут? Виходь.

Голови повернулись і тривожно - жорстокі очі стрілись, наче мечі.— Де Хома Гудзь?

— Нема. Не прийшов.

На хвилину залягла тиша і натяглася, наче струна. Кого тепер? Чия смерть вилетить з рота, впаде на тім'я, як камінь? Було чутно дихання.

— Прокіп Кандзюба!

Як! Прокіп Кандзюба? А цього за що? Його ж обрала громада?

Староста поясняв.

— Я по нього послав. Він зараз буде.

— Добре. А тимчасом... Андрій Волик! Ведіть!

Волик... Андрій... прокотилось луною. Тут... ось він...

— Ой, боже, що він вам винен! — кричала Маланка.—

Не руште!

Її голос заглушило тонке, гостре і невгавуче скитління, подібне до виття під ножем поросяти, і тільки зрідка його рвали окремі слова.

Не хотілося вірить, що то голос людини.

Тимчасом юрма двигтіла, кипіла і викидала з себе, як страва наверх шумовиння, суху, скуйовджену постать каліки.

— Йди... йди... ось він... ось тут. Не допоможе.

Його штовхнули і він впав на коліна перед Максимом, блідий, пошарпаний весь, нікчемний, як опудало з конопель з своїм цурпалком замість руки.

На устах в нього бився ще крик:

— Змилуйтесь... люди... я нічого не винен.

Він уклонився, торкнувшись чолом землі.

Максим поставив Андрія на ноги.

— Христись.

Андрій зараз покійно підніс до лоба скалічену руку.

— Бийте його.

Так він і впав. З ним покінчили одразу.

І знов кривавим шляхом потягли тіло в калюжу.

Але зараз мусіли кинуть. Їх спинив галас Юрма здригнулась од глухого стогнання жаху од шуму піднятих рук.

— Дивіться... он там... он там... встає... він ще живий...

Семен... Семен...

З води баюри піднялася спина, як острівець, на мить показала рука, наче ловила повітря, і знову впала. Ще два - три рухи, вагання — і довга фігура розігнулась поволі та захиталась на нетвердих ногах, як привид у чорній сітці стікаючих вод. Великі Семенові руки, мов кліщі рака, надаремне шукали, за що б схопитись.

— Він вийде!.. він зараз вийде з води!..

Ті, що тягли тіло Андрія, скочили в воду і одним махом сокири поклали Семена назад на місце.

І знов жорстока тиша здушила серце у жмені, знову болюча жага кривавого слова розтягнула хвилю у вічність. Чия тепер черга? Кого покличе смерть? Кожне нове наймення давало іншим змогу передихнути коротку хвилину пільги.

Однак напружену тишу ніщо не порушало. Підпара пошепки радивсь з Максимом, і тільки за плечима у юрми билось і розривалось голосіння Маланки та плач жіночий.

Раптом все стрепенулось, ожило. Юрма зідхнула великими грудьми, і наче брижжі пробігли по ній, як по воді.

— Ведуть! Прокіп іде!..

Прокіп підходив спокійний і діловитий, як завжди. Так само, як завжди, охайно лежала на ньому одежа, так само поважні були його рухи і неймовірним здавалось, що ця людина іде на смерть. От зараз підійде, стане, вийме з кишені заялзений зшиток і прочитає громаді,

скільки зорав, засіяв та що продав. Інакше не може бути.

Всі очі вп'ялися в нього, а він спокійно все наближався.

Під ноги йому попалась пляма свіжої крові. Він завагався на мить, наче боявся ступити на криваву дорогу, поблід на виду і підняв очі. Вони спинились на рушницях, вилах, сокирах, на Підпарі і купці людей, що вже стояли наготові.. Він зрозумів.

Однак привітався.

Підпара махнув до нього острішками брів.

— Чому сам не прийшов? Ще посилати по тебе... Готуйся. Даси одвіт перед богом.

— Хіба ти піп. Я дам одвіт громаді. Вона настановляла мене.

— Пізно вже братіку. Зараз помреш.

— За віщо?

— Ніколи розмовляти з тобою. Сам знаєш. Швидше кажи, що маєш.

— Громада так присудила?

— Громада.

Прокіп глянув навколо. Біля Підпари стояли Олекса Безик, Іван Короткий, Олександр Дейнека, дядько Панас. Все однодумці.

— І ви проти мене? Що я зробив?

Вони мовчали.

Рятунку не було.

Дядько Панас торкнув його в плече.

— Може покликать Марію?

Прокіп безнадійно махнув рукою.

— Покличте.

Вона ледве протиснулася крізь натовп — в новому цупкому кожусі, яким загортала дитину, і зараз укляка на обидва коліна на мокру од крові землю.

— Помилуйте нас, пане старосто, і ви, чесна громадо... Коли б його не обрали, він би в тому не був.

Вона кланялась низько, разом з дитиною, в один і в другий бік.

— Годі, Маріє... вставай... — спиняв її Прокіп. — Слухай, Маріє...

І на хвилину замовк. Забув усе відразу.

— Слухай, Маріє... ось що... коня продайте... нащо він вам...

— Ой, боже, — голосила Марія.

— Мовчи. З тих грошей оддай десятку Пилипу, що я позичив... хліб, як змолотиш, не продавай, своя мука буде... Мою одежу лиши для сина, як виросте — зносить...

— Швидчи там! — наглив Підпара.

— Ой, — голосила Марія.

— Кланяйся мамі... нехай простять... та й вже. І ти прости.

Він тричі, як перед говінням, поцілувався з нею, приклав холодні губи до чола дитини.

— Готовий? — питав Максим.

— Ще маю гроші громадські... ключі.

Він поліз у халяву і витяг звідти ганчірку.

— Полічіть... Тридцять вісім рублів і дванадцять копійок.

Потому згадав:

— Ще дві копійки.

І вийняв з кишені разом з ключами.

Максим забрав.

— Ще маєш що?

— Дозвольте скинути жупан.

Він розцібнувся і лишився в одній сорочці.

Круг нього з співчуттям гомоніли:

— Добрий жупан!

— Шкода було б, якби умазався у кров.

Підпара набивав ще рушницю, решта чекали готові.

— Стійте, — спинив їх Панас Кандзюба, — я сам.

Він все ще біля Прокопа тупав.

— Кріпись, синашу. Служив досі громаді, послужи їй востанне. Страшно нам... військо йде... не всім бути в одвіті... тобі заплатить бог... Перехристись.

Прокіп перехрестився.
Марія все голосила і рвала на собі кожух. Її одтягали між люди.

— Прощайся, синашу...

Прокіп вклонився на чотири вугли.

— Простіть мене, люди... Може кому чим завинив...

Прощайте...

— Хай бог простить... Прощай і нам...

Панас Кандзюба знову торкнувся небожа.

— Куди тобі стріляти?

Прокіп втупив у нього вже мертві очі. Подумав.

— Стріляйте в рот.

Білий, як сорочка на ньому, він намагався розтулити рота, але не міг. Спідні щелепи тряслися в нього, тверді і нерухомі, як дерев'яні.

Панас приклав рушницю мало не до обличчя і бахнув.

А в відповідь на постріл лице плюнуло цівкою крові і обілляло Панасові руки і груди.

Прокіп впав на коліна. Підпара добив його ззаду.

Народ п'янів од запаху крові, хрипіння смерті, порохового диму. А Гуца? А Хома Гудзь? А Іван Редька? Як! Він ще живий?

Однак, ні Хоми, ні Гуці не було. Вони десь щезли. Підпара послав їх шукати.

Тих, що намагалися потай втікти за спинами юрми, забрали на зборню. Звідти їх випускали поодиноці між два ряди і брали в огні, або у кілля. Так згинули Редька молодший із братом та Сава Гурчин, останній за те лиш, що побив вікна колись в Гаврила, тестя Підпари.

Трупи мокли в баюрі, наче коноплі, і червонили воду, а над народом простягалися пасма синього диму, мов упиреві руки шукали жертви.

Короткий день скінчився. Вітер розвіяв дим, розсіяв останнє тепле дихання забитих, розігнав хмари. З чорного поля він нісся далі у чорну безвість і хитав зорі, що золотили дрібним намистом криваві води калюжі...

Маланка ледве допхалась до своєї халупки. Впала

у п'їтмі на лаву і на коліна впустила знесилені руки. Цілий день була на ногах, цілий день вбирала в себе муки та кров і стільки людей поховала у серці, що воно сповнене стало мерцями, як кладовище. Аж зааніміло. Нема у ньому ні страху більше, ані жалю, вона вся дивно порожня, зайва на світі і не потрібна. Добре ще хоч світла нема, бо її очі не змогли б більше нічого вмістити. Вона нічого не хоче. Аби тільки поночі було, як зараз, і тихо.

Все од неї втікає, все одвернулось. Був у неї Андрій— цілий вік гризлася з ним, а тепер нема вже й Андрія. Пестила мрію про землю, а земля встала проти неї ворожа, жорстока, збунтувалася і втікла з рук. Як марево поманила і як марево щезла. Лежить холодна і ссе тепер кров...

Маланці більше нічого не треба. Аби тільки поночі було і вічно німувала ця пустка, як в домовині.

Рипнули двері.

— Хто там?

— Я...

Дивно. Прожила життя, а воно раптом впало у прірву. Хоч би слід залишило, хоч би згадку яку. Все зап'яв морок. Все чорне. Навіть нинішній день одсунувсь далеко так далеко забіг, що видається давнім, давно забутим сном. Чи що було сьогодні, чи нічого не було. Одно тільки виразно ясніє у п'їтмі: одрізані пальці Андрія. Три жовтих цурпалки, в олії, з прилиплим піском. Шукала — десь був четвертий, і не знайшла. Що б пошукати краще!..

— Де ти була?

А пальці крутились перед очима, як хробаки. Сині нігті мутно блищали, як мертве око, пожовкла шкура зібралась в зморшки і між ними чорнів робочий бруд... Вона їх поховала — тільки забула в якому місці. Голова в неї починала боліти од того, що не могла згадати.

— Де ти була?

— Марка рятувала.

— Утік?

— Утік.

— А батька забили.

Більше не було слів. Ніхто не будив вже чорної тиші, що наливалась крізь вікна у хату.

Важким холодним сном за хатою спала земля, а високо над нею тріпались зорі, наче в небесному акваріюмі грали золоті рибки.

На світанні козаки вступили в село...

1904 — 1910.

Бліда невиспана, пані Наталя одхилила двері з спальні в столову, де вже стирала порохи Варвара. Зацібуючи на ходу білу ранішню блюзу, вона тихо і наче з страхом поспитала:

— Ви ще не одчиняли віконниць?

Варвара кинула стирку і наважилась бігти.

— Зараз поодчиняю.

— Ні... ні, не треба... хай будуть зачинені цілий день! — бистро й налякано наказала вона наймиці.

Кремезна Варвара здивовано підняла на неї своє широке, землистого кольору обличчя.

— Сьогодні десь неспокійно в городі. Лихі люди ходять тепер раз - у - раз по вулицях. Коли - б ще до нас не залізли. Не ходіть сьогодні на базар. Чи в нас є що варити?

— М'яса нема.

— То нічого. Обійдеться... Варіть, що є. На вулицю ж не виходьте і нікого не пускайте в хату. Нас нема вдома... розумієте? Усі виїхали. Хіба хто з знайомих, то інше діло.

Пані Наталя говорила ті слова притишеним голосом сливе на вухо Варварі, а її ясні короткозорі очі неспокійно тоді блукали.

Коли Варвара вийшла, пані Наталя розглянулася по хаті. В хаті стояв присмерк і тільки жовті смужечки світла пробивались крізь шпари зачинених віконниць та розтягались в повітрі каламутними течійками. Пані

Наталя поторсала залізні прогоничі од віконниць, поправила гайки і тихо посунула в інші хати, зігнута і біла, як мара. Оглядаючи всі віконниці од вулиці, вона прикладала часом до вікна вухо й напружено слухала. Звідти неслись якісь невиразні, змішані звуки, що видавались їй часом незвичайними та тривожними.

Вона думала про сьогоднішній день. Чим то він скінчиться? Мало ще топтали людей кінями, не доволі пролили крові, — треба було ще нацькувати темний народ на інтелігенцію. Скільки вона прохала чоловіка: поїдьмо куди на цей час, заберім діти — не схотів... і от тепер дочекалися... Ах, боже! і за що ж?

Їй мимохіть пригадалися брудні, безглуздо складені, брутальні відозви, якими від кількох днів засипувано місто. Скликали бити та різати всіх ворогів уряду. Там виразно стояло і їх прізвище... Так, адвокат Валер'ян Чубинський... Це прізвище було ненависне поліції, і тепер воно стояло у списках...

В сусідній хаті почувся дитячий регіт і крик.

Пані Чубинська кинулась туди.

— Тс! цитьте!.. Ах, боже мій! перестаньте ж кричати!..

Вона розпучливо махала широкими білими руками, як птах, крилами а коло блідих уст лягли у неї складки невимовного болю. Вона зацитькувала дітей і озиралась на вікна, немов жахалась, що ті живі голоса долинуть крізь них на вулицю.

На поміч прийшла Варвара. Її спокійні рухи, з якими вона вешталась по хаті, збирала одягу та натягала дітям панчішки, певний важкий хід босих ніг, поважне обличчя — все те навівало на паню Наталю спокій. З такою вірною, розсудливою людиною було немов безпечніше.

— Ви були Варваро, на вулиці? — поспитала пані Наталя.

— Ні, не була. Постояла трохи на фіртці.

— Що ж там... спокійно?

— Та так... Приходили якісь люди, питали пана.

— Люди приходили? Які ж ті... люди?

— А хто їх знає... люди...

— Що ж у них... було що в руках?

— В руках? Ціпки були.

— Ціпки?

— Я сказала, що пана нема... усі виїхали.

— Добре зробили, Варваро, добре... Пам'ятайте ж, Варварочко, що в домі, опріч вас, нікого немає... Ах, боже!..

— Варваро! Варваро - о!.. — почувся з столової роздратований голос пана Чубинського. — Чому досі віконниці не одчинені?

Пані Наталя затримала рукою Варвару і метнулась в столову.

Там стояв напіводягнений чоловік її і жмурился посліпувати очі. Він ще не встиг накласти окуляри, погано бачив, і лице його, серед білявого волосся, здавалось змішаним і помнятим.

— Валер'яне, милий, нехай так буде... То я звеліла... Ти знаєш, який сьогодні день. Я тебе сьогодні нікуди не пущу...

— Од дурниці. Нехай зараз одчинять віконниці.

— Ах, боже мій... Ну, я тебе прошу... Для мого спокою... для наших дітей...

У пані Наталі виступили на лицях червоні плямі.

Пан Валер'ян сердився. Що за вигадки! Однаково нікуди не втечеш! Але в глибині душі він чув, що жінка зробила добре.

Незабаром Варвара внесла самовар. Всі сіли до столу.

В хаті було темно і якомсь чудно. Жовті зайчики світла тремтіли на стінах і на буфеті, вітер рвав віконниці і стукав ними. Діти — хлопчик і дівчинка, здивовані незвичайною обстановою, шептались поміж себе, пан Валер'ян роздратовано тарабанив по столі пальцями. Склянка чаю холола перед ним, а він нетерпляче закусував свою біляву ріденьку борідку та дививсь кудись поверх окулярів.

Вже кілька днів помічав він якихсь непевних людей, що стежили за ним, куди б він не йшов. По ночах біля вікон бовваніли якісь темні фігури і тислись по під паркани, коли на них звертали увагу. А вчора, проходячи по вулиці, виразно почув позад себе лайку, що напевне відносилась до нього. „Оратор, оратор“, злісно шипів якийсь здоровенний чорний хлоп і блимнув на нього очима, коли він озирнувся. Пан Валер'ян нічого не сказав про те жінці, щоб не турбувати її, і враз промайнуло у нього перед очима, ціле море голів.. голови, голови й голови... впрілі, загіріті обличчя і тисячі очей, що дивились на нього з туману сизого випару. Він говорив. Якась гаряча хвиля біла йому в лице, влітала з віддыхом в груди. Слова вилітали з грудей, як хижі птахи, сміливо й влучно. Промова здається, удалась йому. Йому вдалось так просто й яскраво змалювати протилежність інтересів тих, хто дає роботу, і тих, що мусять її брати, що навіть самому ця річ стала яснішою. І коли йому плескали, він знав, що то б'є в долоні розбуджена свідомість... Так, але що буде сьогодні?... Чи буде що справді сьогодні?

Чубинський глянув на жінку. Вона сиділа витягнена і прислухалась. На блядому обличчі застиг вираз наляканого птаха.

Ті зачинені вікна справді дратують. Що там за ними, на вулицях, на тих невідомих річках, якими пливе чужий тобі народ, що кожної хвилі ладен розіллється морем пристрасти та затопить береги?

Раптом щось грюкнуло в віконницю.

Пані Наталя аж підскочила на стільці.

На хвилину всі зацікавилися.

— Ну, чого ти жахаєшся? — розсердився пан Валер'ян. — Певно діти, пустуючи, зачепили віконницю, як це часто буває, а ти зараз не знаєш що подумала...

З кухні вбігла Варвара.

— Що сталося, Варваро? — налякалась пані Наталя.

— Панач Горбачевський прийшли... Вони через двір зайшли до кухні.

— А - а!.. нехай заходить, нехай... — Студент Горбачевський уже вихилився з - за спину Варвари.

— Що там чувати, розкажіть! — привітався до нього господар.

— Здається, погано. Цілу ніч, кажуть, у Микити був чорносотенний мітинг. Пили і радились, кого мають бити. Насамперед буцім покладали знищити „ораторів“ та „демократів“...

— Ах, боже...

Ви не лякайтесь, пані, може нічого й не буде. На вулицях якийсь непевний рух. Бродять купками по три - чотири... Обличчя сердиті, суворі, а очі хижі, лихі, так і світять вогнем, як вглянуть інтелігента... Дайте мені чаю...

Пані Наталя тремтячими руками налляла склянку чаю і, розплюскуючи по дорозі, подала студентові.

— Ну, що ж далі? — питався пан Валер'ян, зриваючись з місця та бігаючи по хаті.

— Спасибі. Проїшов через базар. Народу багато. Там роздають горілку. Ідуть якісь таємні наради але про що говорять, трудно сказати. Чув тільки кілька фамілій: Мачинського, Залкіна, вашу...

— Ах, боже...

— Ви не лякайтесь. В неділю звичайно більше народу і п'ють горілку... Чи не можна попрохати хліба?

— Спасибі. А все таки дивуюся, чому ви не виїхали на цей час з города? Біжу оце до вас — бачу: віконниці зачинені, значить, нікого нема; забіг тільки поспитати — куди й чи на довго — аж ви тут сидите собі... Ви ризикуєте, ви дуже ризикуєте...

— От бачиш... Чи ж я не казала, чи ж я не благала його, поїдьмо куди, заберім діти... — мало не плакала пані Наталя, притискуючи руки до грудей та дивлячись на гостя благаючим поглядом, як тоді на чоловіка.

Ет, що тепер про це говорити — роздратовано скрикнув пан Валер'ян і далі бігав по хаті. Він курив папіроску за папіроскою і розбивав головою жмари синього

диму, що повзли за ним довгими хвилями, як туман у горах.

— Ах, що робиться... що тільки робиться...

Це говорив хтось інший, високим жіночим голосом.

Всі обернулись до дверей з кухні, звідки, впускаючи на мить світло, влетіла в столову маленька, кругленька жінка. Шапочка з'їхала в неї на бік голови, руде волосся розтріпалось і падало, наче вона принесла на них пожежу з вулиці.

— Ах, як тут темно. Де ви?.. Де ви?..— Вона ні з ким не привіталася, підбігла до столу і впала на стілець.

— Мої милі, мої дорогі... ви ще живі? А я думала... Уже почалося... Юрма ходить по вулицях з царським портретом. Я тількищо бачила, як били Сікача.

— Котрого?

— Молодшого, студента... Не зняв шапки перед портретом. Я бачила, як його, уже без шапки, червоного, в подертій тужурці, зігнутого вдвоє, кидали з рук до рук і всі били. Очі в нього такі великі, червоні, божевільні... Мене охопив жах... Я не могла дивитись... І знаєте — кого я бачила в юрмі? Народ... Селян... в сірих святних свитах, в великих чоботях, простих, статечних хліборобів... Там були люди з нашого села, тихі, спокійні, працьовиті...

— То гірший елемент, Тетяно Степанівно, — обізався студент Горбачевський.

— Ні, не кажіть, я їх знаю, я вже п'ять літ учителюю в тому селі... А тепер втекла звідти, бо мене хотіли побити. У нас усіх зруйнували. Ну, ще там багатих... Але кого мені жаль, то нашої сусідки. Стара вдовиця, бідна. Один син у Сибірі, другий в тюрмі сидить... Тільки й лишилося, що стара хата та сад. І от знищили все, розібрали хату по брусіві, сад вирубали, книжки синів подерли... Вона не хотіла прохати, як другі. А де які виходили назустріч юрмі з образами, з дрібними дітьми, ставали на коліна в грязь і благали ці-

лими годинами, руки мужикам цілували... І тих помилювали...

— Ах, жах який, — шепнула якомось механічно пані Наталя.

Вона все ще сиділа, витягнена, напружена, немов чогось чекала.

— Тс... цитьте... — нетерпляче перебила вона розмову.

З вулиці донісся далекий галас.

Усі замовкли, обернулись до вікон і, витягши шиї, завмерли в увазі.

Шум немов наближався. Було в ньому щось подібне до далекої зливи, до глухого урчання звірів. — А-а-а... а-а-а-а-а одбивали високіс тіни змішані звуки, і тут десь близько почулось тупотіння ніг по каменю вулиці.

— А, подлість... подлість... Я йду на вулицю... — стрепенувся Чубинський і забігав по хаті, чогось шукаючи.

Але на нього накинупсь усі. Вони кричали на нього притишеними, зміненими голосами, що він не повинен виходити, бо його тільки шукають, що там він нічого не вдіє, що не можна кидати жінку й діти. Жінка казала, що вмре без нього.

Тимчасом галас зменшався і скоро затих.

Тільки налякані діти плакали в кутку, хлипаючи все голосніше.

— Варваро! Варваро! — гукав пан Валер'ян, — заберіть дітей у другу кімнату, втихомирте якнебудь...

Ввійшла Варвара, важка, спокійна, з червоними, голими по лікоть руками і заговорила до дітей так, що вони зразу замовкли. Вона обняла їх тими грубими голимт руками і забрала до себе.

В столовій теж стало спокійніше.

— Які ви щасливі, — обізвалась Тетяна Степанівна — маєте таку славу наймичку.

Пані Наталя зраділа, що знайшла хоч один ясний пункт серед тих страшних подій, на якому можна спочити.

— О! Моя Варвара золота жінка... Це наш справжній друг... Спокійна, розсудлива, прихильна.— І, уявіть собі, бере всього на всього три карбованці на місяць...

— Добрий характер має,— додав пан Валер'ян.

— Четвертий рік служить... Ми звикли до неї, вона до нас... І дітей любить...

Поговоривши на ту тему, гості почали прощатись, але тут Тетяна Степанівна згадала, чого вона властиве прийшла. Їй здається, що панові Валер'янові, після його промов на мітингах, небезпечно сидіти вдома. Лучче б перечекати цей лихий день десь у сусідів, в певному місці.

Горбачевський перечив. Навпаки, лучче сидіти вдома, не з'являти на вулиці. Кваторі їхньої добре не знають, бо вони недавно переїхали сюди, а коли побачать замкнені віконниці, то подумують, що дім порожній.

— Ні, ні, я лишуся вдома... Що буде, те й буде...— заспокоював їх на прощання Чубинський.

Чоловік і жінка лишилися самі. Він бігав по хаті серед хмар з диму, немов хотів розбити неспокій.

Пані Наталя сиділа пригноблена.

Нарешті Чубинський сів біля жінки.

— Ну, не турбуйся ж так дуже,— заговорив він до неї, намагаючись бути спокійним.— Ніхто нас не зачепить... От погукають трохи та й розійдуться...

— Я... я спокійніша... Ти не звертай уваги... так, трохи нерви... Я теж гадаю, що нічого не буде...

Вона ледве здержувала себе, щоб не тремтіти.

— Я певний, що хуліганів мало, народ не піде за ними...

— Та - ак, певне, що хуліганів...

— І не дійде до того, щоб проливалась кров...

— Ах, боже!.. певне не дійде то дого, щоб...

Тепер, коли вони лишились одні, без людей, в цій темній хаті, оточеній чимсь грізним і невідомим, та намагались скрити в розмові один до одного свої думки і свій неспокій, тривога зростала, збиралась круг них, немов гримлячий газ.

Бо чи ж він годен опертись сліпій злобі дикої маси, яка не знає, що чинить, він, беззбройний!

Вона те знала.

Ну, а коли прийдуть до них?

Що ж, коли прийдуть, вони заставлять двері меблями і будуть захищатись до краю. Вони забаррикад...

Дзень - дзелень... здень - дзень!

Сильний різкий дзвінок вдарив у передпокої.

Чубинський аж скочив.

— Не ходи... не одчиняй,— благала пані Наталя, заламуючи руки.

А дзвінок скакав, хрипів, казився.

Чубинський кинувся до кухні.

— Варваро! Варваро!..

— Тс...— не кричи так...

Але Варвари не було.

Що ж робити? Треба щось робити.

Де ж та Варвара?

Вбігла нарешті Варвара.

— То пан доктор дзвонять... Зараз ідуть через кухню...

— Доктор сливе вбіг. Високий, здоровий, він махав руками, як вітряк крилами, і ще на ході кричав.

— Сидите собі, голубчики, і не знаєте, що діється...

Б'ють, забивають... Поріжуть, кажу вам, як курчат...

Розбили квартиру доктора Гарньє, знищили всі його

струменти. Жінку волочили за коси, а Гарньє забрали з собою: носить тепер портрет на чолі хуліганів. Маєте раз.

— Ах, боже!

— Іваненка стягли з звощика і розбили голову.

Маєте два. Залізко мусів присягати на самодержавіє,

бо били люто. Маєте три. Акушерку Рашкевич, кажуть,

на смерть забили. Поліції нема, щезла. Нас оддали

п'яній голоті... Треба всім зібратись на майдані коло

думи. Чуєте? Зараз. Зараз треба збиратися і одбива-

тись оружно.

Доктор кричав так сильно, немов на площі, перед

народом.

Пані Наталі той крик розривав груди, Ах, тихше... тихше... почують...— благали її очі і болізна вираз. Притискала до грудей руки і все з жахом шептала: — О, пане докторе... пане докторе... будьте ласкаві... Ах, боже...

Але доктор не слухав.

— Беріть револьвер,— кричав він,— і ходім зараз.

— Я не маю револьвера,— сердито скрикнув Чубинський.

— Фю - ю! — аж свиснув доктор.

— Як, ви не маєте оружжя? То ми вміємо тільки промови говорити, а як прийде що до чого... Не - е, голубчики, так не можна... Сидіть же собі тут, поки не накриють, як курку решетом, а я піду...

— Куди? — кричав собі пан Валер'ян: — це ж безглуздя, ви нічого не вдієте...

Але доктор махав руками і з криком вибіг із хати.

На Чубинського напав тепер страх. Ганебний, подлий страх. Він це розумів. Що ж робити? Куди подітись? Він не хотів загинути такою безславною, страшною смертю. Сховатись? Ні, не самому, о, ні, а всім, це очевидно... Він озирнувся по хаті. Жінка стогнала напівпритомна і стискала руками голову. Варвара тупала біля столу. Втекти? Куди? Десятки планів займались у його мізку, як блудні вогники, і зараз гасли. Ні, не те... не те... Звір'ячий жах ганяв його по хаті, од дверей до дверей, а він намагавсь гамувати його і ввесь тремтів.— Не втрачай голови...— не втрачай голови...— говорило щось в ньому, а думки так і бігали в нього, як у звіря, що піймався у пастку. А? Що таке? Чого вона хоче? Що - о?

— Сніданок чи подавати?

Ах, то Варвара.

Це трохи опам'ятало його.

— Що ви говорите?

— Чи подавати, питаю, сніданок?

— Сніданок? Не треба. Ви ж чули?

— Чому не чула... Хха!

Те „хха“! зупинило його серед хати. Він помітив, як здригнулось лице Варвари, мов спокійна вода од виплеску риби, і одна з хвиль докотилась до нього.

— Панів б'ють...— жалібно пояснив пан Валер'ян і з здивуванням побачив, що сите тіло Варвари тіпається, немов од стриманого сміху.

— Чого ви?

— Я та - а...

— І раптом сміх той прорвався.

— Ха - ха!.. Б'ють... і нехай б'ють... Ха - ха - ха!.. Бо годі панувати... ха - ха - ха! Слава ж тобі, господи, дочекалися люди...

Вона аж перехристілася.

Лице в неї наллялось кров'ю, очі спалахнули, вона підперла боки червоними, голими по лікоть руками і хиталась од сміху, як п'яна, аж великі груди її скакали під заялзеним убранням.

— Ха - ха - ха!.. а - ха - ха!..

Вона не могла здержати сміху, непереможного, п'яного, що клекотів у грудях і лиш як піну викидав окремі слова..

— Ха - ха - ха... всіх... викоренити... ха - ха - ха!.. щоб і на насіння... всіх!.. а - ха - ха!..— вона аж хлипала.

Той дикий регіт один скакав по хаті, і було однього так болізно й лячно, як од шаленого танцю гострих ножів, блискучих і холодних. Немов дощ блискавок сипав той сміх, щось було убійче і смертельне в його переливах і наводило жах.

Чубинський аж ухопився за стіл, щоб не впасти.

Той сміх бив йому просто в лице. Що вона говорить? Щось неможливе, безглузде...

Пані Наталя перша скочила з місця.

— Геть! — скрикнула вона тонко й пронизувато.— Геть!.. Вона ще дітей мені поріже!.. Жени її геть!.. Варвара вже не сміялась. Лиш груди в неї все ще

скакали, а голова схилилась низько. Вона поглянула скося на паню й, забравши в оберемок посуд, важкою ногою подалась до кухні.

Босі ноги гупали по помості.

Чубинському зробилось душно. Він увесь тремтів. Зробив кілька кроків услід Варварі і став... Щось неможливе... незрозуміло... Якийсь кошмар...

Побіг до кухні й одчинив двері.

Там було ясно.

Побачив Варвару. Стояла біля стола зігнута, зів'яла, спокійна і щось стирала.

— Вар...

Хотів говорити і не міг.

Лише дивився. Великими очима, наляканими, гострими і незвичайно видючими. Обіймав ними цілу картину й найменші дрібниці. Побачив те, біля чого щедня проходив, як той сліпий. Ті босі ноги, холодні, червоні, брудні й порепані... як у тварини. Дранку на плечах, що не давала тепла. Землистий колір обличчя... синці під очима... То ми все з'їли, разом з обідом... Синій чад кухні, тверду лаву, на якій спала... поміж помий, бруду і чаду... ледве прикриту... Як у берлозі... Як та тварина... Зламану силу, що йшла на других... Сумне, каламутне життя, вік у ярмі... Вік без провітку, вік без надії... робота... робота... робота... і все для других... для других... для других... щоб їм було добре... їм, тільки їм... А він хотів ще од неї приятні...

— Не міг говорити. Пощо? Все таке ясне і просте.

Вибіг із кухні назад в столову.

— Ти бачила? — кинувсь на жінку. — Не бачила? Піди, подивися...

— Чом вона не страйкує? — кричав якимсь незвичайним для нього голосом. — Чом не страйкує?

Бігав по хаті, наче хто бив його пугою; йому було душно, не мав чим дихати.

Підбіг до вікна й, не пам'ятаючи, що діє, почав одкручувати гайку. Швидко й нетерпляче.

— Що робиш? — кричала на смерть перелякана жінка.

Не слухав. Пхнув щосили прогонич. Залізний бовт з брязком ударив у віконницю, аж луна пішла по під високу стелю. Вікно відскочило, вдарилося половинками в лутки, і в хату виллялось жовте каламутне світло. Осінній вітер кинув до середини цілу хмару дрібного холодного пилу і якихсь невиразних хаотичних звуків.

— Чом вона не страйкує?

Ловив грудьми холодне повітря і не помічав навіть грізного клекоту вулиці.

А вулиця стогнала.

А - а - а... — неслося десь здалеку як од розірваної греблі.

А - а - а... — котилось ближче щось дике, і чулись в ньому і брязкіт скла, і окремі крики, повні розпуки та жаху, і тупіт ніг великої юрми... Скакав по вулиці звощик і гнався за ним туркіт коліс, як божевільний... Осінній вітер мчав жовті хмари й сам тікав з міста.

А - а - а... а - а - а - а...

1906 Чернігів.

ВІН ІДЕ!

(Образок)

Прикмети були погані. Становий, здається, незадоволений був з того, що взяв, і хоч запевняв, що не допустить погрому, але йому вірили мало. Найгірше було те, що ніхто напевно не знав, чи одмінять процесію з образом Спаса, яка мала відбутись завтра, по церковній відправі. Про це з тривогою говорили в містечку, і крамарі, забувши на покупців, лишали свої крамниці на божу ласку, а самі збирались купками на майдані, серед містечка. Тут притишеними, таємничими голосами, тривожно озираючись навкруги, переказували одні другим про якихсь непевних, чужих людей, що з'явилися недавно в містечку, про чорносотенних панків, які були б раді погромові, та про те, що їхні «пуриці», багатші купці, ще зраня почали тікати з містечка з своїми жінками й дітьми. Часом розмова ставала гарячою, бурхливою, слова бряжчали, немов вози з залізом, і білі крамарські руки тільки мигтіли перед рудими бородами. Але коли розтинався раптом голосний гуркіт коліс по бруку і велика балагульська бричка підкочувалась під один з багатших домів, що всіма вікнами дивились на площу, розмови стихали, і всі похмуро і з злістю дивились, як виносили похапцем із дверей всяке манаття, скрині та подушки, і бричка ущерть виладновувалась жінками та кучерявими дітьми. Коли ж бричка зникала нарешті у хмарі сірого пилу, розмови знов оживали і переходили в крик. Візник Йосель, міцний, високий чоловік, метушився по базарі з батіжком у грубих вузловатих руках і хвалився, що вже

одправив усі три свої фургони. Він запевняв, що до вечора не було в містечку ані одної хурманки.

Ще сонце не зайшло, а вже крамниці почали зачинятись. Скрізь рипіли залізні засуви, бряжчали колодки й ключі, стукали двері, заслоняючи чорні отвори — і вмить сірі старезні мури ринку викинули з себе людей. Майдан на хвилину ожив, залюднився. Старі „балабусти“ зібрали з столиків бублики й булки, покриті пилом, увесь свій мізерний крам. Охали, стогнали та, вгинаючись під важкими кошиками, поспішали додому. Чорні купки похилених, схвильованих людей розтікались з базару по тісних вуличках, і на площі зробилось так пусто і тихо, наче весь вереск життя обернувся раптом у сірий камінь.

Наближався вечір. Сонце росло, палало і тихо спускалось додолу. Червоний туман уставав на заході і немов криваві примари насувались звідти на місто. Спочатку несміливо, поодино, а далі цілими лавами. Беззвучною процесією пройшли вони поміж спустілими мурами, лишаючи на камені гарячі, червоні сліди та одбиваючи у шибках вікон свої криваві обличчя. Старезні мури тремтіли з жаху усіма зморшками стін, і тільки червоні маки, що росли вгорі по карнизах, вітали гостей сміхом. А коли сонце сіло і прийшла ніч, як чорна дума землі, червоні гості щезли, й містечко зовсім завмерло.

В хаті старого „шохата“ Абрума, при світлі лойових свічок, ішла нарада. Там зібрались самі старі, поважні люди з зморшками досвіду на блідих лицах, з білими бородами, як у далеких предків. Всі говорили разом, бо всіх одно турбувало. Одні хотіли зібрати ще грошей для станового, другим приходила до голови думка прохати попів, щоб заступились. Інші знов радили зійтись до синагоги і в молитвах провести ніч. Великий бог, що вивів Ізраїля з пустині, що не дав йому досі втопитись у хвилях зненависти інших народів, ще раз одверне од нього ворожу руку. Все це було добре, але

не могло ні об'єднати, ані заспокоїти. Коли ж візник Йосель, що мав сильніші груди, таки перекричав усіх і заявив, що молодь поклала оборонятись, що вона буде стріляти — і витяг перед себе бітіг, як револьвер, — жах стулив усім уста, і білі бороди, немов зів'ялі, упали на груди. Потому зчинився івалт. Старий „шохат“ Абрум, який на свому довгому віку спокійно перерізував горло тисячам курей та гусок, збілів увесь і закричав. Як! Вони хочуть стріляти! Ті нерозумні, ті божевільні! Оті „політики!“ Вони хотять пролити кров, яка впаде на наші ж голови. Вони викличуть помсту — і помста, як вовк, пожере наші діти, увесь спокійний народ!.. Ай - вай!..

І всі кричали разом з Абрумом, кричали беззубі роти, кричали зморшки мудрости й досвіду, скакали бороди й білі та худі руки. І від обурення й крику всім стало душно і навіть легше, так наче криком вони прогнали з хати тривогу.

Те гостре обурення, однак, скоро пройшло, і крики поволі затихли. Знов устало питання — те саме, що і спочатку — що ж мають робити? Час ішов, і кожна хвилинка, що конала навіки, родила другу, а та наближала страшну невідомість. Ніхто вже нічого не радив. Усі почували втому. І чим ясніше ставало, що нема ради, що не можна навіть втекти, бо нема коней, люди почали вірити в чудо. Станеться щось таке, що одверне біду, процесія пройде тихо і не зачепить нікого. Ще може нічого! Може нічого не буде!

Комусь прийшла думка: що скаже сліпа Естерка? Ведіть сюди Естерку!.. Вона вгадає...

І всі забажали почути, що скаже Естерка.

Візник Йосель і зять Абрумів піднялись привести сліпу.

Вона ще не спала. На порозі темної, як і хазяйка, хати вона сиділа чорною купою і, здавалось, співала. Тихі, жалібні звуки, мов плач дитини, йшли знизу, з чорної купи, і було так чудно і навіть страшно чути той

спів, що Йосель спинив свого товариша і не зважувавсь обізватися до старої. Він не міг розібрати, чи вона співає, чи плаче. Врешті наваживсь і стиха покликав:

— Бобе!.. бобе Естерко!..

Долі тремтіли ті самі звуки.

— Бобе!.. Слухайте, бобе.

Спів стих, і почулось довге жалібне сякання носа. Коли їй розповіли, чого прийшли, вона мовчки встала і простягла в п'ятьму тремтячі руки, шукаючи опори. Її взяли під руки і повели. Двері од темної хати лишились отвором.

Скрізь, де вони проходили попід освітлені вікна й одчинені двері, до них приставали жінки й чоловіки; діти бігли за ними, наче курява. Одні другим шептали, що сліпу Естерку, яка вгадала смерть своїх дітей, а по тому виплакала очі за ними, ведуть до шохата.

В світлиці Абрума набилось стільки народу, що стало дихати трудно. Коли ж одчинили вікно, щоб випустити повітря, світло впало на ціле море напружених, схвильованих облич, і крізь вікно в хату влетіла стоока тривога.

І всі побачили Естерку.

Її скаменілий од горя вид, її червоні очі, з яких без упинку стікала сльоза. Мов вітер повіяв по всіх обличчях. Ай - вай!

Абрум хотів її посадити, але вона не сіла. Тільки обперлась на поруччя стільця. Її щось питали, щось говорили, але вона не чула. Що їй було до того? Вона, що носила у серці велике горе, яке не могло там вміститись і спливало крізь темні очі, бачила тільки своїх синів, про них говорила. Вона описувала усі подробиці, яких ніколи не бачила, бо була далеко від того, малювала картину, так наче вона випечена була у неї на червоних повіках, що закривали очі. І голос у неї гучав, як у стародавніх пророків.

„Я бачу звірів... скрізь звірів... В очах у них вогонь, а на зубах кров... людська, червона... А в серці мають

вовчу жадобу... Вони несуть свого бога і на дрючках, що в їх руках, кров... кров синів моїх бідних... Ай - вай!"

— Ай - вай! — стиха зідхнули десятки грудей у хаті й попід вікном.

„А їхні попи співають і чорними устами хвалять господа бога, а на ризах в них кров... людська кров... І ричать разом із попами криваві звірі і розбивають об камінь голови діток маленьких... Ай - вай!"

— Ай - вай! — тремтить зідхання довкола, і меркне од нього у хаті світло.

„Ось під ногами у мене кров... Чорна запекла... великі, чорні калюжі... Лежать жінки, білі, як крейда, і дивляться їх мертві очі на чоловіків... на трупи дітей... І скачуть по дітях сп'янілі звірі і ревуть: смерть! смерть!"

— Ай - вай! — стогнуть у хаті і плачуть на дворі.

„Вогонь і смерть!.. Я бачу руки, я бачу очі, що благаяють рятунку... Я чую крик... Валяться стіни... стріляють... пекло... Ой, мені душно... Ой, моє серце... А тепер чуєте? Ша! Біжать по сходах... ламають двері... А там мої діти... мої сини любі... Ай - вай!.. Рятуйте. Не бийте... Лежить мій Хаїм... лежить мій Лейба, що годували стареньку маму... і більш не встануть... Ой - ой! ай - вай!..“

— Ай - вай!.. ай - вай!.. — усі підхоплюють лемент, і стає сумно і страшно, як у судний день.

А „бобе“ Естерка все говорила, а сльози усе стікали з її сліпих очей. Розбитий старечий голос часом дзвенів, як голос пророка, і тоді довкола робилось тихо, люди тайли віддих і складали на дно серця кожне слово старої, як важкий жаль. Може, то не Естерка говорить, а їхня доля, і той червоний туман, що тепер навис над ними, перетвориться завтра у дійсність. Може, ті діти, що тепер тулять теплі обличчя до колін матірок, завтра будуть валяться по вулицях мертві і їх будуть толочити важкі чоботища п'яної юрм... Ай - вай!..

Народ навис над вікном і все прибував. Якась розхристана, в одній сорочці жінка просовувалась крізь натовп ближче до хати й притискала до грудей кривий семисвічник із старого срібла, єдину, може, цінну родинну річ. Великі жили на руках у неї ясно синіли на світлі. Налякані діти починали ревіти, жінки їх гамували і витирали сльози руками. Крайні зідхали; і увесь той жаль, і всі ті сльози збирала блакитна ніч та громадила в хмару, що вже знімала чоло на нічному крайнебі.

Коли ж Естерка замовкла і її, схилену, спустілу вивели під руки з світлиці, народ розступився, загомонів і посунав за нею аж до її хати.

Шохатові гості теж розійшлись, рознісши з собою на ніч тривогу.

Неспокійну ніч перебувало містечко перед християнським святом. До раня світилось по хатах світло, і товклись люди, готуючись на завтра, як до пожежі. В'язали клунки й ховали все, що тільки можна було сховати.

І скрізь був плач та стогін.

А коли сонце зійшло, до нього всміхнулись тільки червоні маки з карнизів ринку та ще дороги, зарослі маком, що розтікались немов криваві ріки поміж зеленим хлібом од мурів містечка. Будинки були похмурі, всі в тінях, і тіні лягли в людей під очима. Старий мечет, сповнений нині так густо зерном, як колись правдивими за панування турків, був чорний од чорних згадок про криваві події, що минули, здавалось, на віки, а сірий ринок стояв похмурий, увесь у зморшках, як дід, що все вже бачив і розгубив надії.

Містечко було безлюдне. Спустілими вулицями блукали лиш кози. Коли сонце стало високо, вдарив із дзвіниці дзвін: хитнув повітря і ножем пройшов у серце. З'явилися люди. Спочатку рідко, як і окремі дзвони

Та коли дзвони, схитнувшись разом, пішли у танець великі, середні й маленькі, і заскакали в повітрі, як

метелиця, з усіх усюдів сипнули люди, так наче дзвони тягли їх до себе. І сотки наляканих очей дивились услід їм крізь шибки вікон.

Блідий, невиспаний шохат Абрум теж слухав дзвонів, хоч вони вже давно замовкли. Він увесь тремтів і сам дивувався, що у нього так скачуть щелепи, так трусяться руки й ноги. Бо ще невідомо, чи піде процесія, чи ні, чи буде що, чи не буде. Але ж він поважна духовна особа, і не може бути лише свідком народнього лиха. Врешті він зважився і переступив поріг своєї оселі. Дрібним, непевним кроком, озираючись та оглядаючи стрічного „гоя“ так, наче вперше стрічався з ним, він спочатку пішов бічною вулицею, тепер безлюдною, а далі звернув як до майдану. З вікон і дверей дивились на нього його одновірці, і він привітно хитав їм головою та кривив в усмішку свої бліді уста. Він навіть пробував щось говорити, хриплим та задушеним голосом, але за кожним разом змовкав, таким чудним та дивним здавався йому його власний голос. Та й взагалі йому здавалось, що то не він іде, а хтось чужий, незнайомий так чудно ступає тремтячими ногами по якійсь чудній, немов легкій землі. І він навіть бачив, як той «чужий» іде. По дорозі йому стрічалась молодь, що бігла з майдану, од церкви. Йому здавалось, що він питає, але він тільки стояв і мовчки дивився стрічним у вічі. І йому оповідали. На ході, поспішаючись, коротко, уривчасто. Багато народу... з сіл... і з околиць... Ідуть до церкви, а збирають каміння... кладуть за пазуху... хтось бачив сокиру... по під полою... І бігли далі.

На одній вулиці, де народ у тривозі висипав з хат, він бачив, як якась кругловида, кучерява дівчина (чия вона?) кидалось поміж люди з тхоревим футром і всіх благала, щоб заховали. Її стрічали болісним усміхом і одмовляли, але своїми благаючими, сливе божевільними очима вона сіяла жах.

Абрум пішов далі. Повз нього проскочив кіньми становий злегка підплигуючи на м'яких ресорах. Абрум

підняв руки і щось закричав, щоб його зупинити. Але той навіть не озирнувся. Блиснув на сонці білим мундиром та злотом погонів і зник. І раптом шохат почув у серці пекучу злість. Його аж струснуло. Тепер він опам'ятався і міг говорити. Він переймав стрічних і всім кричав, що так не можна... Треба оборонятись. Треба стріляти із револьверів і всіх перебити... Закидати дровами, бити дрючками, колоти ножами... Підняв страшенний галас. Залякані люди вибігали з хат та благали, щоб він замовк.

— Тихо, реб Абруме, тихо будьте... ша!

Але він не міг вгамуватись.

Блідий, запінений, з страшними очима, він кричав на цілу вулицю, немов хотів заглушити криком свій власний жах.

— Для чого мовчати? І доки мовчати? Ми все мовчали...

— Реб Абруме... ну, будьте ж тихо... ша... реб Абруме...

Ті, що не знали, від чого зчинився крик, гадали, що вже почалося. Вони вибігали з домів напоготові з жінками, з дітьми, з клунками в руках і задвірками, через городи, тікали в поле, у високу пшеницю.

Коло Абрума зібрався народ. До нього простяглися руки, його оточали бліді, зжовклі обличчя, червоні од нічниць очі. І всі благали: ша! тихо... не клич біди... Абрум замовк. І серед тиші йому зробилось страшно. Тут, в тім містечку, де він родився та зріс, де стільки літ, до старости самої, провів у праці для себе й других, він опинився як серед моря на кораблі, який зараз потоне, а навкруги б'ють хвилі і реве вітер у чорних просторах. І ні звідки нема рятунку. Абрум обвів усіх очима. Ті неспокійні, блискучі очі, з якими стрівся так само казали: нема рятунку...

Все тіло дивно напружилось у нього, і він відчув серцем той крик розпуки, що глибоко таївся в серці його народу, боячись навіть вирватися звідти.

Йому зробилось страшно... страшніше тут, серед людей, ніж у своїй хаті...

Раптом Абрум почув як щось звалилось на нього й розбіглося по тілі дрібними кольками. То серед тиші впали на голову дзвони і побігли по місту з високим і реготом. Од майдану щось тупотіло і чувся крик: „вже йде!.. вже йде!..“

Може там бійка, може там кров... Він нічого не знав. Може там ріжуть, грабують... Він тільки тямив, що все круг нього заворушилось і якась сила раптом ухопила його; що його з усіх боків штовхають, що над ним важко дихають, що він біжить і чує довкола великий тупіт ніг, і чує у грудях, як скаче серце. Щось велике, стоні, гаряче бігло з ним разом, а він бачив перед собою лиш довгі поли чийогось халата, що кумедно розлітались на вітрі. За ним щось гналось. Він мчав до тісних вулицях, місив ногами глибокий пил, минав доми, звертав убік, і піт заливав йому очі. Ось дім Мойше Цвейлібе, а ось хата убогої Хани. Знов якась вулиця... ще один дім — і чий то дім? Чий же то дім? А там уже поле... Аби добігти, аби добігти... Ось уже й шлях. І на нім кров? Дві довгі річки з обох боків? Ах, ні, то ж маки, такі страшні, червоні... як людська кров... Коли б добігти, коли б схватись, щоб уже не чути дзвонів, червоних дзвонів, що мчать наздогін, б'ють у саме серце скачуть і регочуть, як божевільні.

Містечко спустило. Всі, хто лишень міг, утікали в поле або у ліс. Лишилась тільки сліпа Естерка, яку забули взяти з собою, та голодні, негодовані кози, що блукали круг неї з жалібним плачем. А в дивній, мертвій тиші містечка справляли танець дзвони. Великі, середні й маленькі. Сонце сміялось і вистеляло дорогу дзвонам як килимами.

Естерка сиділа на порозі своєї хатини, закривши лице руками. Вона сама стріне те, від чого всі повтікали, що там, в Одесі, одняло од неї синів. Але вона не почувала страху. Чого боятись, коли найстрашніше

пройшло крізь її серце вогнем і спалило там все? Не страх, а зненависть запекалась у її грудях, коли вона слухала дзвонів. Естерці здавалось, що то не звуки, а сотні кривавих рук простяглися од дзвіниці і жалібно тріпочуть довгими пальцями понад домами. І їй хотілось вступити в бій з тими руками та власним тілом одвести од людей лихо. Вона встала з порога, простягла вперед руки, підняла лице, по якому стікали з сліпих очей сльози, й пішла назустріч дзвонам. Згорблена постать старої, з простертими перед себе руками, суха й рішуча, здавалась страшною серед безлюддя. Вона йшла і жадібно вбирала в себе звуки, що перетворювались в зненависть.

Раптом Естерка серед дзвонів почула щось інше. Спочатку як тихий плач, а далі мов виття вітру. З часом ті звуки грубшали, хрипіли, обертались в рик. Немов товар ревів на оборі або градова хмара неслась по небу.

То йшла процесія.

Тисячі ніг толочили землю, тисячі тіл колихали повітря, лопотіли на волі короги і грубими, нелюдськими голосами ревіли гладкі попи як з бочки, а довгі коси їх, розмаяні на вітрі, тріпались по цупких золотих ризах. Високо над ними хмурилось зчорніле лице убогого Спаса, що ледве витикалось із кованих, багатих риз, важких і незручних. І грали богові славу дзвони, і співали її од повного черева грубі попи.

Естерка спочатку не розуміла, звідки ті звуки. Може то хмара, страшна і чорна, надходить над головою і паде дощ? Але згодом, коли процесія була вже близько вона почула знайомий спів і зрозуміла. І раптом спалахнула злістю: недобра радість налялась їй у серце.

— Ага! він іде!.. він іде!.. — кривились в усмішку її уста, і навіть сльози з очей перестали спливати. Вона спіщила назустріч.

Процесія все наближалась.

Коли ж нарешті її обвіяв дух людської маси і обхопили страшні для неї голоси, сліпа Естерка стала, підняла руки, немов бажала спинити лаву, і закричала. Слова зливались у неї в горлі у невиразний крик. Вона трясла руками і так стояла з відкритим ротом. Сильне зворушення, гнів — відняли їй мову. Вона кричала щось невиразне, а їй здавалось, що вона говорить і викидає з себе весь біль, все горе і всю зненависть.

«Слухай ти, жидівський сину! — кричала вона словами, що лишилися у неї в горлі. — Ти знов ідеш? Ти, що одняв моїх дітей! Мого Лейбу й мого Хаїма... Ти знов благословиш розливати кров твого народу! Слухай, віддай мені моїх синів... Це я тобі кажу, я... сліпа Естерка, що виплакала очі... я, мати синів моїх бідних... Слухай, куди ти йдеш, спинись... Доволі крові...»

І вона трясла кулаками і кричала словами, що лишались глибоко в грудях. Сльози, що спливали з невидючих очей, заповняли старий чорний рот із двома пеньками жовтих зубів.

А повз неї тупали тисячі ніг, дихали тисячі грудей, ревіли баци і танцювали, як божевільні, дзвони. Великі, середні й маленькі...

1906 Чернігів.

Лазар ненавидів тюремного смотрителя, якому тюрма дала прізвище „морда“. За все: за грубу пику, на якій не хотіло рости волосся, за маленькі жорстокі очі, що завжди дивились кудись поза людину, хоч все помічали, за його вдачу мучителя. Ті рідкі випадки, коли їх очі стрічались, були пам'ятні Лазареві і віщували недобре. Через те Лазар почував себе якось непевно, коли помітив, що останніми днями „морда“ наче навмисне спиняв на ньому свої маленькі очі, мов мацав ними все його тіло, руки й ноги, і похилені кремезні плечі. Тоді Лазар залазив у себе, зупинав арештантський халат, душив у собі злість, а опісля, довго чув ще у зморшках обличчя чужий застряглий погляд. Дійшло до того, що, проходячи двором, „морда“ нерішуче спинявся, підходив до Лазаря, встромляв у нього очі і щось хотів казати: ворухив губами, але мовчав. Оглядивши цілого, переводив погляд в простору і мовчки йшов далі. Це помічали й другі, бо покидали роботу, і з - під сірих суконних шапок блимали вогкі блискучі білки, цікаві й глумливі.

Раз „морда“ заговорив.

— Що, братец Лазар, погано живеться у нас?

Лазар загорнув поли халата і весь підібрався, як перед нападом. „Чого нав'яз?“ — говорила вся його постать, якось зразу вкорочена і ствердла. Але „морда“ не дав йому одповісти. Приторкнувся двома пальцями до його руки понад ліктем і, дивлячись кудись через голову, загадково промовив:

— Нічого, братець... може бути й краще...

Потому пішов через двір військовим маршем, обережно несучи на плечах свою нерухому, як дерев'яна коробка, голову.

Лазар скопив жовті білки і скривлений дивився услід йому з лихою цікавістю.

На другий день після тої пригоди покликали Лазаря до контори. Розмова велася довго, коло години, а на тюремному дворі сірі халати перекидались догадками, цинічними увагами та переморгувались.

Врешті Лазар з'явився. Його обступили, питали, кололи очима. Він щось їм плів, просте, незначне, а в очах у нього лежало щось скрите і запечатане. Це було помітно. Щось він приніс в собі, якийсь посів, що давав прорість десь у глибині.

Здавалось, все йшло як і перше, таки була якась одміна. Бо серед зойку тюремної юрби Лазар раптом стихав і слухав тільки себе. В хвилях спочинку сідав десь оддаль, клав жовте обличчя на жовту руку, прижмурював очі і прислухався. Там, у середині, щось во-рушилось. Давне, забуте і неприємне, засипане вагою новіших подій, останніх вражіннь. Робив розкопки, порпався, збирав окремі дрібниці, складав до купи й намагався зліпити ціле. Все, як воно було. І коли перше, за свіжої пам'яті, йому вчувалось передсмертні крики порізаних ним людей, ввижались дитячі руки, підняті до нього, щоб захистись од смерті, коли він бачив перше п'ять трупів у глухій корчмі, що не могли вже спинити рабунку, тепер увагу займало друге — він сам. Чи думав вбивати? Чи було страшно? Хіба тоді, як почали кричати, щоб хто не почув. Як він зарізав першого? Чи других легше було забити? Чи кінчав зразу, чи може мучив? Дивився в очі, в обличчя? Лінива пам'ять, важка й каламутна, ледве тяглася у його мозку. Не вважаючи на те, що він напружував її і підганяв, йому не вдавалося ясно згадати всього, уявити себе, всі свої вчинки й почуття. Він ще й ще раз вертався

до тих самих дрібниць, і коли втомлена пам'ять, одмовляючись брати, сковзалась на місці, як ключ у зіпсованому замку, його думка стрибала в інший бік та блукала по іншому полі. Як буде тепер? Трудно чи легко? Страшно чи може звикне? І враз згадалось, як ще малим хлопцем повісив kota. Нещасного, з обдертим хвостом і вухами, зацькованого псами kota.

Йому не дали скінчити згадки, треба було виносити цебер — і він став на роботу спокійний, байдужий, хоч в очах було щось скрите і щось запечатане.

Дрючок лежав на плечах, великий цебер плавко гойдався, і хлюпали млявими хвилями сірі помії; поперед стирчала чужа спина й жовта воскова шия, а обдертий, заморений кіт знов несподівано вплив, бився на мотузку, корчив хвіст, лапи і витріщав великі, криваві очі. Що буде далі? Чи довго буде скакати? Чи скоро заплющить очі, опустить додолу лапки? тріпались в ньому тоді цікавість, як кіт на мотузці. А як буде тепер?

Втомлявся. Важко краяли мозок думки, як плуг суху землю, і докучали. Щоб одпочити, починав сварку, грубу, сердиту, без всякого приводу, глушив себе і других цинічними лайками, од яких гнило повітря. Радів, що помічав у собі злість, і намагався її роздути, збудити, роздратувать.

— Гей ти! один з другим! — кричав тонким баб'ячим голосом, — сволоч, драбуги! — перевішать би вас на одній гілляці, коли б така здорова знайшлася!..

Сірі халати забавлялись тим криком, і сміх розходивсь по їх обличчях, як вогкість по стінах...

А Лазаря брала ще більша лють, і він підіймав ще вище голос, робив рухи, так наче тягнув когось за ноги, аби прискорити смерть. Йому хотілось тоді різати, вішати, колоти не тільки тих, що гидко сміялись з нього, а й других, що були там десь поза мурами. Хіба велика штука! Скрутив горобцеві головку й амінь... А разом з тим, немов комар коло вуха, бренила настирлива думка: як воно буде?

Заспокоївшись трохи, він знов приймавсь за роботу, носив воду і дрова, замітав двір, так наче нічого не сталось. Очі дивилися в себе, губи під стриженим усом стулені щільно, і те, про що він знав, було в нім скрите. На ході часом він діловито щось собі мимрив, загинав пальці й рахував.

— Один — двадцять п'ять, за двох — півсотні, за десять буде триста без п'ятдесят... та ще одежа...

Щось шелестіло в уяві, щось так принадно дзвеніло, що раптом щезала тюрма й сірий халат, зникав з - перед очей повішений кіт, і затихало передсмертне хрипіння.

Згадував тільки розмову: „справишся, братец“?

— Будьте спокійні... і круглу безвусу „мордину“ пику, немов не таку вже противну.

Життя Лазарева круто змінилось ще з тої ночі, як його потай од усіх забрали з тюрми і посадили в вагон. Замість халата, була на нім жовта сорочка, картуз і високі халяви. Якось так чудно було бачити ноги в чоботях, а не в „котах“, такою легкою і чужою здавалась сорочка, що Лазар не радів зміні. Але жандар, що сидів проти нього, розмовляв просто і так прихильно, що Лазар почав звикати. Забув, що він арештант. Ну що ж, він справді хурман або який двірник з багатого дому, що сів собі вільно в вагон і веде приемну розмову з цим важним жандаром у синім мундурі й при шашці. „Ну да... положим“... Ніхто не впізнає. Жандар дедалі ставав говіркішим, усе щирішим. Оповів перше, що тепер їм на службі „трудно“, а далі звів мову на тих, через кого стало „трудно“. Лазар притакував. Коли ж жандар приніс пляшку горілки і вони випили вдвох, обидва стали кричати і проклинати, стискали один одному руки і щось обіцяли. В голові злегка шуміло, було так тепло і так приемно од того, що цей важний жандар, в мундурі й при шашці, стискає руку і говорить як з рівним. Вони їхали ніч, цілий день і приїхали знов уночі. Після довгих переїз-

дів на звощику Лазар опинився в тюрмі. Тут, не вважаючи на пізню пору, його прийняв смотритель. З того, як оглядали його, ззирались та щось шептались, Лазар виводив, що він не проста особа. Короткий прийом скінчився, цокнув замок — і Лазар вступив у камеру. Хтось незвичайно поспішно повісив лампу, і Лазар побачив високу хату з одним вікном, доволі чисту, з ліжком, чепурно засланим, стіл під настільником, а в кутку образ: Спас підняв руку і благословив.

— Ну, тепер спи, — кинув смотритель якимсь тремтячим наляканим голосом. — А коли треба — звертайсь до Івана або до Киленика.

Всі вийшли, цокнув замок два рази, і Лазар лишився між чистим ліжком, столом під настільником, напроти Спаса. Він сів на ліжко, помацав ковдру, подушку — все було добре, м'яке, якого ніколи не мав. Коло столу стілець, новий, блискучий, в кутку миска й вода — все як для пана. І коли б не високе в залізних ґратах вікно, коли б не „параша“ — Лазар міг би подумати, що ночує десь у горницях у пана. Обвів очима стелю, лампу й образ, поклав свої плечі на рябеньку подушку, підняв у чоботях ноги і за хвилину заснув, не гасячи світла, не роздягнувшись.

Вранці Каленик приніс чайник, а під пахвою булку. Поклав на стіл, обернувся до ліжка і згорнув руки на животі. Лазар побачив низеньку людину, наче не злу, на якій все — вуса, волосся, старий мундур — звисало і опадало, наче довго лежало в воді і тільки що вийняте звідти. Його вимоклі очі спочили на Лазарі, а далі полізли по плечах, руках і ногах, і усмішка вдоволення повзла йому під затабаченим носом. Лазар подумав, що ця людина мусить довго і вперто кашляти, блідим скрипучим кашлем.

І справді Каленик скрипнув, мотнув ласкаво головою і мокро втягнув у себе повітря.

— Здорово - вий дяденька! — тихо сказав він і розсипав легенький сміх. — Ідіть чаю пити... А спати на ліжку

з халявах не помагається... Ну, та то другим... вам усе можна...

— Ти почім знаєш, що мені можна? — зацікавився Лазар і навіть зліз із ліжка.

А знаю... приказано, значить... — і він знов розтрусив сміх як сніжок.

— Бо ви казенний чоловік, — додав він згодом зовсім поважно, — для отечества, значить...

— О, так таки й усе? Ну, а, горілки?

— Можна.

— І карти?

— Скільки завгодно... Зо мною можна... І тут которий другий, Іван... приказано.

Однак показалося, що не все можна. Невільно було одчиняти вікна, виходити з камери, хоч на поріг. Приказано. З вільної людини, якою Лазар почувавсь у дорозі, він знов став арештантом. Тут, видко, гірше, ніж там, звідки приїхав. Бо там ходив він по дворі, бачився з людьми, і хоч робота була часом важка, а проте звична. І знов стукнуло в голову те саме настирне питання, що вже забувалося: як воно буде?

Лазар умився, бо чай холов і булка принадно всім-халась. Не встиг він напитись чаю, як одчинились двері і щось загуркотіло. Високий, худий прислужник пер в двері м'яке, велике крісло, обдерте ззаду і споловіле. З грюком пересадив через поріг і поволік у куток, де й притулив до стіни. Слідом увійшов Каленик. Ніс обережно в обох руках царський портрет, трохи засиджений мухами, і ворухив ротом, наче жував.

— Подержи, Іване!

Іван підбіг, приклав портрет до стіни, а Каленик, пожувавши ще трохи, вийняв хліб з рота і приліпив. В камері стало ще краще. Видно було що про Лазаря дбають.

Обід подали хороший, ситний, була горілка, а по обіді — карти. Іван усе програвав і сердивсь; Каленикові всьло: йшло раз - у - раз карта, — і кожну щасливу гру

він притрушував сміхом, хоч грав не чисто: за ним треба було дивитись.

Дні минали за днями. Лазар спав досхочу, наїдався і грав у карти, напивався горілки і, розлігшись у м'якім кріслі, коверзував. Бо він тут пан! і що він схоче, те й роби. Спочатку, на самоті, його турбувало: коли ж це буде? і як воно буде? Лазар чекав. Ось - ось покличуть і поведуть: почнеться нова робота, нове життя. Час ішов, а Лазаря ніхто не кликав, життя не змінялось, і він уже думав, що про нього забули.

Але раз, несподівано, його збудили вночі. З просоння не розібрав, що то не Каленик, а невідомий жандар торса за плечі. Лаявся, не хотів вставати, і світло лямпи різало очі. Однак мусів звестися, довго натягав чоботи, одягав жовту сорочку. Жандар стиха брязчав острогами, мовчки подав йому якийсь піджак поверх сорочки, — і вони вийшли. Ще ледве - ледве світало. Повітря було холодне. Коли ж минули тюремну браму і Лазар побачив коні, він догадався, і щось сіпнуло його за серце.

Їхали довго, серед безлюдних вулиць, поміж тихих домів з сонними вікнами. Потім звернули в поле. Стало ясніше і жита вже синіли, холодні та свіжі. Жандар позіхнув і перехрестив рота.

— М - да - а! — протяг він ліниво: — хороші жита!

А повітря ставало ще дужче прозорим. Далеко на обрії чорнів лісок, а в долині, під лісом, слався туман, густий і білий, як вата.

Врешті приїхали. Лазар ще здалеку побачив стовп. Він виліз з брички, підійшов до риштовання і тупо поглянув на мотузку, нерівну і трохи скручену.

— Ну, пригтовсь! — сказав жандар.

Лазар зліз на риштовання, доторкнувся до петлі, гойднув її і так само тупо стежив за її рухом. Він був неначе сонний. Все в йому спало: злість, мозок, кров.

— Засукуй рукава! — коротко кидав жандар...

І Лазар почав одщобати рукава, без думки: на віщо? Піджак заважав. Він стяг його з себе й пожбурнув

назад; тоді поволі, розважно почав одгортати рукава аж вище ліктя; і сам розглядав свою руку, темну, всю в синіх жилах, як в мотузках.

Жандар наблизивсь до нього і приклав злегенька до голого місця пучку. Потім зараз вийняв годинник.

— Уже скоро будуть...

І закурив цигарку.

Прошло у мовчанці кілька хвилин.

Ранішній вітер стиха гойдав мотузку та обвівав заголені руки. А в снім, холоднім полі дирчав диркач і вився димок од цигарки жандаря.

Враз, несподівано, з боку почувся брязкіт рушниць, показалися люди. Попереду плутався в полах високий піп, за ним смотритель, ще якісь люди; позаду — чорні салдати, між ними щось біле. І була та ясна плямка серед чорної купи така чудна і незвичайна, що потягла до себе Лазарів погляд. Перше, що він побачив — це ясне, як льон, волосся. Біла хустинка сповзла з них на плечі і тонкі волосинки світилися, як золоті. Щось ішло маленьке, ніжне, якесь дівча і так бадьоро, весело навіть, що Лазар одвів од нього очі і став шукати іншого, — того, для кого зійшлися ці люди й поставили стовп.

Вдивлявся в кожне обличчя — такого не було.

Невже дитина? — питав він у себе і чув у середині якесь невдоволення, так наче його обдурили. Згорнув на грудях заголені руки й чекав. Ось підійшли близько й поставили дівчину під риштування. Чому не плаче? Чом не кричить? Ні, стоїть тихо, дивиться просто, а золоті волосинки сяють круг лоба. Сказав щось смотритель, підійшов піп, простяг до неї хрест. Ні, їй не треба — і одвела рукою. Гукнула щось твердо, голосно, ясно, так, наче крикнула чайка. Усі пани й салдати стояли бліді, винуваті, а вона обернулась і сама збігла на риштування. Лазар стояв і дивився, наче забув, що має робити, мов бачив все те у сні. Не почував в собі ні злости, ані цікавості.

— Зв'яжи їй руки! Балван!

Це його опам'ятало; накинувсь на неї, грубо й незручно. Не боронилась. Сама заклала руки так хрест на хрест і тихо стояла, поки він, мокрий од поту, плу-тав мотузку та в'язав вузлик.

— Де запинало? Йолоп!..

А, він забув.

Врешті подали — білий і довгий мішок. Він так старався і поспішав. Руки тремтіли, зачіпляли волосся, а потім сковзнули по теплій і м'якій шиї. Той дотик його опік, стрепенув усім тілом. А, проте, Лазар був як у сні. Щось в йому спало й не прокидалось. Сонний, напівсвідомо, накинув на шию зашморг, поправив і, замахнувшись, вибив з - під ніг у неї дошку. Фуркнула мотузка, наче струна, а біле стрибнуло і закрутилось. І стало довге, велике, закрило обрій, людей, увесь світ. Як біла стіна. Потому зменшилось зразу, зсохло і заблищало на сонці, що сходило саме. Тоді тільки Лазар побачив поле й почув тишу, якусь незвичайну, смертельну тишу, що ссала серце. А в тій порожній тиші тріпалось плечима біле, дирчав сухим горлом диркач і блищав годинник в руках у лікаря.

До Лазаря наблизивсь смотритель. Він підняв руку, щоб потріпати його по спині, і зараз одсмикнув руку, не приторкнувшись. Блідий, чудним здушеним голосом кинув:

— М - молодець!..

Одвернувся од нього і підкрутив вуса. Тоді забряжчали рушниці, заметушилися люди, і був кінець...

Того дня Лазар міг пити скільки хотів. Іван і Каленик втомилась носити пляшки, а він усе пив і все говорив, щоб не було у хаті тихо, а сам надаремне старався згадати, що вона крикнула тоді, перед смертю? Голос він чув, але слова сховались у тумані, у соннім сповитку, яким окутало мозок. Докладно нічого не міг згадати. Під вечір упився і намагався битись, та Іван і Каленик втекли, а Лазар звалився на ліжку й заснув.

У п'яному сні йому щось верзлося, але помалу туман шугнув, розтанув, і він виразно почув слова, так гордо кинуті всім у лице, хоч їх не розумів і не думав над ними. Ясно побачив тонкі волосинки, мов золоті нитки. Дрібненькі руки, як у дитини. А теплий дотик ніжної шиї жив на його руці та розлазивсь по тілі, неначе мурашки. Тепер він бачив усі її рухи, вираз очей, бліде обличчя, зморшку на чолі, подолок спідниці, як розвивався, коли ступала. Всякі дрібнички, всю її постать, малу, м'якеньку, наче курчаток з жовтим пушком. Бачив, як тріпотіла під білим рядном, схилила голову, шию, а довгі гострі передки черевиків стирчали в обидва боки, мов хвіст у ластівки. І йому снилось що він дивився на свої руки, чи не пристало до них чого...

Після цього випадку будили Лазаря часто. Вставав серед ночі і йшов на роботу, байдуже, холодно, без цікавості. Тепер не цікавило його вже питання: як воно буде? Не почував злости, яку старався роздути у собі перше, ще там, у тюрмі. Було навіть дещо приємне: він бачив поле, зеленіли жита, повзли по небу хмари і шумів вітер. Бачив схід сонця.

Мав діло з різним народом. Одні йшли сміливо, гордо, говорили гарні слова, що йшли од серця. Другі, бліді, як трупи, ледве сунули ноги, мліли, і треба було їх зводити вгору. Інші знов лаялись, кляли і не давались. Таких волік він за шию, крутив їм руки і вовтузився довго, аж прів. Чоловіки й жінки, старі і саме в силі, малі та сухорляві, мов діти, пани й свій брат. Часом вдавалось — і робота виходила чисто. Іноді зашморг зсувався з шиї і крутив голову вбік. Тоді білий клунок скакав, корчився довго і не міг вмерти. Щоб покінчити муки, Лазарь чіплявся за ноги, витягував тіло, аж щось хрустіло — і був кінець. Раз обірвався мотуз — і довелося вішати вдруге. Іншим знов разом трапилось так, що шнур був занадто довгий, і коли він вибив дошку з - під ніг, тіло стрибнуло, немов скажене, і одірвалось. А в білій сорочці лишилась

голова і літала на шнурі, як змії, заливаючи кров'ю все полотно. Тоді його лаяв смотритель, і довелося наново прати білий мішок.

Кожний з „клієнтів“, стрічаючись з Лазарем в останню годину, лишав йому дещо на спомин: погляд, якийсь особливий і незвичайний, голос, колір волосся і форму шиї, рухи, слова. Всі ці дарунки прилипали до нього, жили у ньому своїм таємним життям. Це те живе, що лишалось по мертвому. І дивна річ — усе це спливало на пам'ять лиш у сні, а у - віч. Вдень найчастіше він нудився або ходив похмурий, сердитий, вередував. Ганяв Каленика, Івана, шпурляв у них чобітьми, коли не зараз робили, що згадав. Лаявсь і пив. П'яний туман повивав йому голову, родив химери, дикі бажання і лють. Кричав на всіх, лупив у двері й докучав.

Раз вранці, своїм звичаєв, Іван подав окріп до чаю, та Лазар не схотів пити. — Подать самовара. — Іван перечив і поясняв, але Лазар вхопив чайник і шпурнув ним в Івана. Побив посуд, а Івана попик. Приходив старший, почав кричати, а Лазар став як скажений, бив кулаками в стіл і ревів дико: подать самовара! Старший утік, а самовар принесли. Почувши силу, Лазар все більше та більше з них вимагав. Опріч горілки, він схотів пива — і що дня давали пиво. Носили на його бажання дорогі страви; всю хату прибрали у килими, бурчали, низали плечима, а слухались далі. І це п'янило Лазаря.

— Сволоч! — гукав він на них, — робіть, що схочу, бо я ваш пан!..

Слухняність тих, що були сторожами й начальством, викликала у нього потребу мучить. Здавалось, його залуманений мозок безупинно був зайнятий тим, щоб вигадать щось нове, докучливе та понижаюче.

Він кликав Каленика — і коли той ставав перед ним, наказував коротко й гостро:

— Кашляй!

Каленик усміхався і нерішуче мовчав.

— Кашляй!

Каленик тупав на місці, кривив сердито рота, але починав уже покашлювати стиха.

— Ну, дужче, йолопе, чуєш?!

— Кахи - кахи! — скрипів Каленик.

Незбаром той штучний кашель переходив у справжній і виповняв хату невпинним бухиканням, з свистом й затягуванням. А за кілька хвилин Лазар знов кликав:

— Каленик! кашляй!

З п'яних очей він уявляв себе графом, великим начальником, що приїхав в тюрму, аби дати у всьому лад, захистити арештантів од кривди. Починав з того, що робив „смотр“ — Іванові і Каленикові. Вивертався у кріслі, одкидав ноги у довгих халявах, підпирав боки у жовтій сорочці і сердито наморщував сіре у цеглястих плямах обличчя, а жовті вуса у нього кумедно стирчали, як у собаки.

— Як тебе звать? Йваном! Брешеш. А я знаю, що ти Крючок. Мене не обдуриш, я тебе бачу, шельма! Зачим ти мучиш людей? Він дума, свиняче рило, як арештант, то вже не людина. А може він кращий за тебе, бо за гріхи приймає муку, а тобі за них платять. Гля - ади як тільки дізнаюся, я тебе... я тебе... в двадцять чотири години...

— Ну тепер другий. Як звать? Каленик? А, чорт з тобою, нехай Каленик. Ну, лепортуй. Ногу... як ти ногу держиш? З ким ти говориш, га? Крадеш? Годуєш борщем з червою? Б'єш в морду? На арештантах сорочки чорні! Пацюк ти з квасу, обсмоктана миша... Скрізь непорядки, я вас... Подать смотрителя!..

Смотрителя не подавали, тоді Лазар ліз битись. Ті йшли жалілись, і врешті приходив смотритель, якийсь несміливий, немов боров щось в собі, перемагав. Не сердивсь, а умовляв, соромив, і кисла винувата усмішка розтягала його обличчя.

А Лазар розумів, що йому годять, що він потрібний, що все йому можна, як важній особі.

І вигадував далі.

Часом на нього нападав страх; усього боявся, все було вороже, все проти нього; закрадалось, чигало і не давало спокою.

Чогось йому здалось що за ним, стежать Іванові очі. Підкрадуться стиха, ляжуть на шию або на спину й шукають місця, щоб влізти в середину. Лазар притихне, причаїться і раптом крутнеться на місці. Але очі встигли втекти, вже сміються в Івана під лобом та переказують, що вони бачили.

Лазар тоді приходив у лють і кричав на Івана:

— Не дивися на мене! Забери свої очі, чуєш бо видеру з лоба!..

Але очі верталися, лазили по обличчі, по шиї, грудях і, злегка лоскочучи вертіли дірки углиб. Це драгувало, приносило втому. Взагалі було важко. І все докучало. Стіни, горілка, Іван і Каленик. Немов легше було в першій тюрмі. Легше носити цебер, замітати подвір'я, тягати воду. Там було сонце, рух, люди. Про нову роботу Лазар не думав удень, зате по ночах чув під рукою то м'яжку шию, то теплі коси. Злітали до нього десь з темряви очі — карі, сірі й голубі, а з них розпучливим криком кричали смерть і життя. Розцвітались, як квіти, гарні слова і мов будяки з пилом — прокльони. З'являлось все, все, що лишалось йому на спомин, всі подарунки смерті, які прилипли до нього і жили в ньому своїм окремим, таємним життям. І це будило знеохоту і втому.

Його одривали од снів. Він мусів іти по нові подарунки, хоч старі не забулись і не давали спокою. Лазар бурчав, насилу підводив обважнілеє тіло і одягавсь. А після того знов нудний день, п'яний туман, коверзування. Так минали дні і ночі.

А ночі все ж були кращі.

Одної ночі прийшов до нього той, що залишив на спомин великі очі. Сів на постелі край ліжка, там коло ніг, і межі ними почалась розмова.

В і н . За що ти мене вбив?

Л а з а р . Хіба я знаю? Звеліли.

В і н . Неправда. Хіба можна звеліти комусь забити, коли він сам не схоче. Признавайся ти вбив за гроші?

Л а з а р . Я ще раніш зарізавав п'ять душ.

В і н . Ти не крути. На що зарізавав?

Л а з а р . Вони кричали... Мені страшно стало... боявся, прибіжать люди і зловлять.

В і н . Ну, далі.

Л а з а р . І сам не знаю, як це зробив. Я не хотів... не мав на думці.

В і н . От бачиш. Ти не хотів. Ти з переляку взяв гріх на душу й за це прийняв кару й покуту. Ти захищався. Ну, а тепер? За що ти губиш людей? Чи за горілку? За гроші? Що вони винні тобі?

Л а з а р . Не дивися на мене! Забери очі... чуєш ти! чуєш!

В і н . Ні, буду дивитись на тебе. Приліплю очі на твої груди і буду крутити ними, аж поки не влізуть у серце. Бо ти ще кращий за тих, що тебе спокусили і що звеліли вбивати... Ти темний, ти невидючий, ти може з нужди йшов на погане, а вони книги читають, у них достатки...

Л а з а р . Ти думаєш — легко мені? Втопився я дуже... душею й тілом. І ссе мене щось коло серця... Не дивися ж на мене... забери очі... чуєш, що кажу: забери очі...

Але той не забрав; одділилися очі, страшні, великі, з яких кричали смерть і життя, поплили в повітрі і тихо сіли йому на груди. І Лазар чув, як крутились на однім місці та вважали в груди все глибше, глибше...

Прокинувся Лазар з важкою головою. Було дуже нудно і світ не милий. Так було тісно, сіро і душно в камері, а тіло стало лінивим, млявим. Не хотілось навіть горілки, але він пив. Горілка сьогодні була гірка, смердюча й не мала сили — не брала. Тоді Лазар почав кричати й коверзувати, знуцатись з Івана, мучить

Каленика. Почув потребу, щоб хата сповнилась криком гамором, рухом, щоб стіни двигтіли, вікна бряжчали і все тріщало. Трошив посуду, грюкав у двері і в стіл кулаком. Не прогнав тиші. Вона дивилась на нього з високої стелі, зо всіх кутків і вищиряла зуби. Перемогла.

Лазар замовк, поклався на ліжко, заплющив очі і став чекати. Чи не прийде до нього той, що був уночі. Але той не прийшов. Лазар встав з ліжка. Плентався важкими ногами по хаті, натикався на стіни, прихилився до холодного муру, щось думав і, скрививши обличчя, говорив вголос: „сволоч“ Знову ходив, знову снував думки, як павутиння, і крізь зуби шипів на когось: „сволоч!“

Стискав кулаки.

Вночі до нього знову прийшло. Правда, не той, що сподівався, а та перша, з русявим волоссям. Сіла в ногах і зараз спитала:

„За що ти вбив?“

Лазар не знав. Не мав що їй казати, а хтів, щоб вона говорила, все розказала, все пояснила. Коли він хоче — добре! Тоді тим голосом, що жив у нього в вухах, вона розповіла, що в неї лишилась старенька мати і тепер плаче. Що їй не хотілось вмирати, а він забив її лише через те, що йому заплатили. За гроші. Невже так було треба тих грошей? Дали вони спокій, принесли щастя, веселість, здоров'я? Позбавить життя людину і за те мати тюрму, горілку і гріх? Чи йому краще тепер, ніж перше?.. Вона говорила, а тонкі волосинки світилися в неї над лобом, як золоті.

Лазар хотів, щоб вона ще щось сказала, про що він знав, та сам не смів сказати, а бліде, як хмаринка, дівча немов вгадало його бажання:

— „А все ж ти кращий за тих, що звеліли вбивати бо не сокира рубає, а той, хто її держить“...

Щось ворухнулось у Лазаря в серці. Радість чи жаль? до неї? до себе?

Тепер він хотів тільки знати, що вона крикнула тоді, перед смертю.

Але дівча тихо всміхнулось і з докором сказало:

— „Чому не слухав?“

Іван і Каленик покляли, що Лазар, мабуть, перепився. Це вони вивели з того, що він якось чудно поведивсь. Став невеселий тихий, і все щось дума. Ходить по хаті і раптом, ні з того, ні з сього, простягне руку, огляне долоні, пальці й сховає в кишені. Потім знов ходить, зирне, чи не стежать, виймає руку, огляне уважно і зараз ховає. Що він там бачив?

Ця нова звичка особливо була їм помітна, коли грав у карти. Часом серед гри він кидав карти на стіл, так що вони бачили, яка у нього масть, і ховав руки під стіл. Коли ж йому здавалось, що Іван або Каленик скидали оком на його руки, він кидав грати, засував руки в рукава або ховав позад себе і, сердитий, розлючений виганяв їх з хати.

Тепер Лазар їв мало. Каленик розказував Іванові, що Лазар боїться хліба. Раз підглядив, як Лазар простяг руку до хліба і враз одсмикнув. „Бо він святий“, сказав на голос. Ха - ха! бо він святий! Хо - хо! І обидва сміялись.

Вже кілька днів по Лазаря не приходив жандар. Та кожен раз, лягаючи спати, Лазар думав про нього і сподівався. Хто посилає жандаря? Смотритель? Ні, він сам — як Лазар, він теж сокира в чужій руці. Хто ж посилає? Які ті люди. Один чи багато? Він хотів би побачить людей, од яких він навіть кращий.

Людей, що тільки сонця їм стидно, бо кінчають роботу, поки не встане. Але де їх побачиш — і хто їх покаже? Хто їх вгадає?.. Його немічна думка билась, як муха об шибку й знесилена падала вниз. Зате в середині в нього росло щось, як тісто у діжці, бродило, немов опара. Йому робилось душно од думок, не ставало повітря для грудей. Він залазив на стіл і одчиняв вікно,

хоч цього не дозволяли. До нього з - за ґрат влітали вогкість і тиша, а око жадливо ловило все, що могло. Там було вільно й спокійно. Там були високі, чорні дерева, а між ними синіло небо, як глибокі блакитні озера, ущерть повні води в яких плавали зорі, як золоті рибки. Понад землею тривожно спала важка та чорна хмара й здригалась од легкої блискавки. А далі, на вогкій землі, світилися червоні вікна і скрізь був спокій.

Тільки Лазар не мав спокою, бо зараз з'являвся Каленик, щоб зачинити вікно. Щоб хто не побачив Лазаря часом.

Ось як! Його ховають. І навіть сором показати його. Які ж ті люди?

— Лазар, вставай!

То йому снилось; слова повзли по тілі як гусінь. Хотілося скинути гусінь і не ставало сили. А вона лізла по ньому, бридка, волохата, лоскотала плече.

— Лазар, вставай!

Лазар розплющив очі — над ним схилився жандар. Лазар підвівся, спустив з ліжка ноги.

Посидів хвилину, покліпав очима до світла і знов ліг на ліжко.

— Ну!

— Я не піду.

Ха - ха! Це було забавно! він не піде! Жандар сміявся, і бряжчала враз з сміхом жандарова шабля.

— Ну, не дурій, Лазар, пора!

Але Лазар не думав дуріти. Похмуро й уперто він кинув знову:

— Я не піду.

В голосі була така рішучість, що жандар уже розсердився.

Він не піде! Коли начальство чекає! Коли все вже готове! Та що він дума собі, — нарешті? Хто він такий?

Великий пан, старший начальник? Ще розмовляй з ним, з якимсь мерзенним катом! Вставай, говорять!

І Лазар встав, але так швидко, що жандар аж відскочив. Відскочив і побачив нове обличчя, скривлене гнівом, два вовчі ока, голі широкі груди, покриті волоссям і кулаки. І все те лізло на нього, пашіло жаром, хрипіло.

— Ти кращий за мене? кращий? ти сам не вішав? Сволоч!

Велике тіло хиталось на босих ногах та викидало, як із безодні, лють.

— Покажи руки: чисті? Я тільки кат? На що ж ви годите катові, сволоч!

І перше, аніж отямився жандар, Лазар схопив м'який фотель і кинув долі. Крякнув фотель і розсівся на всі чотири ноги.

— На ж тобі, на!.. забирай своє...

— Він п'яний! — гукнув жандар, — зв'яжуть його зараз!

Не легко було зв'язати. Лазар кидавсь по хаті, великий, сильний, немов сердитий ведмідь з вилами в грудях, і нищив все, що попадало в руки: стягав килимки, мотлошив, рвав, кидав під ноги.

— На тобі... на... бери!..

Здавалось, не люди його гнівили, а все, чим прибрана хата.

Знявсь у хаті пил, як хмара, тріск, стогін і метушня.

На його напали, а він боровся і не давався.

Проте в'язали й били.

Приходив смотритель, лаявсь та умовляв. Як можна? Йому так годять, так доглядають. Хто з арештантів має такі вигоди? Не треба багато пити горілки, бо от що з того виходить...

Зв'язали Лазар лежав серед руїни. Він важко дихав, втомлений бійкою, а в середині в нього тремтіла зла радість, що сьогодні страти не буде і що від нього ката, залежать ті невідомі, що мають силу вбивати.

Потім, надалі, Лазар скорився. Затих і вже не спечався, коли будили по ночах. Ішов на роботу байдужий, як ремісник, але в очах у нього з'явилось знову щось скрите і запечатане.

Тепер він більше мовчав, покинув коверзування, був тихий слухняний.

Каленик з Іваном не могли нахвалитися ним. Навіть стежили менше.

Вони покляли, що з того часу, як ката провчили, він краще збагнув силу начальства, бо найчастіше розмовляв з ними тільки про старших. Ну, от смотритель або жандар — вони ж не сами, а хтось є над ними. Так. А у тих старших є знову начальство. А там знову є хтось, хто каже: хай буде — і так усі роблять, як каже він...

Той „він“, далекий, таємний, про якого ані Іван, ані Каленик не могли до ладу розказати, найбільше цікавив Лазаря. То „він“ скаже: забий — і становлять стовп, ведуть до нього людину, жандар приходить по Лазаря, а Лазар накладає на шию мотузку. Немов паук гладкий, окатий, сидить в павутині й стежить, чи не літає муха. У темній, тісній голові ката, де думки перше були такими, як спутані нитки, тепер вони звивались в тугий клубок. Йому здавалось, що зло сидить в одному місці, простягла звідти руки на всі боки і все ворушить. Що коли бо так підійти, узяти в пригорщу зло і здушити, всі б руки спустились безсилі і перестав би будити його по ночах жандар.

Тепер уже Лазар думав про нього. Хто він? Який? І де шукати? Йому уявлялось, що він такий, наче смотритель „морда“: груба, безвуса пика, маленькі жорстокі очі. Лазарь підходить олизько до нього, до самої пики і каже: ти зло? — і бац - бац! по щоках. Ти лихо? Ти кривда і знову — бац - бац!.. Ти розливаєш кров?

Потім він би його повісив. Не так, як других, ні, без запинала. Щоб видко було обличчя і всі на ньому

муки, щоб корчився довго, без краю, щоб тіпали плечі,
зчорніло лице і вилізли з ямок неситі очі.

Він знає, як це зробити: його навчили:

І перший раз після, утоми і знеохоти, після огиди
до своєї роботи — уперше почув він смак душогубства.
Почув ненависть в серці і розкіш муки.

1907 Чернігів

ЯК МИ ЇЗДИЛИ ДО КРИНИЦІ

Чи пригадуєте собі, панно Юлю, і ви, панно Галю,
як ми, кожний зокрема, або всі разом, під проводом
„пана“, ходили до барометра, що висів на стінці коло
вмивальника, і намагалися витрясти з нього погоду?
Барометр уперто показував „дощ“, хоч в той день не
капало навіть і сонце блищало часом крізь хмари. Ми
дуже гнівались. Старий, непотрібний, струмент, він і на
крихітку не хоче посунутись на сухеньке, хоч нам дуже
потрібна година. Ах, як досадно, що від тої тоненької
стрілки залежить, де й як ми стрінемо під десяту п'ят-
ницю ніч: звичайно, прозаїчно, на ліжку, чи серед
співу, людей і вогнищ на ярмарку у Криниці!

Їхать - не їхать. Їхать - не їхать. За годину відходить
поїзд. Коли їхать — пора збиратись. Хотілось підійти
до струмента і зігнати на ньому злість, хоч вина його
лиш у тому, що він об'єктивний. Дві перспективи ва-
гались: а) холодна ніч, дощ заливає вогні, одежа мокра...
брр! б) цікаве свято, народня містерія, якої ніколи не
бачив — і хто знає — чи вдруге побачу.

На щастя — в кожній людині є трошки авантюриста.
А може?

— Їхать! Їхать!

Сказала панна Юля. Сказала панна Галя. Застукали
двері і каблучки по помості, забігали слуги, заторох-
тіли колеса. В одну хвилину.

Сидимо у вагоні. Звичайно, коли дощ буде, то там,
де лишився барометр, а не в Криниці. У вікна дивиться

степ, і все спливає, як безконечне море. Куди ж властиво ми ідемо?

Ах, там будуть гори, високі і прехороші гори...

Приємно послухати казку про гори, коли мчиш так степом, рівним, наче долоня, і нічого більше перед собою не бачиш.

Там будуть ліси — густі, великі ліси...

Де ж вони візьмуться тут серед степу, де люди насадили гайків, хіба на те тільки, щоб мали де жити граки?

Ми зліземо на роз'їзді, а звідти верстви чотири, не більше, так що підемо пішки. Панна Юля чудесно знає дорогу...

Ну, що ж...

Кошик з шинкою й хлібом будемо нести по черзі. Але мені, прихильникові рівноправності полів, все таки жалко вгадати лицарський дух, і в душі присягаюся нишком, що сам понесу кошик. Погано тільки, що в другій руці доведеться нести калоші, бо здається, дощу таки не буде. Тоді мені починає здаватись, що рівноправність все таки краща.

Тимчасом ми ідемо й ідемо, а сонце котиться вниз і розганяє хмари. Вже вони залягли на виднокрузі, як розбійники по ровах — і не знаєш, що буде далі, як сонце щезне.

Машина свистить, і ми товпимось до вікна. Це наш роз'їзд, треба вилазити. Навкруги поле, розрізане шляхом і столітніми деревами. Де ж гори? Ах, боже, чого я турбуюсь, панна Юля вже знає до них дорогу... отут десь... повинна бути... десь недалеко... Блукаєм поміж дерева, широким шляхом, взад і вперед. Отут десь... десь завернути... повинна ж бути дорога...

Я несу кошик, поки що, звісно й поки що ступаю в калошах. Минає так щось з півгодини. Могли б же бути на півдорозі. На наше щастя, щось торохтить. Візок міцний, коник кругленький, дядько статечний, як на загад. Він може завести в Криницю. Ми щиро дякуємо: не варто трудитись, підемо пішки... тут тільки

чотири верстви... дорога повинна бути отут десь... десь недалеко...

Але дядько, хоч і тутешній, нічого певно не знає, бо уперся, що до Криниці найменше десять верстов. Ми іронічно хитаємо головами, і щоб зламати, нарешті, упертість дядька найбільш педагогічним способом, способом очевидності, наймаємо підводу. В душі я нишком радію, що конфлікт між рівноправністю полів і лицарськими обов'язками розв'язався для мене щасливо, і пакую в підводу кошик і калоші. В мент маленький візок виповняється тілами вздовж і впоперек, при чім мужчини викидають ноги за полудрабки, не через те, щоб їм було тісно, а так, з властивої мужчинами фантазії.

Візок починає трусити, коняка біжить і якимось зразу знаходить потрібну дорогу.

Тепер ми ідемо пшеничним полем. Хмари залягли на крайнебі, як розбійники по ровах, але ми дивимось не на них, а на блакитне. Нам дуже весело. Хто каже, що буде дощ? Це той песиміст барометр тримав нас усе у тривозі, але він вже од нас далеко. В хлібах ховаються села, близькі й далекі; одні ми бачимо, про другі догадуємось по різях коноплі, чорних, як запаска в старій баби, по картоплях. Ранні гречки біліють, як клапті снігу, пізні — тільки вилазять, і на листочках в них мокра земля, яку вони ледве пробили. Подиха холодок. В одно плече мені тепло, його гріє дядькова спина. Така близькість до народу піддає мені гадку покористуватись нею, але поки я роздумую, з чого почати розмову, дядько почав. Яка тепер Дума? — Панська. — То слава богу. — Чому? — Не буде дбати про саму тільки голоту. — Охо! Хитрий чи „заспокоєний“? Звідки решпект до пана? З дальшої бесіди впливає правда. Оця кругленька конячка ще має двох подруг, не менше ситих, бо паші стане не тільки коням, а й коровам, телятам, овечкам. Хвалити бога — повна обора. До того є щось там поля десяти з тридцять. От Дума й має чого глядіти, щоб

було ціле. До першої вибрали „развратного“ члена, от тепер і сидить у тюрмі...

Я почав міркувати: коли б він знав, що я так само „развратний“, завів би він мене на ярмарок, чи кудись інше?

Признаюсь, мені більше хотілось на ярмарок. Розмова урвалася. Стало холодніше. Дядькова спина не гріє вже мого плеча.

Озираюсь. Де ж гори? Я хочу побачити обіцяні гори? Та їх немає, скрізь рівно. Тоді мені приходить до голови думка, що я міг би сам поставити гори. Я міг би покористуватись, наприклад хмарами, як матеріалом. Починаю будувати скелі, високі хребти, шпилі у снігах і чорні провалля. Виходить гарно. Я міг би, врешті, створити під ними й людей, увесь ярмарок, але під руками нема нічого, довелося б все брати з себе самого, а це матеріял негодящий.

На стрічу нам попадаються хури, наладовані діжечками, горшками, жінками, скринями й іншим домашнім скарбом. Ззаду упирається на мотузці корова, а спереду суворий мужик заніс над кіньми батіг. Це ярмаркова проза спішить на ніч додому. Все поетичне лишилось на місці. Тим краще. Значить, ми будемо у вибраному товаристві.

Тимчасом, коли я так тішуся, жіноча рука торкає мене, і палець показує вниз. Дивлюсь спочатку на палець: потому в долину і ледве стримуюсь, щоб не скрикнути, ах! І перше, що почуваю — досада, на що турбував хмари, які справді облягались вже спати.

Внизу під нами глибока, зелена долина, кругла, наче макітра, з крутими, м'якими од кучерів лісу, стінами. Де - не - де, по кутках, стоять ясні безлісні гори, наче копиці зеленого сіна — і вся ця краса, несподівана й пишна, сміється щастям просто в лице. Ще за хвилину нічого не було видно — і от: „сезам, одчинись!“

Денце макітри облипли мухи, наче насіли на щось солодке. То чорнів ярмарок.

Поки ми спускались в долину, червоне сонце котилось краєм макітри, і хмари зовсім поснули.

Внизу гуде. Між ряднаних наметів і яток пруть валом люди, коні й поліцейські. Тут треба берегти ноги. Нас мало обходить увесь цей гвалт. Краще напитись чаю. Ще маємо час. Заходимо в перший намет — на столах польові квітки. Прегарні букети. Це дуже мило. Сядьмо отут, у кутку, під полотняними стінами, що дихають, неначе груди. Ми скоро одрізняємо хазяїв од гостей. В кутку, між самоварів й посуду, кречче старенька баба — це певно хазяйка. Між нею й гостями все біга бліде і босе дівча. Хазяїна ми пізнаємо по тому, що серед радісних криків він переходить з рук в руки, з усіма цілується і випиває. Язик ще нічого, а ноги зовсім погані. Якийсь вродливий парубок помагає нам дістати зелений, наче з помпейського музею, самовар і такі легкі ложечки, що будуть плавати у чаю. Скоро хазяїн попадає до нас, і хоч ми горілки не п'ємо, зате готова приємна розмова, і ми зав'язуєм вузлик нашої знайомости. Кількома фразами він вводить нас в курс свого життя, і ми вже знаємо, хто він, звідки, який, що має і ще інші цікаві деталі.

Нам треба коней на ранок? Добре. Його син звощик. І кличе вродливого парубка. Той до послуг, дуже талантний, але сам везти не може і обіцяє знайти підводу. Я помічаю, що на моїх дам він робить вражіння. Ну, добре. Властиво, ми могли б вже покинути намет. На порозі вислухуєм ще трохи стогнання самої хазяйки — і тепер певні, що наша знайомість з наметом міцна: ми посіяли в людях свій образ, нехай тільки тепер росте...

Хоч ми й засапались, але з гори усе видніше. Тепер ми бачимо в центрі, на самому дні чаші, — маленьку капличку. Чорний дерев'яний зруб тихо сяє рожевим світлом крізь одчинені двері. Там, над криницею, попи увесь час співають або гугнявлять темні слова, і тонкі високі свічки тануть у теплій та густій атмосфері.

Чорне озеро ярмарку вливається струмочком в каплицю; одні йдуть другі виходять. Це та знаменита криниця, до якої з'їздяться люди з далеких сіл навіть і стають табором в ніч під десяту п'ятницю. Я думаю про тих мудрих людей, що ставлять церкви, монастирі й каплиці в найкращих, диких місцях: вони знають, що роблять, — вони промовляють не стільки до нас, як до живих в нас пращурів наших, що віками справляли священні грища по гаях і дібровах та палили там жертви.

Смеркає. В нас горить нетерплячка: коли ж почнеться? В долині полотняні намети налились жовтявим світлом, по ятках заблищали вогні, і чорна маса людей почала танути і розтікаться. Ми бачимо або ловимо вухом, як люди цілими гуртами розлазяться по горах і по долинах, по всіх затишках і закамарках. Щось десь тріщить, ламається, гупають чоботи, чується шепіт, дихання, присутність теплого тіла і в чаші, сповненій мороком, наче тривожно калатає велике серце.

Он показався димок, десь блиснув вогонь. Ми жадібно стежимо за кожним новим. Ось там знову дим в'ється, а онде виткнулись з темряви яснозелені галузки, і кожний листочок можна б перелічити. По чорній землі скрізь розцвітають, як маки, вогняні квітки. Скоро уся долина і гори блищать вогнями і разом з димом з землі здіймається вгору і пісня. Не правда ж, є наче щось спільне між вогнями і співом? Як окремі вогні вгорі зміщали свій дим, так і окремі хори, як полумінь сильні й яскраві, зіллялись в нестройну хвилю, в мозаїку звуків. Є в цьому якась дика принадність. Щось воно будить. Я сам хочу співати, своє щось, окреме, аби співати. Розкласти священний вогонь і видобути з грудей дримаючий предківський голос. Ми навіть робим подібну спробу, але нам не вдається. Сидимо під кущем і тремтимо злегка од зворушення й холоду. Зовсім стемніло. Вогні й співи стали яркіші, видно, як полумінь лиже чорне повітря, чути, як його крає гострий жіночий голос. Нема спокою глибокій чаші, вона наче

пекельний казан, де киплять разом вогні і співи, де сплітається тісно в любовних чарах голос двох полів на честь богині кохання. І це п'янить. Тільки капличка лагідно сяє рожевим світлом на мочарі, мов неземне щось і віковічне.

Ах, ах! яка досада, що цей рік, на перекір звичаям не світять свічок на волячих рогах! Мої дами чуються винні передо мною. Але я прошу не турбуватись, бо що до мене, то легко можу собі зарадить. Ось зараз збираю волів, одних розставляю по горах, других лишаю лежати в долині і ліплю на роги усім свічки. Моя фантазія дозволить на таку розкіш. Тепер вже готово, свічки падають, як зорі, картина справді розкішна!

Чи не пора нам спуститись в долину?

По дорозі нас вабить кожний гурточок, кожне багаття. Несподівано натикаємось на ряд ясних облич або на баб, з головою завинених у білі рядна, що рядками сидять, наче пухнаті гаги на скелях північних. До нас говорять, прохають сідати — і голос здається теплим, немов зогрітим біля вогню. Але ми не спиняємось, нам хочеться більше побачити, більше почути. В одному місці хором співають, а в другім не клеїться. Онде співає дівчина в синім — наче волошка, руки великі, червоні і неодмиті. Співає сама. Старанно і сумлінно витягує голос, важко, у поті чола працюють груди і робить горло. Ні одна нота не пропадає. Так вона певно копає в городі, поле картоплю або сапує. Все по-хазяйськи. В другому місці картина: баба і дівка сидять під рядном, між ними свічка. Світиться профіль старої воском, а молоді — листком троянди. Тло чорне. Наче каменя. Нижче — якісь клунки чи лантухи з хлібом. То знов баби у білих ряднах здрімнули долі під співи.

Ще далі — хори, сидячі й стоячі. Кожне село дало свій хор — і границя між двома хорами на три ступені — міцна границя. Тут уже тісно. Безперестанку чий небудь лікоть одпихає тебе назад або хтось ззаду кладе на

плечі руки. Як кому вигідніше. Так чудно, коли в одно ухо влітає весела пісня, а в друге — сумна. Ловиш на мент чиєсь обличчя, профіль, ніс або очі, а ніч все те стирає, як губка крейду. Чуєш тільки людське дихання та ще щось чудне: немов шелестять миші.

В долині — каша. Вози, худоба й люди збиралися в кучу, од якої йде пара і пахне потом і лайнаком. Баби у ряднах обляглись рядом з волами, щоб було тепліше. Усе біліє і все сопе, і тим, натикаючись на білі купи, не знаємо — в кого прохаємо пробачення. По возах дядьки гудуть свої пісні густо, немов джмелі. Ми забираємо вище, де хоч можна ходити, але тут темно, аж чорно. І тут мені сталась пригода. Лечу стрімголов кудись униз, і тільки тоді мені краще, коли врешті лежу. Намацую шапку і зводжусь. Ну, добре. Ми, здається, хотіли побачити капличку?

По дорозі нас знов вражає той чудний звук: щось шелестить, — уперто, одноманітно, і всі хори не можуть того покрити.

Над мочаром знявся туман, і ясна капличка пливе на ньому, як корабель. На помості я помічаю, що щось мої ноги... якась дизгармонія в них: одна ступає тихо, а друга стука. Обмацую ноги — ну так і є, згубив калошу. І я страждаю не стільки фізично, як естетично. Чи не скинути другу? Але око моє вже впало на чорні обличчя святих, а поруч з ними не менше чорні — мужичі — і потіха готова: коли одні стільки прийняли муки за християнство, а другі од християнства, то що значить у порівнянні мої страждання, тим паче, що таки краще, коли тепло хоч в одну ногу, ніж зимно в обидві.

Капличка така проста, що можна її розкласти на два-три елементи. Чорна вода у зрубі, в якій купають блиск свій воскові свічі, святі, що пахнуть олійною фарбою, липкий чорний поміст, а на ньому босі червоні ноги з розчепіреними десятима пальцями.

Здалеку — краще.

По середині ярмарку народ тече, як в берегах річка.

Знов шелестить. Що ж це таке? Додивляюся — і врешті знаходжу: лузають насіння! Сотні ротів, цілі армії білих зубів безперестанку роблять: хрум - хрум... і вкривають лушпинням землю. Хрум - хрум... хресь - хресь.. Лунають хори, дзвенить аж в грудях якийсь окремий голос, бухає бубон — а навколо чуєш — хрум - хрум.. хресь - хресь... наче сама вічність гризе. Купуєм насіння й самі завзято лузаєм.

А тут, знаєте, гарно. Полотняні намети, налиті світлом, рожево - прозорі, наче живі, гудуть народом. По ятках усякий крам, і ті, що підходять до нього, спереду сяють, а ззаду чорні. А саме найкраще — то лимонад: скляний великий кухоль, а в ньому палає цілий Везувій. Подумати тільки: вода, трошечки цукру, манійки і замість рефлектора — свічка в відрі — а скільки ефекту!

Ідемо далі поміж ятки. Багатші з нас купують плахти і рушники, бідніших кортить теж щось набути. Ми вибираєм собі по солодкій коняці — і платимо разом аж дві копійки. Коли мати хорошу уяву, то коні можуть бути чудесні. Вони зроблені були... Ні, краще ніколи не роздивлятися, з чого зроблено те, що нам до вподоби.

Тріщать далекі вогні, розсипаються іскри, дим і співи, як хмари пливуть горою. Хрумить насіння. Між народом походжають інгуші або поліцейська шинеля. Чутно різкий свисток. Якийсь гурт молоді ходить між яток і співає. Тут тісно, його штовхають і розбивають — йому байдуже: дійде до краю, поверне і знову співає. Таким робом, окрім сидячих і стоячих, є ще й ходячі хори. Серед вулиці — танці. Круг них парубки, як частокіл. Долі — жовтий ліхтар і обличчя, осяяні знизу. Як тільки ми стали, я зараз чую на своїх плечах чуже мені тіло, а коло вуха тепле дихання. Два парубки — я їх помітив, як вони зараз пили лимонад — розпихають народ і входять в круг. Загупав бубон, запхикала скрипка — і парубки зараз пустили тулуб і голови в стовбур. Тільки ноги працюють. Рівно і точно б'ють ноги в землю, але голову це не обходить ні кришки — вона так само

байдужна й холодна. Часом посунеться тулуб, так що замість обличчя потилицю видно, ноги все одбивають сильно той самий такт, одлічують точно, немов годинник хвилини. Народ захоплений танцем і все звужує коло, так що танцюри мов у криниці. Стогне під ними земля, каблуки вибили ямки, і пил заслоняє світло ліхтарні, Я теж захоплююсь танцем все більше і більше. Чудові робітники! Яка в них сила! Коли б я займався сільським хазяйством, я б зараз найняв їх, ну, хоч на гарман. Заглядаю до кола, чи є яка переміна? Нема. Так само холодні й байдужні до того, що роблять ноги. Я маю доволі часу і починаю розв'язувати довге, складне завдання — скільки кіп могли б змолотити ті ноги за день. Результат надзвичайний! Тоді я знову зазираю до кола: чи є переміна? Нема. Ноги, немов металеві пружини, безупинно і рівно стукають в землю. Парубки трохи збіліли, але цілковито втратили інтерес до своїх ніг. Тоді мене за них починають боліти ноги. Я готов крикнути музиці: годі! Я більше не встою на місці. Але на мене ніхто не зважає, гупає бубон, пхикає скрипка, і ноги молотять землю. Я обливаюсь потом. Так нарешті... Парубки розпихають народ, підходять до ятки, п'ють лимонад і вертають на місце. Музика заграла, і ноги затупали знову. Мені робиться страшно. А що, як після цього вони втретє нап'ються лимонаду і почнуть танці? Я одходжу од кола.

Вже пізно, друга година. Небо чорне, високе, в долині холод. Вогні наче пригасли, в'ються тільки сині дими, по деяких горах замовкли хори. Долі, де сонне царство з возів, волів і баб у ряднах — храп і сопіння і важкий дух. Намети ще світяться. Ми заходимо погрітись у свій.

Деякі лампи погасли. Біля дверей при свічці дримає й стогне крізь сон хазяйка, над самоваром світиться прозоре обличчя наймички. Гостей сливе нема. Тільки хазяйський син з кимсь розмовляє в кутку, і гарні очі його здалеку грають. Побачивши нас, він зараз до

нас підходить. Він хоче нас трошки розважити розмовою і підсідає. Баришні потюпились? Може ми змерзли? Хочемо чаю? Ні, він річуше має до нас симпатію, що видно з його обличчя, і хоч він трохи на підпитку, але це не скільки не вадить, а помагає навіть взяти одразу теплий, сердечний тон. Він радить дамам спочити, заснути. Він так нахиляється до мене, повний ймовіри, і потишає, що йому добре живеться на світі. Просто сказати — таки нічого. Має два фаєтони і четверо коней. Звощик на три повіти. Сьогодні тут, а завтра там. Схоче їхати — їде, не схоче — наймит за нього в дорозі, а він має іншу роботу. За неї бере на місяць дві дцять вісім рублів. — Яка ж то робота? — Так... служба така собі... Він таємничо всміхається, мнеться але видно, що його кортить. Ну що тут довго: він тайний агент. Служить в поліції... Це „тайний агент“ б'є йому в голову наче горілка, він стає важним, гугнявить, розсовує ноги і руки, займає більше місця на лаві. — Ото! скажіть на милість! як же він робить свою роботу?

Тепер, коли нам стало відомо, що він „особа“, одвертість з нього аж пре. Він добре знає свою роботу... З жидами він жид, бо знає жидівську мову, з мужиками — мужик. Встряне в компанію, скрізь своя людина — вже знає, хто чим займається, хто про що думає, хто чого хоче. — Чого ж хоче мужик?

Він нахиляє лице до мене так, що я чую горілчаний дух, ставить очі у стовбур і аж співає.

— Зе — мель — ки - и!..

Опріч того, „він“ проти правительства. Просто не навидить. Навіть... Тут він починає хіхикати сгиа, гойдається з боку на бік, сміх його душить і не дає говорити. Нарешті видушує з себе: дів - ча - та... ха - ха! навіть дівчата... проміж собою... про політику гомонять... Хі - хі - ха - ха!...

Але все те пусте. От недавно він мав одно діло. Серйозне. Екс - про - прі - я - ція. Може чули? Пристав до

компанії. Сім хлопців, молоді ще, несміливі. Самі нічого не можуть зробити, боятися. Вже що він намучився з ними, поки підмовив. Він сміливий, жвавий вогонь, — може ми самі це помічаємо — йому й повірили, за ним пішли. Пішли грабувати пошту, а поліція знала про все і всіх накрила, наче курчат. — Усіх накрила? — Усіх накрила. Ловко!.. З того часу йому набавили десять карбованців у місяць, а перше він брав лише вісімнадцять...

Він страшенно гордий своїми вчинками, випинає груди, хрустить пальцями: гарні очі його дивляться гостро й нахабно й шукають нашого співчуття.

Він ще довго й охоче ділиться з нами подробицями свого ремесла.

В сусіднім наметі крики і суперечки.

— Це наші гуляють... Стражники і інгуші... — мотає він голову у бік намету, і радісна, добра усмішка осяває його обличчя.

Нам цього всього вже доволі. Тут немає чим дихать, спішимо на свіже повітря.

На дворі різкий, передранішній холод. Збита купа людей і худоби густіше укрила землю і сопе і хропить на всякі тони. Над нею легенька пара. Десь здалеку чути втомлену пісню. Поміж чорних, закритих яток ліниво бродять окремі гурточки та пари, і милі прилюдно гріють за карсетками в милих заклакці руки. Над краями чорної ями зеленіє вже небо, дим од погаслих вогнів стелеться од гори до гори синіми смугами.

Чаша, що процвітала вночі, як пишна квітка, під ранок зів'яла й зчорніла.

Пора рушати додому.

1908 Чернігів.

ПОДАРУНОК НА ІМЕНІНИ

Карпо Петрович Зайчик, окологочний надзиратель, вернувся нарешті з служби додому. Фу - ти! ну - ти!.. Він був голоден і злий. Скрипів чобітьми, гримав дверима. Базарні лайки й гармидер участка ще клекотіли у ньому, сердито ворушили губи і квадратове лице, налили кров'ю кулак, ще важчий од грубого перстня. Вийшов у світлицю, лягнув по офіцерськи лякерованим чоботом в чобіт і з досадою кинув картуз на вікно. Але од того руху підскочив на лутці жінчин беззубий гребінь і легкий, збитий жмуток брудного волосся вчепився до рукава.

— Фу - ти! Бардачні звички!..

Сухий гарячий, весь в поросі день вже гас за вікном. На столі каламутно білили дві порожні тарілки, а перекинута ложка ловила у себе червоний відблиск заходу.

— Сусана!

— Несу обіззався з глибини десь низький осиплий голос.

Карпо Петрович примостився за столом і розцібнув мундир. Йому було душно. Суконний комір тер шию, а китель ще й досі перуть!.. Вони пе - еруть!..

І ледве стримавсь од грубої лайки.

Нетерпляче пощипував хліб і жував, сопучи носом. Лякеровані чоботи дрібно скрипіли під столом.

У дверях з'явилась Сусана. Прикриваючи парюю страви вид, м'який і білий, як з сирового тіста, вона

проплила од порога до столу, мов літня хмара в своїх муслінах по яких лізли урозтіч якісь безглузді лапаті ітки.

— Мусіла гріти... все прохололо...

— А ти б не розкидала своєї куделі по всіх кутках...

Сусана зробила великі очі.

— Де?

Карпо Петрович одігнув палець, ткнув ним назад себе, в вікно, й застиг у гніві вирячкуватих очей та червоного кулака.

— Бардачні звички!...

— Це... — цикнула жінка на нього, — там Доря.

Карпо Петрович скося поглянув на щілку в дверях, звідки пробивалося світло, і тепер тільки почув дзвінкий хлоп'ячий голос, який безперестанку співав:

— Сім раз по вісім — п'ятдесят шість... сім раз по вісім — п'ятдесят шість.

Це його заспокоїло зразу. Нахилився над тарілкою і потиху почав сьорбати юшку, обводячи інколи оком світлицю.

В кутку, під образами, блимала мертва лямпадка, з етажерки звисало новеньке гімназичне пальто, довлячи в гудзики гострі червоні білки.

— Хіба завтра неділя? Фу - ти, ну - ти! Як він забув? Завтра ж Дорині іменини...

Сусана, вип'явши зад у великих лапатах квітках, забирала з помосту своє волосся.

Бардачні звички! Згадав! Ну, і була в бурдеї, але тому вони законно звінчались. Хіба з неї не вірна жінка? Раз, правда... Та коли б не вона, коли б не пішла на ніч до полицмайстера, кись би й досі в писарчуках... А тепер — надзиратель. Дорю в гімназії учать, і сама казначейша у них буває...

Кров заливала Сусані шию, і тільки зморшки на шибіліли, як крейдяні. Вона сердито вийшла з кімнати.

Карпо Петрович жував і в задумі м'яко тарабанив пучками в стіл.

— Доря!

Доря став на порозі, сірий і незграбний у своїх довгих аж до підлоги гімназичних штанах, а батько дивився на його ноги, негнучкі й грубі, як у слоненяти.

— Тебе сьогодні питали?

— З географії п'ять.

— А ти часом не того... не бре - бре?

Доря ображено чмихнув і підняв у гору біласті чубки.

— Йй - богу, сам бачив... А козерогові пару вліпили.

— Що це за козеріг?

— Там один в нас... Дорка Сосновський...

— Віцегубернаторський син?

— Ми його добре сьогодні нам'яли. Аж кров носом пішла...

Карпо Петрович почув холодок під мундиром. Такий знайомий і неприємний, з яким завжди стрічав начальство.

— Дор - ка! — крикнув він строго. — Руш мені тільки ще хоч разок — я тобі дам!..

Фу - ти, ну - ти, господи боже... віцегубернаторський син!..

Він підняв палець в важкому перстні і наживав.

Сусана унесла лямпу і присунула страву. Чоловік не дивився на неї, ще скований здивуванням і жахом.

Масна пляма виразно зачорніла при світлі на новенькім сукні мундира.

— Їж... прохолоне... — нагадала йому Сусана.

Він почав їсти хтивно й неохайно, бризкав сосом на скатерть і жв'якав ротом, а на губах у нього, блискучих й червоних, грала легка усмішка. Він був задоволений врешті. Те, що його хлопець звався так само, як і віцегубернаторський син, що вони разом учились, і що Доря зважився бити таке паненя — сповняло його радісним подивом. От хоч би й він, Карпо Петрович. Він носив білі погони й шашку, як офіцер... Його боялись, бо міг зробити людям багато лиха... А, проте, мусів витягатися в струнку та козиряти тому шмарка-

чеві через те тільки, що був сином його начальства. Який був він щасливий, коли йому вдалось одного разу підсадити паничка того у фаєтон, а от його Доря... Хе - хе!..

Сусана тимчасом таємничо щось прикривала в кутку на канапі та тривожно поглядала на двері, за якими бубонів Доря уроки.

— Чого ти смієшся?

Він пошепки розказав їй, що чув од Дорі, і обоє довго осміхалися од себе очима.

— Хе - хе!

— Хі - хі!

— Завтра наш Доря кінчає десятий рік...— мрійно обізвалася Сусана, одкривши зіпсовані зуби, і одігнула ріжок подушки, звідки щось заблищало.

— Покажи, Сузя... що там таке?

Карпо Петрович піднявся з - за столу, похитався на блискучих од лаку чоботях і підійшов до канапи.

— Цс... — писнула слабо Сусана, колихнувши важкими грудьми, і всім м'яким тілом, як тістом, що вилізло з діжки, навалилася на подушку.

— Потому покажу... А ти що йому подаруєш?

Карпо Петрович ляснув у пальці. Фу - ти, ну - ти! Його низьке чоло, що забігало у заросль волосся, як мілке плесо у лози, покрили зморшки. Він одкрив рота і трохи подумав.

— Я...

Але Сусана положливо замахала на нього руками. Ще Доря почує!

Доря їм заважав. Вони хотіли, щоб він швидше йшов спати.

За дверима чулось шелестіння сторінок, ляпання книжкою в стіл і сердито бурчання.

— Чого ти там, Дорик?

Він став на порозі, з чорнилом на лобі й на пальцях і кисло пхинькнув:

— Задачі не можу рішити.

— Фу - ти, ну - ти! От яке горе... А подай но сюди задачу, подивимось, що це за звір.

Карпо Петрович потирав руки, як добродушний ведмідь перед уликом меду.

Відставив далеко книжку і читав наче рапорт.

— Трое купців поділитися мали... Ти уяви собі трое купців, наприклад — наш Сруль, Ицько і Пінька... Здається не трудно... Другий мав грошей два рази більше, ніж перший... Розумієш, як перший, а третій стільки, як ті два разом... Значить, Пінька мав стільки як, Сруль та Ицько. Ну, зрозумів? Це ж дуже просто.

Але Карпо Петрович і сам не вірив, що це так просто. Він плував, кричав на Дорю, тицяв грубим пальцем в задачник, наче хотів роздушити всіх трьох купців, і врешті так впрів, що Дорі неприємно було дивитись на рясні крапельки поту на чолі в батька.

— Ідіотська задача! Чого вас там вчать!

Він з злістю одкинув задачник і піднявся сердитий та збентежений вкрай.

— Як вони мучать бідних дітей!..— обурилась палко Сусана, теж од напруження мокра під хмарою пишних муслінів.

Але Доря раптом блимнув очима, вдарив себе оливцем в лоб і в дві хвилини задовольнив купців.

— Теж арихметик! — напалась на чоловіка Сусана, — не міг розділити кілька рублів...

І обняла щасливим оком сіру фігурку сина, чужу неначе в довгих аж до підлоги штанях.

— „Арихметик“!.. Мовчала б, коли сказати не вмієш! — буркнув сердито Карпо Петрович.— У мене свої задачі... Побула б хоч раз на діжурстві.

Він навіть забув у змішанню ляснуть по - офіцерськи чоботом в чобіт.

Вийняв с штанів великий портсигар, теж офіцерський, зважив його в руці і закурив папіроску.

Зелене світло од лямпки м'яко зливалось з рожевим, що стікало з - під образа у кутку, нові гудзики на гімна-

зичній шинелі горіли, як самоцвіти, а синій дим папіроски хвилював легко у теплім затишку хати. Доря знову бубонів за дверима.

Карпо Петрович зняв з етажерки шинелю і м'яв у долоні сукно.

— Матеріял добрий, здається... і пошив не погано..

Він любовно погладив шинелю і знову повісив на місце.

— Ах, який Доря смішний! Одягся вранці, наклав картуз і став на порозі у моїй спальні. А я була ще в сорочці, тількищо встала, та як крикну з переполоху, що хтось чужий увійшов... Потому ми довго сміялись...

— Скільки взяв Шмуль за картуз?

— Рубль двадцять оддала... Божився, що втратив тридцять копійок.

— Ах, сучий син!.. Більше рубля не треба було давати. Де ж той картуз?

Вона подала йому його, знявши обережно з стіни, де висів образ, а він довго любувався новим сріблом листочків, незрозумілим і таємничим для нього символом мудрости.

Потому їх очі стрілись і засіяли, порозумівшись без слів.

— Хе - хе! Як, шельма, скоро рішив задачу!

— Хі - хі... І з географії п'ять.

Їх ще більше тішило те, що віцегубернаторський син дістав лиш пару.

Доря прийшов сказати добраніч.

Вони лишились самі.

Тоді Карпо Петрович нетерпляче накинувсь на жінку.

— Показуй, що ти купила?

Але Сусана і сама вже виймала з - під подушки дарунок. Опустилась на поміст серед білих хвиль сукні, і під важкими грудьми у неї сухо затріщала пружина.

Він теж з скрипом чобіт присів біля жінки, мало не задихнувшись од солодкого запаху пудри з її лица.

Нарешті бляшаний пароходик вислизнув з рук і по-

плив по помості, поринаючи носом, немов на хвилях; та сповняючи хату гострим дирчанням металу.

— Як ти думаєш, Карпе, Дорик буде радий?

Карпо Петрович не одповів нічого. Він мовчки стежив за пароходом і, коли той зачепився за ніжку стільця, одчепив та пустив далі.

Потому ще раз накрутив.

— Прийми свій хвіст! — нетерпляче гукав на жінку, коли пароходик ткнувся носом в її спідницю.— Розсілась!...

Він навіть лазив за ним по помості.

Сусана сиділа щаслива, одкривши зопсовані зуби, вся в тінях од широкого кола волосся, на дві третини чужого.

Пароходик дирчав.

Врешті Карпо Петрович звівся на ноги. Перевів очі од цяцьки на жінку і призирливо плямкнув губами.

— Ет, чорт зна що...

— Як чорт зна що? — здивувалась Сусана.

— Авжеж. Не пристало йому забавлятися цяцьками.

— Багато ти знаєш поза своїм участком. Ти б подивився, як Доря ще й досі одягає свої ляльки. А він — „чорт знає що“!

Сусана од невдоволення скисла й осіла, як тісто в діжі.

— Цікаво, що ти придумав?

Карпо Петрович раптом засяв. Лице його освітила добра усмішка, і тепло спахнули очі.

— Я йому цяцьки не подарую... Я для нього таке придумав...

Він навіть урочисто підняв палець в важкому перстні.

— Я для нього таке придумав, що... Фу - ти, ну - ти! запам'ятає до смерти. І навіть віцегубернаторський хлопець не зможе того побачить, що я покажу Дорі... Нехай...

— Та не тягни ж бо...

— Нехай має чим згадувати батька. Буде старий — унукам розкаже... От, скаже, був я дитиною ще, а мій покійний батько...

— Карпе! Ну, чому ти не скажеш одразу?

Сусана аж пхинькнула з нетерплячки.

Тоді Карпо Петрович наблизивсь до неї, витяг червону шию, на щось знизив голос до шепотиння.

— Я повезу його завтра дивитись, як будуть вішати.

— Ах, ах! — налякалась Сусана, — як можна дитину...

— „Дитину, дитину“... — перекирився Карпо Петрович.

Власне дитину. Хіба йому не цікаво? Дитина ще краще затамать. Треба щоб, вона мала вражіння, щоб у неї лишилися згадки на ціле життя. А вона думає — як? Гладити по головці та тримати біля спідниці?

Він вже кричав і своїм криком вганяв в м'яке тіло Сусани свій план.

— Ви - хо - ву - вать треба!..

— Ах, ах! — вона зідхала і витріщала очі на чоловіка. — А може й справді! нехай би побачив. Ні, таки справді, нехай би... Чи ще доведеться удруге. Скільки є дітей: і в казначейші, і в поліцмайстра... а ніхто не побачить, лиш Доря...

Вона звикла до думки. Подумати тільки: подивитись, як будуть вішати людину. Вона і сама б хотіла. Ах, Дорка, щасливий...

Забувала про Дорку і всі думки звернула на себе. Йй було гірко. Прожила на світі до тридцятого року, а ні разу не довелось нічого такого побачить. Хіба Карпо коли подумав про неї? Сиди цілий вік у кухні, бабрайся в помях і ніколи тобі ні приємности, ні розваги...

— А кого вішати будуть? — блиснула вона очима. Карпо Петрович завагавсь на хвилину і врешті махнув рукою.

— Ну, добре. Ти знаєш, Сузя, мені не вільно про це говорити. Я тобі скажу, а ти — гляди мені — ша! ані

словечка нікому. Вішаєм жінку, що кинула в губернатора бомбу.

— Ах, ах! Ти її бачив? Молода гарна, ? От би цікаво... Голубчику, Карпе... я б... я б збоку денебудь...

Карпо Петрович замахав з ляку руками.

— Фу - ти, ну - ти! Тільки тебе бракує. Мені і з Доркою трудно...

Сусана надулась. Завжди отак. Про неї не дбають.

Однак її незадоволення скоро погасло в турботах про Дорку. Вони довго радились вдвох з чоловіком, коли будити хлопця, як його одягти, чи пускати до гімназії завтра... Можна б зробити йому свято.

— Само собою! — розвеселився Карпо Петрович, — нехай погуляє!..

Він був у чудеснім настрою. Насвистував зальс, який тепер щодня грали у цирку, і бив чоботом в чобіт, як полковий офіцер.

— За ката певно Яким... — кинула наче про себе Сусана.

— Яким.

— Хто б міг подумати! Виняньчив нашого хлопця... Доря так його любить.

— Розпився, стерво.

Вона все більше переймалася чоловіковим планом. Ну й придумав!

Зелена лампа тепло світилась у хаті, як добре серце у грудях, пароходик дрімив на помості, уткнувшись в канапу. Карпо Петрович з скрипом дригав ногою в такт своїм думкам, а Сусана в тихій мирності хати снувала мрії про кращі часи, коли Карпа нарешті оцінять.

І сповнена радісним почуттям, підійшла стиха до чоловіка та поцілувала в мокре чоло.

— Пора вже спати... завтра треба вставати зарання... Ах, Дорик, щасливий!

— Одчепись, мамо!

Доря не хотів вставати. Витріщав очі, налякані світлом, і падав знов на подушку. Але коли мати почала

душити його в своїх обіймах і з помосту затріщав пароходик — згадав одразу, що це його день. Тоді він раптом вискочив з ліжка, теплий, злотистий, довгий на худих стегнах і присів серед хати над пароходом.

Раптом великі, холодні од умивання руки лягли йому та груди та на ребра і підняли кудись угору, в змішаний запах тютюну і помади, в лоскотання шорсткого волосся, теплих батьківських губ. Злегка обдряпаній твердим холодом гудзиків і погонів, Доря припав з довір'ям до батька, а коли п'яти його знову діткнулись помосту, густий голос прогудів м'яко над ним:

— Одягайся швидше. Зараз поїдем.

Доря підняв на батька очі.

— Поїдуть? Куди?

На рибу може? Тиха річка і босі ноги, якими можна бродить по пісочку... Вудлице — луком і сріблясте мигтіння рибки на волосінню. „Бовть“ — сказала вода, ковтнувши камінчик...

А може поїдуть кудись далеко, далеко... у невідомий город. Будуть їхати, їхати, їхать... Деревя будуть кружитись і тікати назад... Ниви самі підстеляться коням під ноги. Мухи обсядуть блискучі кінські зади, а над головою пищатиме пташка...

Хотів запитати у батька, але його вже не було.

І раптом ранець, повний книжками, все зопсував. А гімназія? А уроки?

— До гімназії нині не підеш, Дорик, — зрозуміла його Сусана.

Він обкрутився на одні ніжці, лягнув себе по стегнах з радісним писком пташати, і знову присів над своїм пароходом.

Але його звідти нагнали.

Одягався поспішно, з почуттям свята й існування, з дріжанням кожної жилки од холоду сорочки й тепла маминих рук, жадний на весь світ, наче горобчик, що все розкриває пащу в гнізді.

Не зацібнутий, з поясом у руці, оббігав весь дім.

Коло ганку куняли звощик і кінь, в кухні пищали котята, в столовій батько допивав чай.

Доря хотів пригорнутись до нього, але не смів. Тільки вдячно обняв очима широку спину і парадні погони.

„Оселедець“! — згадав своє прізвище в клясі, — і до сліз боляче стало за батька, бо то через нього так докучали.

Ранок стояв тихий і теплий, але Дорі звеліли надівати ватну шинелю. Грубий комір підпірав йому шию, а мати, вся ще у білім, схилилась над ним припухлим од сну лицем і лоскотала збитим волоссям, насилу запихаючи гудзики у нові петлі.

— Ну, пора їхать.

Вулиці були безлюдні. І так чудно було, що ще спали доми, дерева й баркани, а вони їдуть кудись, невідомо для чого, і тато мовчить. Батькові руки, в білих нитяних рукавицях, важко лежали на держальні шашки, а візничова спина сонно хиталась часами з боку на бік. Минали гімназичний будинок, застиглий в повазі важких колон і чорних холодних вікон. Шкода, що ще так рано і ніхто не побачить, як Доря їде у невідомі краї, в теплій новенькій шинелі. Прощайте, прощайте! Не вернусь ніколи... і позаду лишилися би тільки заздрі погляди хлопців, розкриті од сміху роти, повні білих зубів.

З міста спустились в долину, де колеса раптом затихли, як в воду впали, запахло хлівом, і маленькі доми дрімали, як по оборах корови.

— Тобі добре сидіти? — поспитав батько, і Доря зловив його погляд на свому гербі, на блискучих од гудзиків грудях.

Починало вже дніти. Густий запах пізніх гречок і сухої стерні повівав з поля. Воно вже стелило по обидва боки дороги перісті крила, як в метеля, а в зеленому небі родилися голоси.

Земля будилась. Гречка поплила білим пінистим шумом, до ріллі припадали теплими грудьми пташки, а вітер гойдав дивину і волюшки. Повні, рожеві, як діти,

збуджені зо сну, плили по небі хмаринки, в стерні певно вже починали свою роботу жуки, а польові мухи чухали десь лапками живіт та розправляли злежані крила. чулось невловиме дихання життя, рух земних соків, і одвітно обзивалась в Доринім тілі гаряча кров. Куди ще їхать? От, злізти б тут, побігать по широкому полю або полежать у траві.

Зійшло б гаряче сонце, і простяглося би по полю, як струни, бабине літо.

Карпо Петрович тривожно поглядав наперед. Він боявся спізнитись. Його кортіло сказати Дорі, куди вони їдуть. Говорити чи ні? На квадратівім чолі поклались рядками одна на другу дрібненьки, зморшки а руки втратили важку непорушність. Ні, не треба казати, нехай це несподіванка буде. Він любовно обняв Дорю за стан і пригорнув до себе.

Біла візникова кобила помітно кульгала. Підіймала задне копито і старалася бігти на трьох — „Ах, стерво, мучить бідну коняку... Фу - ти, ну - ти, не підкував, скотина“ ...— І тут тільки в нім ворухнулось: чи добре робить, що взяв з собою Дорю? Але набігла згадка — і він заспокоївсь. Ще в дитинстві його возили дивитись на розстріл трьох москалів, і ця картина лишилась у нього на ціле життя, тоді як другі подібні, які він часто бачив, тепер вже не робили такого вражіння. Хіба ще треба було роздобути дозвіл од директора Дорі.

— Доря! ти боїшся директора свого?

— Корови?

— Якої корови? — здивувався Карпо Петрович.

— У нас так директора дражнять.

Доря надувся, всунув голову в плечі і важко процідив у ніс:

— Папо - ве гімназисти повинні вести себе у мене пристойно, ходити до церкви, поважати...

— Ха - ха! — не вдержавсь Карпо Петрович. — Як, як?

Перед ним встав наче живий, важкий директор з гру-

бим застиглим обличчям, налитий тупою пихою по сам куртуз і нерухливий, як тільна корова.

— Ах ти, капшук! як ти смієш дражнитись з свого начальства?

Але Доря не вірив у нещирий гнів батька. Він надувся, аж червонів, ставив ноги, наче поліна і важко розчепіривши пальці, гугнявив:

— Тих, що будуть займатися соціалізмом або ходити по шостій до міста...

— Ха - ха!..— реготався Карпо Петрович, забувши всяку повагу, — чисто комедіант!..— Стій! — раптом штовхнув він візника в спину, — не бачиш, приїхав...

З боку од шляху дві дикі груші тремтіли дрібненьким листом у ранішнім холодку.

— Звертай під груші...

Ще червоний і тремтячий од сміху, Карпо Петрович виліз з дорожки, взяв Дорю за руку і підвів до дерев.

Тоді Доря побачив, що він стоїть над яром, жовта глина зсувається в нього з - під ніг, на дні ями чорніють люди, а в густих передранішніх тінях виразно біліють стовби.

Що це таке?

Йому видалось зразу, що сьогодні народне свято, що ось - ось раптом загра катеринка і загойдаються на гойдалці люди.

Він був розчарований трохи.

Батько міцно стиснув йому руку і глухо, з свистом переднього зуба, сказав:

— Дивися й не пропускай нічого. Старайся, щоб тебе ніхто не помітив. Найкраще сховайся за грушу...

Потому почав спускатися в яр, мигтячи сріблом погонів і обсипаючи шашкою глину, а його руки, затяжені в рукавички, плавали у повітрі, як голуби.

Ранок яснішав. На крайнебі, за яром, легкі хмаринки займались, як од вогню солома, а важкі — червоно тліли наче дубовий вугіль.

На помість, під соснові стовби, хтось виліз і потягнув мотузку, наче хотів дізнатися, чи міцна.

— Яким! — зрадів йому Доря. Йому здалося, що він бачить водянисті, блукаючі очі Якіма, в які так часто дивився, коли ще той носив його на руках.

А де ж музика?

Однак замість музики він побачив мундири й холодний поблиск рушниць. Батько витягся в струнку, отдавав комусь честь, а його біла у рукавичці рука, з зігнутим ліктем, немов тремтіла. Виразно жовтіли наплічники в когось з обох боків безвусого виду, і два рядки гудзиків зливались в жовті доріжки. Остороно стояв піп, мотав лисою головою, наче коморів одганяв, і все стелив срібний шовк бороди на сукно чорної рясі, все гладив фіолетові вилоги широких рукавів.

— Молебінь? — подумав Доря.

Йому зробилося скучно, і він почув над головою дрібне, метушливе шептання груші.

Озирнувся на візника. Зігнувшись, звощик копір-сав щось в колесі пальцем. Його довга, синя сукмана, руда на фалдах, вкривала ноги аж до землі, наче спідниця. Біла коняка дрімала на трьох ногах, зігнувши четверту.

Над головою коротким уриваним писком обзивалася пташка.

Доря знов глянув у долину. Тепер він помітив жінку серед купки мужчин. Косинка, зв'язана вузликом під бородою, зливалась з її лицем в одну білясту пляму, а на темній одежі світилися руки, прозорі й молочні, як поночі порохно.

— Приїхав дивитись, паничу?

Візник підійшов зразу і став недалеко.

— Або що? — обернувся до нього Доря.

А нічого — дивись. Виростеш — здасться.

В його круглому оці (друге візник зажмурих) в голосі, в кутиках уст — було зачіпливе щось, образливе.

— Молебінь будуть править, Семене?

— Кха! — кахнув Семен. — Молебінь, таку його маму. Вони їй справлять молебінь...

— Ні, справді, Семене, — прохав його Доря.

Семен мовчав. Глузливий вираз, скрививши йому обличчя, застиг в тверде щось, жорстоке.

Мовчки закотив він полу сукмани під самі пахви, вийняв тютюн і заходився крутити цигарку. Кобила почала мочитись. Семен посвистав їй тихенько, а тимчасом потеруха висипалась з цигарки на землю. Скрививши крутити, він старанно заклеїв цигарку і неймовірно глянув на Дорю.

— Папенька не казали?

Йй - богу, ні, — закликав Доря, — Сьогодні, бач, мої іменини і він...

— Так... на іменини значить... Ловко придумав.

Семен затиснув в грубі й чорні пальці цигарку, а праву руку підняв, обвів нею круг шиї, сіпнув догори, храпнув засміявся.

— Капут!

— Капут? — витріщив Доря на нього великі й невинні очі.

Тобі візник пояснив:

— Повісять баришню зараз... Молебінь, таку їх маму...

Доря почув холодок в тілі.

— Неправда... ти все жартуєш... — почервонів він одразу.

— Авжеж жартую...

І знову храпнув, зробивши над головою той самий рух.

Щось підкотилось у Дорі під серце і так недобре розлилось по руках і ногах.

— Як, зовсім повісять?

Голос перервався у нього, і жаль скривив губи.

— Не зовсім, а тільки доти, поки ноги не перестануть дригати...

Жбурнув окурок, сплюнув й додав:

— Яким справиться скоро... не першинка!

Сонце запалило криваві вогні на цератовім брилі Семена. Доря дивився на Семена з таким холодним жахом, немов не Яким, а візник має зараз вішати жінку з блідим обличчям.

В голові його раптом пронеслися розмови, які чув вдома... Окремі слова, такі перше звичайні, далекі й неймовірні, як в казці... а тепер все наблизилось і ожило.

Тепер він інакше глянув в долину, на непорушні ряди москалів, блискучі форми начальства, бліду жінку в білій косинці й соснові стовби. Все воно злилось в одним слові: „повісять“ — нестерпуче жахливим і диким.

Тимчасом Яким перестав поправляти мотузку — вона зле ка гойдалась, — зліз з риштовання і підійшов до жінки. Жінка одвела його рухом худої руки, блакитної наче, зробила нерівний крок, а далі твердо пішла до стовбів.

— „Ось зараз!.. ось зараз!..“ — щось скрикнуло в Дорі і опекло, а його ноги самі зігнулись і шагнули в провалля обсипаючи глину... Карпо Петрович все поглядав на гору, під груші. Йому часом здавалось, що він бачить там Дорю, мигтіння гудзиків на гімназичнім пальті. Знав, що зробив незаконно, взявши з собою хлопця, і потерпав. А ну ж хто побачить? Однак все йшло як слід: москалі тупо стояли, як німий частокіл, товариш прокурора все затискав уста та зачочував очі, як жертва вечерня, піп поправляв наперсний хрест та гладив свої шовкові вилоги. Яким щось вовтузився довго, неспокійно розсипаючи погляд водянистих очей. Поліцмайстер стриманим басом робив якісь непотрібні накази, аби говорити. Карпо Петрович не уважно їх слухав, намагаючись стримати руку, що тремтіла од ліктя до кінчиків пальців і тарабаніла дрібно в висок. Коли б вже швидше кінець... Коли б вже проплило тих кілька хвилин.

Жінка на щось розв'язала косинку, спустила її на

плечі і, струснувши чорним волоссям, рушила з місця. Карпо Петрович чує, що він холоде в напруженій тиші, що в голові у нього, як важка хвиля, колихнулася думка: — „чи Доря все бачить?“ — і проплив образ Сусани, як вона слухає оповідання сина.

Вже жінка стояла на риштованню, колихнулася ряса і знявся з повітрі хрест. Яким поклав руки на зашморг, забігав навколо очима, брязнули глухо важкі рушніці, наче залізо зідхнуло, а скісний промінь вмочав кінці піднятих шабель у кров.

І ось тут саме сталось щось дивне, незрозуміле. Наче камінь зірвався з гори і покотився під ноги. На бігу круглий і грубий в своїй ватній шинелі, Доря промчався до риштовання, замітаючи полами глину, гублячи синій картуз і розкриваючи широко руки.

Наскочив на жінку і з криком обняв її коліна.

— Не треба!

Од несподіванки й крику, що впав, як стріл, поміж ними, люди здригнулись в тривозі і метнули очима угору, на високі стіни яруги, наче звідти йшла на них небезпека.

А Доря все тісніше туливсь до колін, ховаючи стрижену голову в чорній спідниці, і видно було, як здригалися плечі у нього від дитячого плачу.

— Не треба!... не руште!..

Жінка стояла хвилинку висока, але якась одразу зів'яла й нещасна. Потому нагнулась і поклала прозору руку на дитячу голову.

І так все застигло в німому чеканню: жінка, дитина, москалі й начальство.

Першим опам'ятався поліцмайстер.

— Чия дитина? Забрать!..

Він не пізнав голосу свого, але од того грубого крику всі почувли себе вільніше, і кожний намагавсь показати, що він не злякався.

Карпо Петрович кинувсь сповняти наказ, однак почув, що не може. Коліна згинались у нього і мерзли.

Він себе переміг і побіг підтюпцем до дитини, а шашка йому заважала, біла та путала ноги, чужі й без того.

Однак Дорю одірвати було не легко. Він одбивався всім тілом і наче в нестямі все повторяв з плачем, ще глибше ховаючи голову в теплі коліна:

— Не дам!.. не хочу!..

Нарешті жінка хитнулась, одділена од дитини. Карпо Петрович поволік сина. По дорозі підняв Дорин картуз, обтер старанно, хоч несвідомо, рукавом глину і поніс так в лівій руці.

— Татку, не треба... татку, не позволяй... — упиравсь Доря, але, чуючи, що не вблагає батька, підняв кулак вгору й кричав назад себе:

— Якиме! Не смій! Я тебе стерво...

— Цить! — шипів батько й тяг його далі.

Аж на горі вдалося Дорі вирватись із рук. Він глянув в долину й побачив: в повітрі, осяяна сонцем, гойдалася довга чорна фігура. Покрутилась в один бік — і стала... Потому у другий — і знов спинилась.

Тоді Доря замовк, подивився гостро на батька і хрипло кинув йому в лице:

— Хуліган. Оселедець.

Більш не встиг, бо полетів у траву, збитий кулаком з ніг,

Вони вертались додому не такі вже порадні. Лякоровані чоботи батька покривав пил, рукав мундира був у глині. На новенькій гімназичній шинелі проти коліна зеленіла трав'яна пляма, а один гудзик жалібно висів на чорній нитці. Біла коняка, ще біліша тепер на сонці, трюхала сумно на трьох ногах. Карпо Петрович не дивився на неї. Сидів, одвернувшись от Дорі, і тупо думав. Він бажав Дорі добра, а замість того дістав невдячність. Синова лайка горіла у ньому, наче він на живому випік її. — „Хуліган... оселедець...“ І хто? Кістка од його кости і кров од крові.

Карпо Петрович намагався думати про інше. Хотів себе запевнити, що у нього були важніші справи, над якими треба подумати. Тепер губернатор напевне вижене з служби, а директор виключить Дорю. З холодком в серці він чіплявся за ті неприємні думки, уявляв губернатораський гнів, свої благання, гугнявий директорів голос... „Нам протестантів не треба...“ — і чув одночасно, як щось йому заважає, немов камінчик, що попав у чобіт. Отут, під боком, сиділа його власна дитина, замкнувши ворожнечу в серці, з якимсь правом на батька, на його вчинки і судила, наче чуже, а їй треба було давати відповідь. Фу - ти, ну - ти!.. Це його драгувало. Не міг же він, батько і поліцейський чиновник, якого боялись навіть дорослі, скорятись та каятись перед якимсь шмаркачем. І він знову уперто чіплявся за всякі дрібниці, за розмови з начальством, за неминучі сльози Сусани і навіть за скалічену ногу коняки: — „не підкував стерво...“ — аби лиш засипати і заглушити те пекуче і непокірне, що мулило в середині, наче гострий камінчик...

А Доря, опустившись та впірнувши в тяжку шинелю, тихо схлипував внутрішнім плачем. Перед його очима все ще гойдалась чорна фігура. Раз в один бік, раз в другий... — „Чекай, — думав він гірко про батька, — будеш ти знати, як я тобі повішусь... Заберусь на горище, здійму свій пояс, і ніхто не побачить... — Йому стало жалко себе. — А може краще забити Якіма? Прийде Яким до них на кухню і, як звичайно, засне на лаві. Тоді Доря візьме тихенько ножа, наточить... або ні, краще сокиру — і одрубає Якимові голову по самі плечі.

Маленька пташка уперто літала над головою в Дорі. То підіймалась, то опускалась з писком і з дрібним тріпотінням коротких крил. Він зацікавився нею і довго стежив за її летом. Але раптом згадав свої іменини і легку руку, що так ніжно гладила його по голові — і знові тихо заплакав.

— „Будеш ти знати... ах, будеш ти знати, як я тобі повішусь...“.

Крізь теплі сльози, важкі і великі, в яких все розпливалось, невиразно мелькали верби і телеграфні стовби. Вони одривалися од землі, підіймалися вгору і тихо гойдалися... Раз в один бік, раз у другий...

1912 Капрі

КОНІ НЕ ВИННІ

— Савка! де мій одекольонь?

Аркадій Петрович Малина вихилився у вікно і сердито кричав у спину своєму лакею, що помагав випрягати з фаетона спітнілі коні.

Стояв упрілий, в одній сорочці, розщібнутій на грудях, і нетерпляче стежив, як біг Савка через подвір'я в своїй синій з галунами лівреї.

Одекольонь був тут, на туалетнім столі, але Аркадій Петрович його не помітив.

— Вічно кудись засунеш!..

Він кисло буркнув, прийняв з рук Савки пляшку, скинув сорочку і почав обтирати одекольоньом біле, жовтаве од старости тіло.

— Ху - у!.. Як приємно це освіжає! — Потер долонею груди, де густо сріблились тонкі волосинки, освіжив під пахвами й облив холодком лисину й руки, тонкі, старече мляві, з сухими пальцями на кінці. Потому вийняв з шафи свіжу сорочку.

Властиво він був у чудеснім настрою, як завжди по розмові з мужиками свого села. Йому було приємно, що він, старий генерал, якого сусіди вважали „червоним“ і небезпечним, завжди лишався вірним собі. Як завжди, він і тепер, у ці тривожні часи, обстоював погляд, що земля має належати до тих, хто її обробляє. — „Пора нам розстатися вже з пануванням“, — подумав Аркадій Петрович, защібаючи лівий манжет, і, прийнявши за правий, згадав одразу, як гула радісно сходка, є коли він поясняв їй права народу, на землю.

Це завжди його хвилювало, і по розмові почував він бадьорість і апетит.

Заправляв саме сорочку в штани, коли рипнули двері, і на нього кинулась Мишка, любий песик, расовий фокстер'єр.

— Де ти, шельмо, була? — нагнувся до неї Аркадій Петрович. — Кажу, де ти, шельмо, була? — Він любовно лоскотав їй шию і вуха, а вона морщила носик, крутила обрубком хвоста і намагалась лизнути йому лице. — Де ти віялась, негодяща?

У вікна било полудневе проміння, і видно, було як цілим морем плили кудись ще зелені ниви, дев'ятсот десяти панського поля, що спускалося часом у балку, а потім здіймалося знову, як хвиля.

Аркадій Петрович поклав гребенем борозни на рідкому волоссю, розчесав вуса, на кінчиках жовті, і довго любувався сухим високим чолом та благородним панським обличчям, що одбивалось в синявих водах туалетного дзеркала.

Сірі очі трохи холодні і вже пригаслі, плавали на білках серед червоних жилок, і це його турбувало: — „треба знову класти примочку!“ — З боку на носі він вгледів прищик, дістав з несесера кольдкрему, помазав і припудрив.

Їсти!

Йому хотілося їсти, як молодому двадцятилітньому хлопцю, і це його радісно хвилювало. Як все заворушиться у домі, коли почують, що він голоден! Як заахає жінка, його стара дбайлива Соня, заметушиться Савка, і всі будуть дивитись йому у рот. Він так рідко апетит має...

Але Савка не йшов з докладом.

Аркадій Петрович одсунув шухляду комоди і вийняв звідти акуратно зложену блюзу, вовняну, сіру, а la Толстой.

Приємно тремтячи освіженим тілом, просуваючи руки в рукава, він почував себе демократом, другом народу,

який не має чого боятись. За той час, як він покинув своє міністерство та осівсь на селі, мужики його полюбали. А як же! Він хрестив і вінчав, дарував спаш, уділяв ради, його кликали „татком“! Він з приємністю думав про це і разом думав, що на обід будуть сьогодні молоді печериці, які Палажка несла уранці в приполі з городу.

І саме тоді Савка виставив в двері дві білих у рукавичках руки і ознайомив покійно, що подали обідать.

Аркадій Петрович, широкий у своїй блюзі, як дзвін, вступив у столову.

Зараз заgrimіли кріселка, і схилились над ним, цілюючи руки — з одного боку Антоша, його лисіючий син, а з другого — дочка, білява Ліда, двадцятип'ятилітня вдовиця. Вони ще не бачились нині: Антоша недавно приїхав з фільварку, а Ліда до полудня спала.

Софія Петрівна — Соня — в свіжій літній капоті, уже тримала в руці срібний ополоник. Перед нею рував борщ. Стіл був накритий на дев'ять персон.

Аркадій Петрович опустився в широке крісло на чолі столу і похляпав рукою по сусіднім кріселям.

— Мишка! Сюди!..

Фокстер'єр подивився на нього каправим оком, скочив на крісло і сів на свій обрубаний хвостик.

— Де ж Жан? Покличте Жана... — звернувся до всіх і ні до кого зокрема Аркадій Петрович.

Але якраз одхилилися двері, і сліпий Жан, брат жінчин, адмірал у одставці, ввійшов під руку з своїм „міноносцем“, як він кликав лакея.

Високий, міцний, неначе грот-мачта, погано поголений, Жан щупав грубою палкою поміст і ледве згинав коліна, застиглий і не гнучкий в своїй сліпоті.

Його довго і з шумом садовили на місце, а „міноносець“ став ззаду за кріслом.

— Добридень, Жане! — привітався з свого почесного місця Аркадій Петрович. — Що снилось?

Всі усміхнулись на той щоденний жарт, а Жан охоче,

наче нічого не сталося, почав оповідати, встроївши більма кудись в стіну, через стіл.

— Приснився город. Не ті неестетичні коробки, що звете домами. Це була не купа бруду і сміття, не легище нужди людської... словом, мені приснилось, не те, що ви називаєте містом.

Він навіть поморщився.

— Я бачив прекрасний, невиданий город. Все, що люди створили в архітектури, шедеври давні, сучасні й прийдешні, краса і вигода, храм, достойний людини... Тільки ваші нащадки...

— Жане, твій борщ прохолоне...

— Ах, вибачай, Соня... Ну, мій міноносець № 17, зав'язуй серветку...

— Єсть — стрепенувсь „міноносець № 17“ (по порядку лакеїв, яких Жан часто міняв). Він вже давно тримав напоготові серветку.

— Я думаю, що - о... — прихильно обізвалася Ліда, схиливши на бік біляву голову Мадонни.

— Почали сіно возити, Антоша? — зацікавивсь Аркадій Петрович.

Антоша не чув. Він накладав сам своєму лягавому псу — Нептуну, що сидів на стільці поруч, кістки на тарілку, і всім виднілась тільки його макушка з рідким волоссям.

Софії Петрівні неприємно було дивитись, як Жан їсть неохайно, лишаючи в вусах шматки буряків, і вона повернулася до сина.

— Антоша, тебе батько питає про сіно.

— Ах, вибачай... — підняв той засмалений вид і засюсюкав: — Замість дванадцяти возять тільки десять возів. Артем обернув щось два рази та й кинув: каже, що його Ксенька напоролась ногою на залізні граблі і треба фершала кликати — бреше, звичайно... А Бондаринин ще зимою взяв гроші, а тепер крутить...

Антоша став мокрий і червоний од борщу та хазяйських турбот. На його білому лобі густо осіла роса,

а очі посоловіли. Він знав усе, що робиться на селі. Мав не менше десятка дітей од сільських дівчат, і не раз мірявся силою з найміцнішими парубками, не зважаючи на офіцерські чини.

— Усі вони такі! — сердито зідхнула Софія Петрівна і погладила Таксу, що сиділа коло неї на кріслі, важко вип'явши свої руді груди, мов в камізельці.

— Ви чіпляєтесь, діти мої, — благодушно обізався Аркадій Петрович, кінчаючи борщ. — Мужик має так само свої потреби й турботи, як і ми, грішні.

Він був у чудеснім настрою по сьогоднішній сходці.

— Безумовно мені здається, що батько...

Ліда знову прихильно нагнула головку Мадонни і розтягла кисло свої широкі, бліді уста.

Але Антошу це розгнівало. Вічно та Ліда! Її наспівали ліберальні студенти, як грамофонний кружок, а вона повторяє дурниці!..

— Мужик мужиком, щоб там не казали... Ти його медом, а він...

Одставний адмірал („Броненосець“, як він себе називав) почув небезпеку од такої розмови.

І поки Савка, зручно просуваючи руки в нитяних рукавичках, збирав тарілки од панів і собак, він почав оповідати другий свій сон.

Він був ніби на концерті. Це була музика нових поколінь, нечувані комбінації звуків, щось таке, передчим Бах, Гайдн і Бетговен — пігмеї.

Антоші зробилось скучно. Він вже чув дядькові сни і вважав кращим зайнятись своїм Нептуном.

Одрізав скибочку хліба і поклав псові на ніс.

— Тубо!

Нептун сидів поважно і жмурился недоволено очі. На хвилину зробилось тихо в столовій.

— Піль!..

Тільки Ліда витягла довгу відкриту шию і прихильно схилилась в бік дядька.

Але її Мільтончик, обстрижений пудель в боа на шиї,

як дама, з голим задом, дряпнув її лапою по руці, домагаючись їсти.

Вона обернулася до нього, поправила бант на собаці, такий же блакитний, як її сукня, і дала Мільтону тартинку з маслом.

Хазяйка чекала, щоб подали печеню.

— Тепер дійсність дивніша за сни! — стиснула вона плечима і подивилась кудись на стелю.

— А Антоша й підхопив:

— Що правда, то правда. Таке діється навкруги, що не знаєш, чим і скінчиться. Вчора, кажуть, землі барона Клейнберга мужики заорали. Вийшли з плугами на поле цілим селом і прогнали баронових орачів.

— Як! вже забрали?

— Фьюю! свиснув Антоша.— Нема вже в барона маєтку, та й сам утік... Страх, що діється всюди, а тут ще ви, татку, з своїм лібералізмом.

— Ах, ах! — зідхнула хазяйка дому.

— Ну, нам не доведеться тікати,— засміявся Аркадій Петрович.— Нас не зачеплять. Правда, Мишко, нам нічого з тобою не буде? Правдо, собако? — Він лоскотав їй морду, а вона розкривала рожеву пащу, брала злегка його палець у зуби і крутила обрубком хвоста. Я своїх думок не маю потреби таїти... — Він вийняв палець і тримав на одшибі.— Ну от. Мужики мають право на землю. Не ми обробляємо землю, а вони. Ну, от. Я й кажу це оддавна...

— Аркадій!.. *Laissez donc... le domestique écoute!..*

Софія Петрівна з жаху заговорила басом.

Однак це ні трохи не допомогло.

— Бо ти б, серце, вічно панувати хотіла. Доволі. Попанувала, і годі. Треба і ж другим. Не бійсь, всеї землі не одберуть, лишать трохи і нам... так десяти з п'ять... Я на старість за баштанника буду. Надіну широкий бриль запусу бороду аж по пояс. Я буду садити, ти вибирати, а Антоша возити у місто... Ха - ха!..

— Він ще жартує!

Софія Петрівна сердито обвела оком цілу родину і чотирьох собак, що сиділи за столом, але співчував їй тільки Антоша.

На знак протесту він налив собі чарку горілки, вихилив зразу і, одкинувшись в кріслі, заклав руки в кишені своїх офіцерських штанів. Жан спокійно жував печеню під захистом „міноносця“, Савка робив таку міну, наче його в хаті не було, а Ліда розтягнула уста і перегнулася до батька.

— Я була певна, що - о...

Але Антоша не дав їй скінчити.

— Жартував добре в родині, а на що ж тато проповідує мужикам. Вони настроєні так, що щохвилини чогось чекаєш...

— Я не жартую. Пора одкинути забобони. Як хочеш їсти — працюй, моє серце. Ну, от.

Він був веселий, розвивав далі свій план, і з побільшеним апетитом накладав на тарілку цілу купу салати, не помічаючи навіть, що бідна забута Мишка, не спускаючи з нього очей, безперестанку облизує морду та крутить хвостом.

— Ліда в своїй чудесній сукенці, що так їй до лиця, щоранку буде виганяти корову, а вечорами доїти, підкасавши подолок... Ха - ха!..

— Що до мене, то я...

— От і прекрасно...

Подавали солодке. Савка гримів ложечками і протягав білі у рукавичках руки між лікті панів і собачі морди. Жан посадив пляму з сметани на адміралську тужурку, і „міноносець“ старанно очищав серветкою мокре. Такса Софії Петрівни лизала тарілку, а Мільтончик, забувши пристойність, скавчав потиху, щоб звернути на себе увагу.

— Аркадій! тобі покласти ще кремю?

— Клади, клади, та *cherie*, я сьогодні голоден.

Ні, таки справді він чув бадьорість по сьогоднішній сходці, де рішуче стояв за те, що народ має право на землю.

— Блажен, іже і скоти милують...— одповів текстом на свої думки мовчазний Жан і освітив більмами щетинасте обличчя.— Міноносце! дай папіроску...

— Єсть!

— Браво, Жан, браво!..— розсміявся Аркадій Петрович.— То ж скоти, а то люди...

Ну, починались тексти з святого письма. Антоша терпіти не міг їх. Він кинув в куток кімнати зібгану хустку, а Нептун скочив і приніс. Забавно було дивитись, як Нептун на бігу хляпав обвислим вухом і тріпав білу поноску під чорним холодним носом.

— Нептун! ісі!..

Він обережно вийняв з рота собаки мокру од слини хустку.

Але Нептун раптом застиг. Підняв голову вгору і грубо два рази гавкнув. Занепокоїлись інші собаки, а Мішка кинулась до дверей і, підгорнувши під себе куценський хвостик, заллялась дзвіночком.

— Хто там? Подивись, Савка.

Савка вернувся і ознайомив, що прийшли мужики.

— А! мужики... Клич їх сюди.

— Аркадій, може б ти перше скінчив обідать. Вони почекають.

Аркадій Петрович ні за що не хотів... Він вже скінчив.

Мужики увійшли і купою стали біля порога. Був меж ними і Бондаришин, що гроші узяв, а не виїхав нині на панове сіно.

— А що скажете, люди?

Люди мовчки тупались на однім місці, білі, як вівці, в своїх полотнянках, і дивились на блискучий посудом стіл, за яким засідали пани і собаки.

— За яким ділом прийшли?

Рудий Панас кліпнув оком на сивого Марка, а той штовхнув ліктем Івана. Іван же думав, що найкраще скаже кум Бондаришин, і всі у згоді заморгали на нього. Бондаришин не смів вийти з тісної купи і звідти вклонився ласковому пану.

— Прийшли до пана погомоніти за землю.

— Я дуже радий. За яку землю?

Бондаришин замовк і озирнувся на кума. Тоді Іван поміг.

— За панську, прошу ласкавого пана...

— Що тепер, значить, такі часи настали...— додав Марко...

— Та й пан самі нам казали...— не втерпів Панас.

А Бондаришин вже закінчив:

— От громада і присудила... Будемо одбирати землю од пана...

— Що?

Аркадій Петрович несподівано крикнув.

Він встав з - за столу і наблизився до них з серветкою у руці.

Але люди були такі спокійні, наче прийшли порадитись тільки у звичайних хазяйських справах.

Сивий Марко теж уклонився низенько і зашавкав покірно:

— Ми не хочемо кривдити пана... щоб усе мирно, по-божому було...

— Цитьте, нехай говорить кум Бондаришин,— одвів діда рукою рудий Панас.

Тепер вже ціла родина — Софія Петрівна, Антоша і Ліда покидали свої місця і встали за плечима хазяїна дому.

Лиш сліпий Жан лишився сидіти, світючи більмами на собак, що лизали тарілки.

А Бондаришин провадив так само покірно і наче байдужно:

— Борони боже... лишимо й панові трохи земельки... на яку грядку, на цибулю, значить, чи що, щоб закришка була... та на крокет...

— Ах, ах! — зробилось млосно Софії Петрівні, і поки Ліда подавала їй воду, Антоша заклав руки в офіцерські штани і процідив крізь зуби:

— Вот негодяї!..

— Ми вже так через те, що пан були добрі до нас, спасибі ласкавому пану,— кланявся Бондаришин.

— А як же... Гріх що казати... всі люди пана „татком“ звивають...— гуділи за ним.

— Ну, добре,— стримав образу Аркадій Петрович.— Не одрікаюсь од своїх слів... Коли так присудила громада...

В його голосі чувся вже лід.

— Аркадій! Що ти говориш!.. Як смієте ви!..— хвилювалась Софія Петрівна.

Антоша порибався щось говорити, і сині жили налялись в нього на білому лобі.

— Так отак, пане... за два дні маємо свято, тоді громада й поділить землю. А тимчасом нехай пан собі поміркують, де їм лишить на грядки... чи коло дому, чи в полі.

— Звісно, що коло дому... ловкий погній... і наручно буде...— вирвався з радою рудий Панас.

— За два дні вже пан собі обміркують... Ми не хочемо зразу... бо ви в нас добрі, спасибі ласкавому пану і вашій пані. Вони нас ніколи не забувала.

— Авжеж... чи порошку там, чи мазі якої... звісно, наші пани... Оставайтесь здорові...

І поки виходили люди, усі стояли, немов закляті, тільки Аркадій Петрович теребив у руці серветку.

Але Софія Петрівна отямилась скоро.

— Аркадій! Ти збожеволів! Ти не смієш оддавати землі. Ти маєш діти!..

— Это нельзя оставить! Тут нужны меры!..— гарячився Антоша і так штовхнув Нептуна, що собака заскавучала під ногами у нього.

Тільки Ліда все ще прихильно витягала до батька свою одкриту шию і розтягла в усмішку — правда, бліду — широкий рот.

— Ах, дайте ви мені спокій,— роздратовано скрикнув Аркадій Петрович.— Зрозумійте, нарешті, що я інакше не можу...

Зібгав серветку кинув на стіл і вибіг з хати.

Серед гвалту і метушні, що знялися потім, Жан про-басив раптом:

— Ну, міноносце, розводь пару. Пора нам рушати в далеку плавбу...

— Єсть!— стрепенувсь міноносець.

Але плавба не вийшла.

Усі рішили, що зараз треба порадитись вкупі і запро-сили Жана.

А щоб прислуга не чула, взяли його під руки й ви-йшли з ідальні разом зо всіма псами.

Тільки Мишка десь щезла.

Мишка знайшла хазяїна свого аж в кабінеті. Стояв під скляними дверима, що вели на терасу, і стежив, як з докучним дзичанням билась об шибку муха. Мишка ткнулася носом об його чобіт, але він її не помітив. Тоді вона заскакала на двері, щоб дістать муху, але не зловила, утомилась і лягла у кутку на подушку.

Крізь шибку виднілись білі колони тераси, а за ними квітник. На клумбах горіли маки, а ранні левкої тільки-що розпускались. Аркадій Петрович щодня дививсь на квітник, але тільки сьогодні він його зацікавив. Одхилив двері і підставив лисину сонцю. Потім важко зійшов по сходах і присів над квітами.

Але вони перестали його займати. Чув щось важке в собі і не хотів признаватись, що то образа. Натурально, вони мають право на землю, він завжди тримався такої думки і завжди її висловляв, але щоб у нього... От тобі й кумування і сільські весілля, на яких він грав ролю весільного батька. В того самого Бондаришина він, здається, христив.

А тепер все це забулось!

— Грядка цибулі і на крокет... Ха - ха!..

Сонце напекло йому лисину. Воно непереможно і безупинно лилось на квітник і на поля, що кудись бігли з горбка на горбок, аж до крайнеба.

Вернувся додому, надів картуз і, замість того, щоб лягти на кушетку, як звик по обіді, подався на подвір'я. Широкий двір зеленів моріжком. Хурман порався з фаетоном, а Савка крутився біля нього. Певно вже обмовляють новини! Аркадій Петрович хотів звеліти осідлати коня, але не зваживсь якось, наче опинився на чужому хазяйстві. Мовчки перейшов він повз них у браму і опинився на полі. Жито вже красувалось. Жовті палички цвіту тихо гойдалися на волосинках вздовж колосків, і непомітний пилок золотився на сонці. Дитячі очі волошки виглядали із гущини. Мишка раптом зашелестіла в житі і побігла наперед. Ниви то поволі котились в долину, то підіймались на похилі горби, наче земля в солодкій млості вигинала хребет, а Аркадій Петрович, оддавшись на волю зеленим хвилям, старався нічого не думати і тільки вдивлявся в таємничу глибін густих зарослів жита, тільки чув під ногами м'якість межі. Правда, од поля вставали якісь голоси, щось промовляли, але він того слухать не хотів. Хотів спокою і самоти. Але чим далі заглиблювався він у поле, тим виразніше підіймався од землі голос, м'який, зрадливий і сперечався. І тут він вперше почув всім тілом, що це обзивалась до нього його земля, що він з нею так зрісся, як з жінкою, з сином, з дочкою. Що тут, де він ступає, ходили ноги батька і діда, і над полями лунав їх голос, голос цілого роду Малин. Що все, чим він пишається і цінить у собі, його розум, смак і культура, навіть його ідеї — все згодували, усе зростили оці лани.

Але Аркадій Петрович уже сміявся над собою:— Ха-ха! Заговорила дворянська кров...

Зусиллям волі він змахнув усі думки і далі брів.

Зліва, при мокрій долині, кінчались жита і починалась лука. Тут паслись корови й лошата. Пастушок Федько, вгледівши пана, зняв рваний картуз і так стояв босий, з торбинками через плече.

— Надінь картуз!— гукнув Аркадій Петрович.

Пастух не дочув і побіг до нього.

— Картуз... картуз надінь!

Корови розбрелися по луці, гладкі, сочисті, як і трава. Лошата підняли голови до хазяїна свого й чекали, напруживши жили на міцних шиях, готові плигнути і помчатись по луці на тоненьких тугих ногах.

Підійшов до любимого Васьки і почав чухати шию, а Васька поклав на плече йому морду, мрійно зм'ягчивши вираз полохливих очей. І так вони довго стояли в якійсь звірячій приязні, і обом було приємно — одному чухать, а другому чуханим бути.

— І це заберуть...— гірко подумав Аркадій Петрович, рушаючи далі.

Він ішов по свіжій траві, вогкій од мочара, а сонце запалило зеленим вогнем кінський щавель і стовбури будяків.

Щось було сьогодні принадне, особливе в його землі, мов на обличчю небіжки, з якою жив ціле життя, а тепер мусить прощатись навіки. Якись квітки і зела, невидані перше, тиха ласкавість контурів, запахи трав і землі, теплі, рідні простори.

Високі верби шуміли над ровом, і небо між ними синіло, наче емаль. Перескочив окіп, скупавшись у материнці і полинях, і знов опинився на стежці. По однім боці хвилювалося жито, по другім жовтіла глиняна круча, с чубком червоних маків. Як гарно! Йому здавалось, що він тут вперше. Чи не чуже часом? Ні, він ішов по своєму. Дивно, як він мало знає масток. Мухи бреніли в квітках. Мишка порпалась в глині нюхала ямку. Стежка лагідно здіймалася вгору і пропадала місцями в густих лопухах. Тепер поле все ширше розкривало свої рамена, все далі розстеляло свою одежу, і, коли він зійшов на горбок, перед ним встали в повній красі всі ниви, зелена пляма низької луки, далека смужечка лісу. І тут, стоячи в осередку своєї землі, він більше почув, ніж подумав, що нікому її не оддасть.

— Буду стріляти, коли прийдуть...

Це так несподівано вирвалось вголос, що він не повірив і озирнувся.

Хіба це він?

Але навколо тільки ниви котились з горбка на горбок.

Йому зробилось стидно. Фу, яке свинство!.. Скинув картуз і витер піт з лоба. Невже він дійшов би до того? Очевидячки — ні. Хіба він може піти проти себе, проти усього, у що він вірив, з чим не таївся ні перед ким. Таких, як він, горстка, і що вони значать у великім процесі життя? Кілька засохлих листочків на зеленому святі весни. Натурально, з грядки цибулі вижить не можна, доведеться на старість служити. Дві маленькі кімнатки на передмістю. Стара сама готує їсти. Він ходить з кошиком на базар. Став самовар, Аркадій!.. Справді, чи він вмів би наставити? Треба навчитись. Антоша та Ліда зароблять на хліб, вони молоді. А тобі, Мишко, доведеться забути про креми та смачні кісточки...

Дурна Мишка наче зраділа такій перспективі. Скакала йому на ногу і умастила землею штани. Але що там штани? Йому навіть приємно було уявляти себе убогим, забутим, стертим великим процесом. Він мученик і добровільно несе свій хрест... Чув, що його тіло приємно парує, дихання чисте і легке, а жаль до себе збуджує апетит. Такий молодий апетит і здоровий, що просто чудо! Чи догадаються тільки насмажити на вечерю молодих печеричок, так, як він любить: ціленькі облити сметаною добре і оживити зеленим пером цибульки... Треба було сказати Мотрі... Чорт побери! Завжди історії всякі збурюють йому кров, змушують грати... Але, властиво, чи було що навіть? Якись похвалки фантастичні, дурні погрози. Вони розвіються зараз, коли побалакають з селом. Все буде, як було досі, тихо і мирно, бо щоб у нього хто зваживсь одібрати землю... У нього? Ха - ха!..

— Мишко, avanti!..

Однак, вдома і не думали подавати вечерю.

Софія Петрівна чекала на нього на ганку, і, не встиг він навіть скинути картуз, як вона напустилась на нього.

— Аркадій, ти маєш діти!

Під очима в неї чорніли круги.

— Ну, маю, серце.

— Тут не до жартів. Ти повинен до губернатора їхати...

Аркадій Петрович знизав плечима і одвернувся.

— Треба прохати, щоб він зараз прислав козаків.

— Вибачай, Соню, ти говориш дурниці.

— А що ж, чекати, щоб мужики землю забрали?

— Ну, й заберуть. Земля до них належить.

— Ти помішався на ліберальних ідеях. Коли ти вже зятався, я їх сама покличу.

— Я не потерплю козаків у себе.

— Без них не обійдешся.

— А я зроблю скандал... Я не знаю, що зроблю... Піду в тюрму... на Сибір піду...

— Аркадій, голубчик...

— ...на каторгу піду, а не попушу...

— Зрозумій же, Аркадій...

Але він не хотів розуміти. Розшумівся, як самовар, що ось - ось має збігати. Кричав, весь червоний і мокрий, тупав ногами і так махав руками, наче перед ним була не жінка, а навісні козаки.

Так з розмови нічого й не вийшло, тільки вечерю йому зіпсували. Тим більш, що забули засмажити печерички.

— А де ж Антоша?

Його при вечері не було.

І з того, як змішалась Софія Петрівна, пояснюючи щось нісенітне, як затиснула Ліда уста, він догадався, що од нього щось криють.

Але нічого не одповів.

Другого дня Аркадій Петрович прокинувся в поганім настрою. Вже в тому, як Савка вніс воду і з грюком поставив на умивальник, а виходячи ляснув дверима, він почув неповагу до себе.

— Знає, шельма, що мужики завтра одберуть землю, а з голодранцем нічого церемонії гнути...

З'їв без апетиту сніданок і пішов по хазяйству. Обійшов сад, шпихліри, тепер замкнені, під якими підкасана Мотря годувала гусей, порожні удень хліви, звідки з глибоких чорних отворів ішов їдкий запах.

Хурман на подвір'ю мив фаетон.

Потому заглянув до стайні. Там тупали коні та жували обрік, а при дверях лежала велика купа старого гною. Біля неї, поклавшись голоблями на траву, дрімала мокра бочка з водою.

— Ферапонте, зараз мені перекидати гній поза с айню. Наметав купу перед дверима, як на парад...

Хурман розігнув спину й стояв, тримаючи віхоть в червоних руках.

— Слухаю пана.

— „Властиво — це ні до чого“, — подумав Аркадій Петрович, — „але — сказав“.

Повз двірську браму чвалав Бондаришин і, побачивши пана, вклонився.

— „Ач, привітався, ледве підняв бриля“, — скипів Аркадій Петрович. — „Що я їм тепер! Я вже їм непотрібний!... Хам!“ — крикнув крізь зуби, дивлячись Бондаришину вслід.

Спустившись з ганку, вирушав у щоденну плавбу адмірал під руку з своїм „міноносцем“. Вони пройшли повз нього, не помітивши навіть.

— „І тої виступає сьогодні інакше“, — подумав Аркадій Петрович про міноносця.

— „Радіє, бестія, певно, що більше не буде панів“...

Аркадій Петрович подався у поле, якимось так, без мети. Набігла хмара. — „А сіно возять!“ — згадав з тривогою він. Великі краплі впали вже на картуз, на руки і на лице. Жито запахло. Думав, що треба вертатись, і не вертався. І раптом теплі небесні води густо злетіли на ниви в тінях сизої хмари, але сонце зараз десь близько засвітило веселку, і дощ перестав. Важкі краплини загойдалися

на колоссях, легенька пара знялася над нивами. Аркадій Петрович теж почав парувати. Але він не зрадив: йому більше вже хотілося хмар і дощу, ніж сонця. Чорт бери сіно, нехай пропадає!..

Так само без думки — для чого, вернувся знов на подвір'я. Хурман все ще порався з фаетоном. Купа гною все ще тулилась до стайні, тепер чорна і паруюча після дощу.

Аркадій Петрович аж затрусився од люті.

— Ферапонте, що я казав?.. Десять раз повторяти? Марш мені зараз до гною!

Він навіть підняв щіпок і, трясучи ним, тицвав в напрямку стайні, поки здивований хурман ліниво брався за вила.

— „Це він навмисне“... — думав Аркадій Петрович. — „Що буде завтра — побачимо ще, а сьогодні я ще господар“.

В кабінеті він заспокоївся трохи. Скинув з себе верхню одягу і в сорочці ліг на кушетку.

— „Дурниці. Чи варто так хвилюватись? Хіба не однаково, де лежатиме гній?“.

Йому трохи соромно стало за Ферапонта.

Мовчки полежав, заплющивши очі.

— А тепер що?

Одкрив очі і подивився на стелю.

Одповіді не було.

В венеціянське вікно лилося сонце широким потоком, в сизій муті його крутилися пилінки, в ідальні гриміла посуда. Накривали до столу. Аркадій Петрович прислухавсь мимоволі як стукали там чийсь каблуки, пересувались стільці, тонко дзвеніла склянка. Все було як завжди, життя йшло буденним, звичайним темпом, і чудно думати було, що станеться якась переміна. Однак вона мусіла статись. Це вливало двоїстість у його настрій. Знову збирав всякі тривожні дрібниці — нахабний вираз у Савки, Ферапонтову впертість, невагу до нього стрічних селян, і йому хотілось, щоб невідоме „завтра“ прийшло нарешті й поставило гру, гостру й небезпечну. Як він буде завтра триматись? Буде стріляти і боронитись,

чи спокійно оддасть мужикам землю? Не знав. І в тому, що він досі цього не знав, помімо всяких теорій, таїлись цікавість неминучого завтра.

Вийняв годинник і подивився.

— За десять дванадцятьа буде,— сказав на голос.— „Значить,— подумав,— лишилось менше доби“.

Завтра... Уявив собі раптом завтрашній ранок... Насуне з галасом на подвір'я ціла громада, верещатиме тонко жінота, здіймаючи сварку за землю... діти почнуть заглядати у вікно та лазить по ганку, мов на своєму...

Ще раз вийняв годинник.

Минуло чотири хвилини.

Ху - ху!..

Піднявся з кушетки на розбитих, старечих ногах і підійшов до вікна.

Далеко, аж до самого небосхилу, хвилювали ниви на вітрі, байдужі до того, хто володітиме ними, зроду звиклі до мужичих лиш рук.

За обідом Антоші не було.

І знов кабінет. Знов озивалась „дворянська кров“, говорив розум, промовляло сумління, по-своєму кожне, а під всім тим гостра цікавість, що буде і як воно буде. Заснував хату димом сигари, замержив поміст петлями кроків, наситив повітря думками, а все ж завтрашній день твердів у ньому, як куля, яку, не розрізавши тіла, не можна дістати.

Через подвір'я промчався Антоша, покритий пилом, на мокрім коні, і чутно було, як прийшов просто і хату Софії Петровни, а в столовій тимчасом лагодять їсти для нього.

— „Вже небагато лишилось... ніч і кілька годин“,— позирав на годинник Аркадій Петрович.

Тіні росли. Сонце збиралося сідати за стайню. Пастух пригнав з поля худобу. Корови поважно несли в обори своє голе рожеве вим'я та кругі роги. Лошата стрибали на зеленім дворі.

— „Невже завтра і це не моїм стане?“— з сумом по-

думав Аркадій Петрович і раптом почув, що Ліда говорить

— Ти не тривожся, тату, але...

— Що таке?— обернувся він швидко до дочки.

Вона стояла у дверях з блідим обличчям Мадони і скорботно розтягла уста.

— Не треба тривожитись дуже... прийшли козаки...

— Як... козаки?

— Губернатор прислав... Стоять на дорозі.

Аркадій Петрович аж одхитнувся. Кров раптом залляла йому обличчя, навіть лисину запалила, а серед того по жару біліли жовтяві вуса і сердито плавали очі, сиві, злинялі, як два замерзлі озерця.

— Що ж це таке? Я не просив... А, розумію, це проти мене змова... Чорт... я не попушу... Покликають Антошу...

Він навіть руку підняв, суху, панську і білу руку, якою наче збирався побити Антошу.

— Я думаю, що...— розгубилась налякана Ліда.

Вона щось хотіла казати, щоб заспокоїти батька, але він бігав, як роздратований півень, що б'є себе крильми і витяга шию перед завзятим боєм.

— Подать Антошу.

Запорошений й впрілий, на розбитих сідлом ногах, став в дверях Антоша. За ним ховалась стривожена мати.

— Ти навів козаків?

— Я, чи не я, це, тату, не важно,— засюсюкав Антоша, розкарячивши ноги в офіцерських штанях.

— Ага! Не важно... Ну, добре, так я ж вам покажу...

Я прожену їх швидко... Пустіть!— кричав він на всіх, хоч його ніхто не тримав, і бігав по хаті, наче зовсім утратив розум.

— Аркадій... заспокойся, Аркадій...— благала Софія Петрівна, розставляючи руки у дверях.— Ти ж бачиш: ніч, люди йшли стільки, стомились, голодні, мужики їх не приймають в село... як же так можна...

— А! що мені люди... хороші люди!.. У мене — і козаки... Пустіть мене зараз...

— Але ж, тату, мені здається, що...— вмішалася Ліда.

— Прогнати не трудно,— перебив Ліду Антоша,— тільки що вийде з цього... Паші в селі тепер не дістанеш, та й мужики добровільно не дадуть... хіба грабувати будуть... Коли цього хочеш, то проганяй...

— Ах, бідні коні,— зідхнула Ліда,— що ж вони винні.

— Що ти сказала?— спинився проти неї Аркадій Петрович, піднявши брови.

— Я кажу, тату, що коні не винні...

— Їх би можна поставити на ніч під намет коло стайні,— обізвався Антоша.

— І дати оброку... не збідніли б од того...— додала Софія Петрівна.

— Залишіть, прошу, свої ради при собі! Мені їх не треба...— носився по хаті Аркадій Петрович, хапаючи голову в руки.— Я і сам знаю, що коні не винні,— спинився він коло дочки.— Це ти правду сказала. Коні тут ні при чім... ну, і що ж з того?

Але він був вже не певний, вже наче зів'яв. Кров одступила на місце, вуса зіллялись з лицем, очі втратили твердість холодного льоду, там вже світилось щось покірне і винувате, коли підняв їх на сина.

Завагався хвилину і несподівано запитав:

— А стане ж у нас оброку?

— Я розстараюся вже... І сіно маємо свіже.

Не чекаючи далі, Антоша зник в сінях.

— Навести козаків!..— знизав плечима Аркадій Петрович, знов заходивши по хаті.

— Я... й козаків!.. Хто б цьому повірив?

В його рухах вже не було таких гострих, як перше, лій.

Гнів зірвався, мов морська хвиля, що встала зразу в зеленій люті, а далі слизніла і з легким шипінням повзла піною по пісочку.

Крізь одчинені двері доносилося іржання голодних коней, що вступали у двір, і бряжчало оружжя на козаках.

„Страшний день“ починався зовсім не страшно. Під вікнами билась і цвірінькали горобці, сонце встало таке веселе, що сміялись вікна, стіни і навіть постіль, де спав Аркадій Петрович. Ще не одягшись, він підбіг до вікна. Тепле повітря м'яко штовхнуло його у груди, а очі зразу спочили на довгим ряді кінських блискучих задів. Кремезні козаки, в одних кольорових сорочках, чистили коней, і сонце грало на їх голих по лікоть руках, на засмалених шиях, на розлитій навколо воді.

Він дивився на сонце, на свої ниви, на масу ніг кінських і козацьких, що однаково сильно тупали в землю, вбирав у себе гамір пташок, фиркання коней, грубі лайки войовників, і раптом почув, що він голоден.

— Савка!— гукнув він на цілу хату, — принеси каву!.. — і шуснув назад у постіль, щоб ще хоч трохи поніжить старече тіло.

А коли Савка приніс, він любовно поглянув на пахучий напій, понюхав теплий ще хліб і вилаяв Савку, що кожушок на сметанці занадто тонкий.

Мишка солодко спала, звернувшись клубочком в ногах на постелі.

1912 Капрі

ЗМІСТ

	Стор.
Переліжок	5
Fata morgana	17
Сміх	127
Він іде! (Образок)	140
Persona grata	151
Як ми їздили до Криниці	171
Подарунок на іменини	183
Кони не винні	203

ПР.
1953

39995 f

ІМЕНІ П. Мечникова

2р. 50к.

21. III. 20

Передна ја

Скопје

Ціна 65 коп. (Р)
Папка 25 коп.

НБ ОНУ імені Г. Мечникова

ДЕРЖВИДАВ УКРАЇНИ

см

